

*Світло й тіні
українського радянського
історіописання*

Національна академія наук України
Інститут історії України
Гарвардський Інститут Українських Студій
Канадський Інститут Українських Студій
Альбертський університет
Міжнародний фонд «Відродження»
Громадська організація
«Центр освітнього моніторингу»

***Світло й тіні
українського радянського
історіописання***

***Матеріали міжнародної наукової конференції
(Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.)***

Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В.А. Смолія. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 212 с.

Редакційна рада:

*Геннадій Боряк, Леонід Зашкільняк, Сергій Плохій,
Валерій Смолій (відповідальний редактор), Олександр Удод,
Оксана Юркова, Олексій Ясь (відповідальний секретар).*

Авторський колектив:

*Віталій Андреев, Володимир Ващенко, Кирило Галушко, Геннадій Єфіменко,
Леонід Зашкільняк, Ірина Колесник, Станіслав Кульчицький, Олексій Міллер,
Олександр Удод, Валерій Смолій, Василь Ульяновський,
Оксана Юркова, Віталій Яремчук, Олексій Ясь*

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України,
Протокол № 7 від 30 вересня 2014 р.

До збірки увійшли матеріали, підготовлені на основі доповідей, що були виголошені на міжнародній науковій конференції в Інституті історії України НАН України (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.). Висвітлюються актуальні питання з вивчення української радянської історіографії, дослідницькі практики й погляди істориків радянської доби.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історіографією.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	
<i>Валерій Смолій</i>	7
Міжнародна наукова конференція «Світло й тіні українського радянського історіописання» та круглий стіл «Викладання больових точок історії України ХХ ст. у школах» (загальний огляд)	9
<i>Леонід Зашкільняк</i> Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: «старе вино в нових міхах»	17
<i>Геннадій Єфіменко</i> Невмирущі міфологеми радянської історіографії (на прикладі відносин між УСРР та РСФРР в 1917–1923 рр.)	31
<i>Віталій Яремчук</i> Ідеологічні ідентичності істориків в радянській Україні	43
<i>Віталій Андреев</i> Історична концепція В. Петрова: немарксистський дискурс марксистської історіографії	53
<i>Олексій Ясь</i> «Покаянні» та «викривальні» тексти українських істориків першої половини 1930-х років як «новий жанр» радянського історіописання	69
<i>Оксана Юркова</i> «Історія України» чи «Короткий курс», або як у 1940 році постала «українська радянська історіографія»	89
<i>Василь Ульяновський</i> Історіописання природничника: Микола Шарлемань про світ природи Київської Русі — еволюція поглядів від 20 до 70-х рр. та їх інтелектуальні контексти	109
<i>Володимир Ващенко</i> Інтелектуальний ресурс концепту генерація або дещо про нову аналітичну структуру української історіографії ХХ ст.	131
<i>Олександр Удод</i> Просопографічна палітра українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму»	161
<i>Ірина Колесник</i> Українське історієписання 1960–1980-х рр.: культурні розриви та метаморфози	169

<i>Станіслав Кульчицький</i> Прихована інформація про Голодомор в працях українських істориків 1956–1987 рр.	177
<i>Кирило Галушко</i> Дидактичний простір минулого: історія СРСР та УРСР на радянських історичних навчальних картах	183
<i>Алексей Миллер</i> История Украины в Советской Исторической Энциклопедии	207

Вступне слово

Київська конференція (22–23 травня 2013 р.) була другим із запланованих трьох заходів, спрямованих на осмислення українського історіографічного процесу ХХ — початку ХХІ ст. Перша конференція «Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи» відбулась в Українському Вільному Університеті в Мюнхені 1–3 липня 2012 р., третя, завершальна конференція «Quo vadis Ukrainian History? Assessing the State of the Field» — в Гарвардському Інституті Українських Студій 19–20 листопада 2013 р.

Провідним рефреном зазначених форумів була компаративістика інтелектуальних, соціо- та етнокультурних відмінностей в українському історіописанні в контексті його різноманітних варіацій: радянського, сучасного та пострадянського, зарубіжного, еміграційного, діаспорного та ін. Зокрема, на київській конференції розглядалися проблеми тиску радянської спадщини на сучасне українське історіописання, вирізнення постколоніального й антиколоніального дискурсів у сучасній соціогуманітаристиці, питання про структуру радянської ідентичності, роль українських істориків у творенні радянського нарративу, взаємини інтелектуалів і влади та багато ін.

У процесі підготовки київської конференції планувалося висвітлити кілька проблемно-тематичних площин, пов'язаних із побутуванням української радянської історіографії: соціокультурне середовище, проекти і тексти на ниві інтелектуальної історії, інституціональна минувшина, просопографічна палітра поколінь та персональні портрети. Цей задум удалося реалізувати тільки частково, проте намічені проблемно-тематичні блоки прислужаться у подальших студіях, присвячених історії українського радянського історіописання.

У дискусіях навколо провідних проблемних панелей київської конференції визріло й сформувався кілька цікавих пропозицій, зокрема була висловлена думка про нагальну потребу нових проектів, зорієнтованих на студіювання неформальних зрізів радянського історіописання як-от усна історія, історіографічний побут, комунікація, дослідницькі й освітні практики, а також текстологічне вивчення праць істориків.

Очевидно, що низка задекларованих й окреслених проблем з історії українського радянського історіописання потребує подальшого студіювання. Проте три конференції, присвячені українському історіографічному процесу з перспективи різних інтелектуальних середовищ і культурних полів, незаперечно збагатили українську історичну науку та запропонували низку орієнтирів і дороговказів, які добре прислужаться для майбутніх дослідників.

Валерій Смолій

Міжнародна наукова конференція
«Світло й тіні українського радянського історіописання»
та круглий стіл
«Викладання больових точок історії України ХХ ст. у школах»
(загальний огляд)

22–23 травня 2013 р. в Інституті історії України НАНУ відбулися міжнародна наукова конференція, присвячена українському радянському історіописанню, та круглий стіл із проблем висвітлення контраверсійних подій і явищ історії України ХХ ст. у загальноосвітній навчальній літературі. Співorganizаторами цих наукових заходів виступили громадська організація «Центр освітнього моніторингу» у співробітництві з Інститутом історії України НАНУ та Гарвардським Інститутом Українських Студій за підтримки Освітньої програми Міжнародного фонду «Відродження». Конференція стала другим із запланованих трьох заходів, спрямованих на осмислення українського історіографічного процесу ХХ — початку ХХІ ст. Перша конференція («Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи») відбулася в Українському Вільному Університеті в Мюнхені 1–3 липня 2012 р.

Зі вступним словом і привітаннями до учасників форуму звернулися директор Інституту історії України НАНУ, академік НАН України В. Смолій, директор Гарвардського Інституту Українських Студій професор С. Плохій та директор Канадського інституту українських студій професор В. Кравченко.

З основною доповіддю «Радянські історичні міфи у сучасній українській історіографії: “старе вино в нових міхах”» виступив професор Л. Зашкільняк (Львівський національний університет імені І. Франка), який порушив проблему тиску попередньої спадщини на сучасне українське історіописання. Доповідач підкреслив, що радянські міфи значною мірою наслідують російські історичні міфи. Більше того, Л. Зашкільняк відзначив наявність травматичного потенціалу в українській минувшині, котрий репрезентований у багатьох історичних студіях, зокрема наголосив на нагальних потребах деконструкції травматичного образу/образів історії України. На його думку, багатообіцяючим видається постколоніальний підхід до конструювання й студіювання вітчизняного минулого. Доповідь Л. Зашкільняка згенерувала жваву наукову дискусію навколо вирізнення постколоніального й антиколоніального дискурсів у сучасній соціогуманітаристиці, а також щодо правомірності та можливих критеріїв означення колоніального статусу України за радянських часів. Водночас розгорнулася цікава полеміка стосовно двох типів історичного знання — академічного

й дидактичного («суспільного»), зокрема було висловлено цілу низку думок щодо ступеня їх автономності та взаємозалежності.

Подальша робота конференції відбувалася у трьох секціях, кожна з яких поділялася на кілька частин (блоків). Після кожного блоку (2–4 доповіді) проводилася проміжна дискусія щодо представлених проблем. Перша секція мала назву «“Республіканський” та “союзний” наративи: паралелі, перехрестя й виміри буття».

Із доповіддю «Українська радянська спадщина: проблеми інтерпретації» виступив професор В. Кравченко (Канадський інститут українських студій). Доповідач наголосив, що радянська історіографія значною мірою успадкувала позитивістський дискурс, але також включала елементи героїзації та легітимізації минушини для відповідних ідеологічних потреб. У пострадянську доба відбулася фрагментизація радянської історії, а згодом реінтерпретація історичної спадщини від єдиної радянської — до низки національних спадщин. Заразом В. Кравченко висловив думку, що історія України є «нормальною» історією з перспективи порубіжжя, котре повсякчас висуває питання співвідношення національної й регіональної ідентичностей. Заразом актуальною до сьогодні залишається проблема радянської ідентичності, котра має два рівні: а) власне російської («русской»); б) імперської.

Із доповіддю «Возз'єднання України з Росією: Клас, держава та етнос в українській радянській історіографії» виступив професор С. Плохій (Гарвардський університет), котрий метафорично порівняв радянську історіографію з «гоголівською шинелею», з якої вийшла більшість сучасних дослідників кількох поколінь. С. Плохій запропонував провести ретроспективну контекстуалізацію концепту «возз'єднання» з другої половини XIX ст., оскільки це дозволяє зробити цікаві спостереження щодо розгортання різних дискурсів (класового, національного, державного) в українському радянському історіописанні. Скажімо, доповідач відзначив, що саме переформатування панівного класового дискурсу (повернення до квазікласового підходу) стало підставою для збереження відносної автономії українського сегмента радянської історіографії після ухвалення «перейславських тез» ЦК КППС (1954 р.). Насамкінець доповідач запропонував проблему для подальшої дискусії: наскільки співтворцями радянського наративу були українські історики та, заразом, наскільки вони змогли втримати чи зберегти автономне середовище.

Доповідь «Тексти про культуру в українському історіописанні 1960 — початку 1970-х рр.: поміж обрядовими кліше, романтичним націоналізмом і “перейславським” каноном» представила професор Н. Яковенко (Національний університет «Києво-Могилянська академія»), котра висунула тезу, що культурознавчий дискурс в українському радянському історіописанні не тільки сформувався у 1960-х рр., а й зберігся за умов утисків початку 1970-х і навіть затримався до 1980-х рр. На думку Н. Яковенко, аналітичні структури текстів почасти наслідували романтично-народницькі взірці XIX ст., почасти включали обрядову радянську риторіку, проте головно спиралися на ренесансно-барокову концепцію української культури, що зберегла своє значення до сьогодні.

Доповіді В. Кравченка, С. Плохія та Н. Яковенко викликали низку запитань, спричинилися до наукової полеміки. Учасники дискусії відзначили нагальну

потребу в усебічному вивченні дослідницьких та інших практик українських істориків радянської доби, зокрема у висвітленні неформальних контекстів їхньої творчості, котрі нині виглядають надто схематичними й однобічними. Професор С. Плохій зауважив, що проект «усної історії» (англ. «oral history») з перспективи радянської доби української історіографії є надзвичайно актуальним, оскільки вже через десятиліття ці можливості будуть назавжди втрачені.

Із доповіддю «Радянська Україна 1917–1923 рр.: Невмирущі міфологеми радянської історіографії» виступив старший науковий співробітник Г. Єфіменко (Інститут історії України НАНУ). Доповідач виокремив три типи міфологем, властивих радянській історіографії: а) подієві; б) особові; в) загальні або інтерпретаційні, а також продемонстрував їх численні приклади з обсягу означеного відтинку історичного часу.

На тему «Революція 1917–1921 рр. у схемах радянського історіописання історії України» виступив професор В. Верстюк (Інститут історії України НАНУ), на думку котрого радянське історіографічне поле варто вивчати з перспективи «нормальної» науки, хоч і з певними корективами та застереженнями.

Доповіді Г. Єфіменка й В. Верстюка спричинили полеміку навколо термінологічного апарату, котрим послуговуються сучасні українські історики. Приміром, розгорнулася гостра дискусія щодо походження і відновлення вживання терміна «Українська революція», а також про зміст і сенс понять «нормальна» наука, міф, міфологема, зокрема стосовно правомірності й коректності їх застосування до предметних контекстів.

У рамках другої секції — «Радянські інтерпретації й прочитання української минувшини: дослідницькі практики, локальні проблеми та загальна палітра» — із доповіддю «Соціологія для українських і російських істориків 1920-х рр.: між схематикою та евристиком» виступив доцент О. Дмитрієв (Вища школа економіки, Москва). Доповідач наголосив, що в означений період соціологію варто розглядати в міждисциплінарному, власне соціологічному, інтернаціональному контекстах, а також із перспективи співвідношення соціології й історії. О. Дмитрієв висловив думку, що найважливішим для розуміння тодішніх дослідницьких практик є те, що марксизм розглядався як своєрідна метанаука, котра завдала чимало шкоди як соціології, так й історії. На його думку, історія значною мірою спричинилася до дисциплінарного становлення соціології. Натомість соціологія вплинула на дослідницькі практики істориків, хоч і в досить своєрідному вигляді, наприклад у конструюванні минувшини на засадах «економічного матеріалізму». Водночас нині соціологія 1920-х рр. сприймається крізь кілька шарів «каламутної води».

Із доповіддю «Історія України на сторінках “Советской исторической энциклопедии”» виступив професор О. Міллер (Інститут наукової інформації з суспільних наук РАН), запропонувавши колегам низку власних спостережень і роздумів щодо репрезентації української минувшини у цьому енциклопедичному проекті. На думку О. Міллера, переважну більшість статей написали українські автори, себто відбулася націоналізація наративу про українську історію у цьому радянському виданні. Утім, він підкреслив, що в енциклопедії відсутні антиросійські діячі, а також Західна Україна, ОУН, УПА та інші теми. Водночас

І. Мазепа та низка історичних постатей розглядаються не з національних, а з класових позицій.

Доцент К. Галушко (Національний педагогічний університет імені М Драгоманова) виголосив доповідь «Візуалізація історіографії та ідеології: історія України на радянських навчальних картах. Республіканська та союзна версії». Доповідач підкреслив, що представлений матеріал опрацьовано в межах ширшої теми «Відображення національних проектів у картографії». Зокрема, він зазначив, що різний інформативний потенціал картографічних матеріалів зумовлює розмаїття їх прочитань і тлумачень, однак дозволяє простежити основні тенденції, котрі побутували в історіографічній та ідеологічній сферах на республіканському чи союзному рівнях.

Доповіди К. Галушка, О. Дмитрієва та О. Міллера викликали низку питань, зауваг та уточнень, зокрема розгорнулася дискусія навколо тогочасної редакційної політики, добору авторів для різних проектів, у тому числі енциклопедичних. Відтак з іншого ракурсу постала проблеми співвідношення «союзного» та «республіканського» наративів, розподілу праці істориків у загальносоюзному масштабі, урешті-решт продукування чи вироблення історичного знання у світлі існування ієрархії центр/провінція. Заразом було висловлено думку про потребу докладного студіювання дослідницьких, редакторських, видавничих практик радянської доби для більш-менш повного представлення ланцюга автор — рецензент — редактор — видавець, а також необхідність компаративних студій, скажімо, для порівняльного висвітлення історії України у «Советской исторической энциклопедии» та «Радянській енциклопедії історії України» тощо.

Із доповіддю «Історична концепція В. Петрова: немарксистський дискурс марксистської історіографії» виступив доцент В. Андреев (Херсонський державний університет), відзначивши, що В. Петров як інтелектуал має багато образів і облич, проте провідне місце у його спадщині посідає теорія епох. В. Андреев наголосив, що цей термін не є вдалим, оскільки затушовує головний сенс візії В. Петрова, в якій проводиться думка про циклічність та дискретність української історії. На думку доповідача, В. Петров розглядав історичну добу як структурну цілість і систему співвідношень, а перехід до іншої епохи пов'язував із катастрофічними зламами чи запереченнями однієї доби іншою.

Професор В. Ульяновський (Київський національний університет імені Т. Шевченка) представив доповідь «Історіописання природничника: Микола Шарлемань про світ природи Давньої Русі — еволюція поглядів від 20-х до 70-х рр. ХХ ст. та їх радянські контексти». Автор схарактеризував свого героя як фактолога-натураліста та систематика з позитивістським способом мислення. Саме як дослідник світу природи М. Шарлемань підходив до студіювання «Слово о полку Ігоревім» та фресок Софії Київської. Відтак спираючись на вивчення описів природи він обстоював думку про автентичність цієї давньоруської пам'ятки та вважав її автором самого князя Ігоря, позаяк наголошував, що тільки безпосередній учасник тих подій міг подати такий опис природи. Водночас В. Ульяновський акцентував увагу на багатоманітних комунікативних і персональних контекстах дослідницьких практик М. Шарлеманя, зокрема простежив його зв'язки з ленінградською школою текстологів.

Доцент В. Маслійчук (інтернет-сайт Historians.in.ua) у доповіді «Два історика однієї доби (Антон Слюсарський та Владімір Важінський): історія Слобідської України XVII–XVIII ст. в російській та українській радянській історіографії 50–70-х рр. XX ст.» розглянув біографії й дослідницькі практики двох провінційних істориків, що репрезентували українське та російське історіописання, зокрема проаналізував їхні тексти, присвячені Слобожанщині. В. Маслійчук констатував, що після означеного вище періоду вивчення історії Слобідської України на місцевому чи провінційному рівні практично завмерло.

Виступи В. Андрєєва, В. Маслійчука та В. Ульяновського спричинили цікаве обговорення і низку коментарів щодо висвітлення й уточнення інтелектуальних біографій представлених героїв, можливої варіативності їхніх життєвих сценаріїв, зокрема вирізнення такого цікавого типу, як історик-апаратник на полі провінційного історіописання.

Із доповіддю «Привид Голодомору у працях істориків-аграрників 1960–1980-х рр.» виступив професор С. Кульчицький (Інститут історії України НАНУ). Доповідач наголосив, що інформація про Голодомор 1932–1933 рр. циркулювала в радянській історіографії 1960–1980-х рр., але подавалася ірраціонально, як правило у вигляді евфемізмів на кшталт «продовольчі труднощі». С. Кульчицький відзначив, що у доповіді Дж. Мейса Конгресові США (Комісія з дослідження голоду в Україні) було згадано низку істориків, у працях яких тією чи іншою мірою езопівською мовою висвітлювалися зазначені проблеми.

Професор О. Рубльов (Інститут історії України НАНУ) у доповіді «Український історичний журнал», 1957–1970-ті рр.: історія КПСС contra вітчизняна історія» навів численні приклади ідеологічної реакції на журнальні публікації з боку партійних і контролюючих органів. Доповідач наголосив, що тиск, котрий справлявся на редакційну політику часопису, безперечно вплинув на співвідношення публікацій з української історії та історії КПРС у цьому профільному виданні.

Доповіді С. Кульчицького та О. Рубльова викликали низку зауваг і реплік, зокрема про внутрішню цензуру у творчості тодішніх авторів, а також міркування про те, що радянську історіографію аграрної історії варто розглядати суто у предметній площині.

Третя секція мала назву «Образи поколінь та світ текстів — інтелектуальні, культурні й ідеологічні маркери».

Із доповіддю «Інтелектуальний ресурс концепту “генерація”, або Дещо про втрачені можливості української історіографії XX ст.» виступив професор В. Ващенко (Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара), зауваживши, що концептуальна пропозиція, котра зможе більш-менш адекватно представити взаємини радянських інтелектуалів та політичної влади може спиратися лише на парадокс, наприклад у вигляді низки міжгенераційних конфліктів. Переваги такої схеми полягають у тому, що вона не містить ідеологічних конотацій. Натомість домінуюча нині концепція є наскрізь заідеологізованою й догматичною, позаяк нав’язує єдину модель примусу інтелектуалів «згори».

Із доповіддю «Українське історіописання 60–80-х рр.: культурні розриви та метаморфози» виступила професор І. Колесник (Інститут історії України НАНУ).

Доповідачка відзначила, що період 1960–1980-х рр. є вкрай строкатим, оскільки містить мікроренесанс 1960-х рр., стагнацію чи застій 1970-х рр. та радикалізацію й кардинальне переформатування культурного поля другої половини 1980-х рр. Відтак І. Колесник запропонувала розглядати означений період у вигляді низки опозицій, які ширяться на методологію, інституціоналізацію, ідеологію та ін.

Професор О. Удод (Інститут історії України НАНУ) у своїй доповіді «Просопографічна палітра українських радянських істориків доби “розвиненого соціалізму”» висловив думку про розмаїття образів тодішньої історіографії. Зокрема, він відзначив, що у цих образах дедалі більше місце посідала ревізійністська/реформістська складова. О. Удод запропонував власну періодизацію українського історіописання доби «розвиненого соціалізму», котра ґрунтується на відображенні соціокультурних трансформацій радянського суспільства.

Із доповіддю «Ідеологічні ідентичності істориків в радянській Україні» виступив професор В. Яремчук (Національний університет «Острозька академія»), котрий подав власне обґрунтування поняття «ідеологічна ідентичність», зокрема відзначивши, що остання конфліктувала з фаховим призначенням історика як члена професійної корпорації. На думку доповідача, для української історіографії 1920-х рр. доцільно виокремити три типи ідеологічних ідентичностей: а) українська демократична; б) націонал-комуністична; в) кон'юнктурна (молоді історики, котрі тримають «ніс за вітром»).

Доповіді В. Ващенко, І. Колесник, О. Удода та В. Яремчука згенерували доволі гостру полеміку щодо співвіднесення загальних і начебто «благополучних» образів українського історіописання 1960–1980-х рр. із драматичними і трагічними «історіями істориків» (О. Апанович, Я. Дзира, О. Компан, Ф. Шевченко та ін.). Водночас постало питання про різкий дисонанс, який простежується, коли зіставити епістемологічні трансформації на ниві західної історіографії (антропологічний поворот) із загальною стагнацією українського радянського історіописання в окреслений період. Цей обмін думками спричинився до цікавого формулювання проблеми: чи можливі/реальні концептуальні новації й прориви за умов «ненормальної науки»? Наприклад, нереалізована творчість — праці «у шухляду», непроголошені ідеї та концепції як свого роду «наука у собі».

Із доповіддю «З комуністів у націоналісти: як радянські історики стали українськими» виступив професор Г. Касьянов (Інститут історії України НАНУ), відзначивши, що ця безболісна й швидка метаморфоза сталася завдяки спорідненості комуністичної та національної телеологій. На думку Г. Касьянова, за змістом, сутністю та призначенням комуністична й національна концепції дуже подібні, що й зумовило швидкоплинність означених перетворень.

Провідний науковий співробітник О. Юркова (Інститут історії України НАНУ) у доповіді «“Історія України” чи “Короткий курс”, або Як у 1940 р. постала “українська радянська історіографія”» розглянула виникнення терміна «українська радянська історіографія», зокрема висвітливши соціокультурні й інтелектуальні обставини та передумови, що спричинилися до впровадження цієї термінологічної новації. Водночас О. Юркова наголосила на тому специфічному місці, котре посіла названа праця поміж текстів з обсягу «республіканських» історій народів СРСР, зокрема відзначила майже повну відсутність її аналогів.

У підсумковій дискусії учасники конференції зазначили, що, попри низку доволі песимістичних настроїв і коментарів, простежуються й обнадійливі тенденції, приміром сучасний національний наратив уже не переймається пошуками інакшості, порівняно з 1990-ми рр., що можемо розглядати саме як ознаку «одужання». Насамкінець було висловлено думку про нагальну потребу нових проєктів, зорієнтованих на студювання неформальних зрізів радянського історіописання, як-от усна історія, історіографічний побут, комунікація, дослідницькі й освітні практики, а також текстологічне вивчення праць істориків тощо.

Круглий стіл «Викладання больових точок історії України ХХ ст. у школах» став своєрідною спробою перенесення й апробування академічних підходів на терени історичної дидактики. Модераторами заходу виступили професори О. Удод (Інститут історії України НАНУ) та Н. Яковенко (Національний університет «Києво-Могилянська академія»), котрі окреслили власні підходи щодо дидактичної й академічної історії.

У вступному слові О. Удод відзначив, що на основі загальноосвітніх програм можливі й бажані різні варіанти інтерпретації та представлення історії України. Тим більше, що нині шкільний підручник не є єдиним джерелом знань, а радше виступає як консервативний порадак для сучасного школяра. Натомість Н. Яковенко зауважила, що першочергове завдання підручника полягає у вихованні критичного мислення, позаяк навчальна програма — це програма соціалізації для школярів.

Кандидат історичних наук І. Щупак (Український інститут вивчення Голокосту «Ткума») висловив думку, що «болючі» точки коректніше було б назвати контраверсійними проблемами. Водночас він зауважив, що найголовніше призначення підручника полягає у вихованні навичок школярів. Професор О. Салата (Київський університет імені Б. Грінченка) відзначила, що підручники не можуть бути витвором однієї людини, а лише вислідом колективних зусиль. Відтак тісна співпраця науковців і фахівців з обсягу історичної дидактики є нагальним завданням. Професор Т. Ладиченко (Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова) відзначила необхідність наступності в підготовці шкільних підручників, а також зауважила про потребу версiальної, колоритної та державницької репрезентації історії. Доцент В. Маслійчук (інтернет-сайт Historians.in.ua) наголосив, що підручники мають відображати плюралістичність суспільства. Натомість сучасні дискусії про навчальну літературу, котрі тривають уже багато років, ніяк не переходять в якість, а нагадують біг по колу. Кандидат історичних наук О. Гісем (часопис «Історія в сучасній школі») відзначив, що нині побутують дві моделі підручника: а) путівник по інформації; б) авторський. Натомість їх доцільно сполучити. Професор І. Колесник (Інститут історії України НАНУ) зауважила, що підручники мають організовувати мислення людини, зокрема перспективним способом такої організації може стати система модулів на кшталт історіографічних відомої російської дослідниці Г. Звереві. Професор С. Кульчицький (Інститут історії України НАНУ) звернув увагу на те, що підручники критикували, критикують і завжди будуть критикувати. Складність представлення історії України зумовлена тим, що вона являє собою мозаїку територій із різною історичною пам'яттю. Відтак варто створю-

вати на основі однієї програми різні підручники, а також поєднувати в авторському колективі академічних учених та педагогів-практиків. Більше того, потрібні не лише підручники, а цілий комплекс дидактичної літератури. Професор Л. Зашкільняк (Львівський національний університет імені І. Франка) висловив думку, що історія є процесом соціалізації для відповіді на питання: «Хто є хто?». Утім, щоби представити Україну як суб'єкта історичного процесу слід досягти академічної єдності чи бодай тривкого консенсусу щодо її «біографії». На думку Л. Зашкільняка, спосіб досягнення цієї єдності в репрезентації тріади: людина/суспільство/держава.

Із підсумковим словом виступили модератори круглого столу. Професор Н. Яковенко відзначила, що гармонізувати різні історичні пам'яті, які представлені в Україні, можливо тільки після переходу від настановчого до відкритого дискурсу. На думку професора О. Удода, будь-який підручник постає як низка компромісів, котрі повсякчас вимагають від істориків активної громадянської позиції.

Леонід Зашкільняк

**Радянські історичні міфи
в сучасній українській історіографії:
«старе вино в нових міхах»**

Сучасні історична думка та історіографія в Україні нагромадили донині певний аналітичний матеріал, який дозволяє принаймні задуматись над роллю, яку відіграють у формуванні суспільної свідомості історичні знання і творені на їх підставі важливі чинники світоглядної орієнтації людей у часі і просторі. Не секрет, що внаслідок тої суспільно-політичної ситуації, яка склалася в Україні впродовж понад двох десятиліть її незалежного існування і пов'язаної передусім з політикою її правлячих політичних еліт, не сформовано і навіть не зроблено необхідних кроків для формування національно-державницької суспільної свідомості її населення. Суспільна свідомість значних мас населення залишається розколотою, перебуваючи в полоні різноманітних міфів і стереотипів, підсилюваних, як правило, певними політичними силами всередині і назовні країни¹. Проблема полягає, насамперед, в розгляді причин такого стану справ та окреслення шляхів його подолання. Вона торкається таких наукових проблем, як соціальна ідентичність, історична пам'ять та історичне знання. Щоб розібратися з ними, треба залучити чимало спеціалістів різних галузей соціально-гуманітарного знання. У цьому тексті торкнемося тільки одного стрижневого методологічного питання — ролі історичного знання в його співвідношенні з історичною свідомістю.

Насамперед необхідно визначитись термінологічно. Історичні знання не викликають особливих труднощів в інтерпретації — це знання, як сукупність ідеальних образів, що відображають історичні явища та процеси об'єктивної

---

¹ Див., зокрема: Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Авторський колектив: Ю. Шаповал та ін. Київ, 1997; Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років. / Відп. ред. І.Ф. Курас. Київ, 2002; *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. Київ, 2002; *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ, 2000; *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. Політологічний аспект. Київ, 2004; *Нагорна Л.П.* Регіональна ідентичність: український контекст. Київ, 2008; Україна модерна. Спеціальний випуск: Львів–Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. За редакцією Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. Київ; Львів, 2007 та ін.

дійсності і які можуть бути науковими, освітніми, побутовими та іншими. Так само й історична свідомість більшістю сприймається як одна з форм суспільної свідомості, що дає змогу людству осмислено відтворювати, реконструювати свій поступальний рух у часі і просторі.

Складніше справа з терміном «міф» і нерозривно з ним пов'язаним — «стереотип». Розлога література з питань розуміння цих термінів не є однозначною. Але на загал вона зводиться до з'ясування процесів соціалізації людини. Стереотипи розуміють як усталені й поширені уявлення, котрі акумулюють певний стандартизований колективний досвід, а також накинута (втлумачена) індивідууму в процесі навчання і спілкування з іншими образи світу та суспільства, які допомагають йому орієнтуватися в житті і спрямовують його поведінку. З одного боку, стереотипи значно спрощують процеси пізнання і творчості, дозволяючи широко використовувати наявні знання і навички, що представляють собою складний комплекс стійких уявлень; а з другого боку, вони ж обмежують можливості пізнання нового, що виходить за рамки усталених понять або суперечить їм².

Фундаментальну роль у процесі стереотипізації відіграє соціальна ідентифікація особи і групи. Ідентифікація — це розуміння та інтерпретація іншої людини чи групи з допомогою ототожнення себе з нею на підставі встановленого емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і сприйняття як власних норм, цінностей, взірців. Вона виступає як один з механізмів пізнання і розуміння іншої людини³. Термін ідентифікація тісно пов'язаний з поняттям ідентичності. Ідентичність, своєю чергою, — це всезагальність людського пізнання і соціалізації, що включає прийняття або неприйняття особою певних речей та явищ, ототожнення себе з ними чи відторгнення. В її основі лежать вроджені або набуті в процесі соціалізації чинники — культурні і соціальні стереотипи, які засвоюються з того моменту, коли людина починає ідентифікувати себе з певним етносом, культурою, соціальною групою й усвідомлювати себе їх елементом. У сутності, соціальна ідентичність — це форма самоопису, самопрезентації людини, яка оцінює своє співвідношення зі світом і мусить постійно окреслювати своє ставлення і приналежність до певних соціальних спільнот — статевих (гендерних), етнічних, національних, регіональних, фахових, конфесійних тощо.

Міфи, в тому числі історичні, трактуємо, як структури свідомості, притаманні людському мисленню (К. Леві-Строс), а також спосіб засвідчення і розуміння буття, протилежний його логічному осягненню (Г. Гадамер)⁴. Можна навести ще кілька визначень, в тому числі й українського філософа Мирослава Поповича,

² Докл. див.: Зашкільняк Л. Історичні міфи і стереотипи як складова суспільної свідомості та соціальної практики // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / за редакцією Л. Зашкільняка. Львів, 2009. С. 7–35; Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Этнические установки и этнические стереотипы. Днепропетровск, 1995.

³ Див.: Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность. Москва, 2000.

⁴ Малахов В. Міф про міф: національна міфологія як тема сучасної міфотворчості // Дух і Літера. Київ, 1998, № 3–4. С. 76–83.

але загальна картина від цього не зміниться⁵. Міфологізація, як показали сучасні дослідники (Н. Фрай, Р. Барт, Ю. Лотман та ін.), невід'ємно властива людському пізнанню, мисленню й репрезентації. Спираючись на вироблені у даній мові і культурі поняття та змісти, люди творять вербальні тексти-образи, кожен з яких неминуче має всі ознаки міфу — сакральність, наративність, догматизм, ціннісну орієнтацію, чіткі моделі поведінки тощо. Засновані на таких текстах індивідуальна й колективна свідомість та знання водночас ідеалізують і міфологізують навколишню дійсність. Іншими словами, міфічна свідомість — це зовсім не анахронізм, а навпаки — вона є критерієм високого розвитку культури, певної завершеності, оформленості людських відносин⁶.

Особливо показовим є функціонування міфів в історичному знанні та пам'яті: постнекласичний історизм розглядає міф як єдину модель історії, стверджуючи, що між історією і міфом немає різниць: історія завжди є теперішньою історією, а "історична свідомість" завжди залишатиметься "свідомістю свідомості", тобто міфом⁷. Не випадково, багато дослідників звертали увагу на той факт, що вся історія людства представляє собою творення міфів та їх руйнування. Але не слід забувати, що нове знання, здобуте на підставі передових методологічних підходів, функціонує як наукове пояснення світу й тільки з часом перетворюється на міф, коли з'являється нове конкурентне знання.

Я схиляюся до епістемологічної характеристики міфу, як результату пізнавальної діяльності людей, представленої в позачасових і позাপросторових вимірах і перетвореної на невід'ємний елемент мислення, культури й соціальної активності членів певної спільноти чи спільнот. Чи не найкраще означення міфу й міфологічного мислення подав відомий польський історик Є. Топольський, який окреслив їх як "знання, що більшою або меншою мірою перетворені на догму"⁸. Йому ж належить оригінальна класифікація міфів, поширених в історіографії, на чотири групи: етнологічні, прогностичні, фактографічні і фундаментальні. Останні (фундаментальні) міфи глибоко закорінені у свідомості більшості людей, як пізнавальні конструкції, сформовані у відповідний час і у відповідних умовах.

З вищесказаного випливає два висновкові положення. По-перше, між міфом і стереотипом існує безпосередній зв'язок — міф є результатом пізнавальної діяльності (в різних її формах), а стереотип — її закріпленням у догматичних і малорухливих вербальних і невербальних структурах свідомості. Руйнування міфу є водночас творенням нового стереотипу і навпаки. По-друге, і міф і стереотип відіграють як позитивну, так і негативну роль в людській життє-

⁵ На його думку, міф — це розповідь про історичні події, яка виконує водночас три функції: розповідає про історичне походження даного порядку; творить взірць або норму соціальної поведінки та обґрунтовує право й етику; реалізується в ритуалах й служить безпосередньому психологічному єднанню людей у колективних діях. — Попович М. Міфологія в сучасній свідомості посткомуністичної України. С. 57.

⁶ Савельєва М.Ю. Лекції по міфології культури. Київ, 2003. С. 67–68.

⁷ Там же. С. 252–253.

⁸ Topolski J. Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej. Warszawa, 1996. S. 205.

діяльності, і уникнути цієї дихотомії ніяк не вдасться, насамперед, через епістемологічні обмеження людської свідомості. Тому завдання вчених полягає, зокрема, у постійному руйнуванні застарілих міфів, котрі не відповідають новій епістемологічній ситуації, але також чітко і ясно усвідомлювати минулий, «історичний» характер нових здобутих знань, що невдовзі перетворяться на міф.

Кардинальним методологічним питанням є розуміння і тлумачення соціальної функції, яку виконують історичні знання в сучасному суспільстві. Нині, як видається (або хотілося б видаватись) відійшли у минуле просвітницько-позитивістсько-марксистські уявлення про те, що історія як історичне знання відтворює «об'єктивну картину еволюції людського суспільства» і на цій підставі дає можливість прогнозувати майбутнє. Історичне знання, яке є результатом суб'єктивних репрезентацій історика у відповідності з його методологічними та ідеологічними установками, на думку багатьох дослідників виконує в сучасному суспільстві насамперед ідентифікаційну та легітимаційну функції. Ідентифікаційну — щодо культурно-політичного визначення особи і спільноти, а легітимаційну — щодо узаконення теперішнього стану цієї особи і спільноти⁹. Звичайна логіка і елементарне спостереження засвідчує, що ніяке утворення та існування соціальної спільноти не можливе без того, що творить цю спільноту — міфів, стереотипів, історичної «біографії». Без історичного обґрунтування не можна говорити про найменшу соціальну групу.

Погодившись з визначальним значенням ідентифікаційного та легітимаційного значення історичного знання, ми повинні визнати, що коли ми вважаємо Україну відповідною державною чи національною спільнотою, то, само собою зрозуміло, ця спільнота є історичним суб'єктом, який прагне себе легітимізувати через свою «біографію». Така біографія передбачає насамперед дві головні речі, властиві як для індивідуального так і колективного пізнання: поперше, бачити свою біографію через призму самого себе, тобто суб'єкта, і по-друге, трактувати суб'єкта як тотожного самому собі. До цього слід додати методологічну вимогу науково-історичного знання: що саме ми в даний момент розвитку науки розуміємо під суб'єктом історичного процесу. Так інтуїтивно чинили творці історії України ХІХ, прагнучи творити «звичайну схему української історії». У М. Грушевського в її центрі, згідно тогочасних романтичних уявлень, стояв «народ-нація», в сутності етнос, у Д. Дорошенка, І. Крип'якевича та інших — еліта і влада. Нинішня ситуація з розумінням історичного процесу як гуманізації людства змушує ставити в осердя такої схеми окрему людину з її інтересами і правами. Але, що важливо підкреслити, людину, яка народжується, соціалізується і діє у відповідному соціально-культурному середовищі з його культурними кодами, тривкими уявленнями (менталітетом), ціннісними орієнтаціями, ідеологічними переконаннями, котрі вона приймає або не приймає,

---

⁹ Савельєва І.В., Полетаєв А.В. *Функции истории*. Москва, 2003. С. 3–40. Автори наводять п'ять основних функцій історії, додаючи до вже названих — моралізаторську (підтримання взірців), історичної пам'яті і ескапізму. Проте, на нашу думку, саме ідентифікація і легітимація є головними, оскільки без них не може існувати жодна соціальна спільнота.

шукаючи інших. Соціально-культурне середовище було і залишається визначальним чинником формування і змін людської свідомості.

Сьогодні стало тривіальним і заялженим твердження про розкол суспільної, ціннісної, історичної та інших форм свідомості населення Української держави і, як наслідок, маніпулювання цією, насамперед історичною, свідомістю з боку різних політичних сил. Докладно досліджено і причини такого розколу, які гальмують формування колективної національної самосвідомості українських громадян. Тут і освітній та ідеологічний рівень т.зв. української політичної еліти, і антиукраїнська капіталізація власності, і неререформованість жодної сфери суспільного життя, які продовжують функціонувати у радянських інституційних рамках та радянській ідеології і багато іншого. Одним з важливих, а можливо і вирішальних чинників такого стану можна вважати подальше функціонування і штучне зміцнення тих історичних міфів і стереотипів, які були створені і фундаментально-силовим та маніпуляційним способом насажені у свідомість громадян іншої держави — СРСР — її комуністичними правителями. Радянські міфи і стереотипи живуть і процвітають в сучасній Україні повсюдно, своїм корінням вони сягають російських імперських міфів, не дуже закамфльованих під радянські. Гірше, що в історіографії вони теж далеко не зжиті. Навіть назвати їх всі неможливо в одній статті. Зрештою, про те, як вони впроваджувались у загальний вжиток написано вже чимало літератури¹⁰. Особливо докладно ці міфи і стереотипи розглянуто у фундаментальному тритомнику «Україна і Росія в історичній ретроспективі», більшість висновкових положень якого все ще, на жаль, не отримали поширення в сучасній українській історіографії¹¹. Спадок радянських міфів і стереотипів продовжує благополучно жити і функціонувати, а також штучно підтримуватись в свідомості громадян України, зокрема, і тою політикою пам'яті, яку проводили всі правлячі кола незалежної України. Тому немає підстав дивуватися такому стану історичної свідомості громадян.

І ще одна важлива заувага. Формуючи історичну свідомість, історики, але насамперед політична і державна еліта, повинні мати на увазі головний момент: свідомість кого або чого ми формуємо і для кого або для чого? Якщо

¹⁰ *Єкельчик С.* Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ, 2008; *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог, 2009; *Юсова Н.* «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті — перша половина 1940-х рр.). Монографія. Київ, 2006; *Шкандрій М.* В обіймах імперії. Російська й українська літератури новітньої доби. Київ, 2004; *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004; *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. New York, 1993 та ін..

¹¹ *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Українські проекти в російській імперії / Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. Київ, 2004. Т. 1; *Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.* Радянський проект для України / Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. Київ, 2004. Т. 2; *Кульчицький С.В., Парахонський Б.О.* Новітній український державотворчий процес / Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. Київ, 2004. Т. 3.

йдеться про Україну, то, напевно, йдеться про легітимацію української державності, а щодо наповнення цієї державності — то модерної української нації. Ці два пріоритети визначають сутність і завдання творення «біографії» України, а, головне, змушують дослідників минулого дивитися на минуле з позицій сьогодення, тобто сучасних пріоритетів її розвитку. Історики, як і всі нормальні громадяни України, повинні знаходити в минулому того суб'єкта, який вони представляють в нинішні часи, його національно-державний інтерес, який не зводиться до етноцентризму або етнодержавоцентризму. Зрозуміло, це треба робити без фанатизму і нехтування науковими підходами, без ідеалізацій і творення нових «білих плям». Це є аксіома історіописання попереднього, нинішнього, але також і майбутнього.

Загалом за останні роки українські історики зробили багато для того, щоб творити образ «історичної України», насамперед в тих галузях, які були найбільш фальсифіковані або замовчувані. Однак в силу згаданих вище причин і серед інтелектуальних і серед ширших кіл української громадськості, в тому числі й істориків, залишається невдоволення станом суспільної та історичної свідомості громадян країни. Дуже правильно зауважує Валерій Смолій у передмові до другого видання підручника з історії України авторства В. Литвина: «Утім, дійти суспільного консенсусу з приводу багатьох по-справжньому знакових переломів нашої недавньої історії поки що не вдається. Тому-то так багато місця в підручнику відведено саме цьому історичному відтинку, історична пам'ять про який ще живе у свідомості багатьох українців, але, на жаль, це не сприяє утвердженню солідарної історичної пам'яті нації»¹². Від себе додамо, що утвердження «солідарної історичної пам'яті» не відбудеться і в оглядуваній перспективі, якщо не буде усунуто з вжитку закорінених радянсько-російських історичних міфів і стереотипів, які все ще продовжують поширюватися не тільки в історичній літературі, а й майже всіма потужними засобами масової інформації та гуманітарною політикою держави в цілому. Зрозуміло, що в даному випадку не йдеться про історичну науку, завдання якої є відмінними від завдань гуманітарної та історичної політики і можуть мати тільки експертне значення, але це зовсім інша тема.

У цьому нарисі зупинимось тільки на головних, т.зв. «фундаментальних» історичних міфах і стереотипах, котрі виникли в період входження України в СРСР і відбивали «біографію» та відповідні суспільно-політичні інтереси іншої держави — Радянського Союзу та іншої твореної політичної нації — «радянського народу». Щодо багатоманітної системи міфів і стереотипів, які перейшли в сучасність від Російської імперії, написано чимало: від ідеї «триєдиної» руської нації та українсько-російської спорідненості до міфу про особливу історичну місію росіян об'єднати всіх слов'ян і православних. Про це дуже переконливо писав у 90-х роках ХХ ст. російський вчений Євгеній Анісімов в статті «Істори-

---

¹² Литвин В. Історія України. Підручник. 2-ге доопрацьоване та доповнене видання. Київ, 2008. С. 6.

ческие корни имперского мышления в России» (1996) та багато інших дослідників¹³.

Одним з таких міфів і стереотипів, які чинять вплив на історичну свідомість в сучасній Україні, є міф про Українську державність як радянську спадщину, яка «виросла» з Жовтневої революції в Росії. Насправді, йшлося про «комуністичну революцію», яка була привнесена в Україну російськими більшовиками внаслідок трьох послідовних збройних вторгнень з півночі, котрі звели нанівець український національно-визвольний рух і встановили в Україні тоталітарний комуністичний режим¹⁴. Про агресивний воєнний характер опанування України більшовиками і накиненого ними режиму неодноразово писав їх лідер В. Ленін. Зокрема, наприкінці листопада 1918 р. він констатував: «З просування наших військ на захід і в Україну утворюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як **окупацію** і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в **окупованих областях** у нестерпне становище, і населення не зустрічало б їх як визволителів»¹⁵ (виділення — Л.З.). Тільки збройною силою і зі залученням частин т.зв. «інтернаціоналістів» більшовикам вдалося встановити контроль над Україною. Відрадно, що в новіших публікаціях українські історики вже пишуть не про «тріумфальну ходу радянської влади на Україні», а про три війни між УНР і радянською Росією в 1918–1920 рр., які завершилися окупацією території України і нав'язуванням комуністичного режиму¹⁶.

Здавалось би міфи комуністичного агітпропу вже достатньо розвінчані і усунуті з наукового вжитку. Варто згадати хоча б праці відомого російського історика і політика Юрія Афанасьєва. У книзі «Опасная Россия» (2001) цей вчений докладно прослідкував політичні та ідеологічні підстави формування фундаментальних радянських імперських міфів. Він зокрема писав: «Довго билися більшовики за Україну, котра хотіла лишитися сама по собі (...) В 1917–1920 роках Україну окупували п'ять разів: по одному — германці і генерал Денікін (він-то був переконаний, що не окупує, а визволяє), тричі — Червона армія»¹⁷. Дальша доля «боротьби з українським буржуазним націоналізмом» всім добре відома.

Однак і надалі в деяких історичних роботах проводиться ідея мало не про розквіт радянської України в «братній сім'ї народів СРСР». Для прикладу можна

¹³ *Анисимов Е.В.* Исторические корни имперского мышления в России Режим доступу: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/Proceed97/Anisimov.html>; *Шкандрій М.* В обіймах імперії. Російська й українська літератури новітньої доби. Київ, 2004.

¹⁴ Див. докл.: *Кульчицький С.В., Парахонський Б.О.* Новітній український державотворчий процес / Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. Київ, 2004. Т. 3. С. 10–28.

¹⁵ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. Т. 37. С. 224.

¹⁶ *Литвин В.* Історія України. С. 427–455.

¹⁷ *Афанасьєв Ю.* Опасная Россия. Москва, 2001. (Режим доступу: http://www.yuri-afanasiev.ru/dangerous_rus/glava2.htm)

згадати книгу Р. Симоненка і Д. Табачника про українсько-польські стосунки, в якій на понад 700 сторінках фактично реанімується радянська класова версія українсько-польських відносин і проблема єдності України. Під завісою і прикриттям «турботи» авторів про українську незалежність, з допомогою маніпулювання на загал відомими документами проводиться думка, що всі українські національні сили, а передусім галицько-українські, реалізували “антиукраїнську” політику, прислужувались Німеччині та Австро-Угорщині і, тим самим, “перешкождали” “правильним” українським “революційно-визвольним силам” в опорі на революційну Росію добиватися справжнього об’єднання українських земель в єдиній державі (!). Важко утриматись від іронії, читаючи численні авторські пасажі про те, що “одвічна мрія українського народу здійснилася лише на початку Другої світової війни, коли Україна стала розвинутою промислово-аграрною державою”, або про те, що українські націоналісти не були би націоналістами, якщо б “не зраджували на кожному історичному повороті український народ і неньку-Україну”¹⁸. Одним словом, найбільшими ворогами України були ті українці, які провадили послідовну боротьбу за її незалежність. Навряд чи таким способом можна формувати українську історичну свідомість.

Ще один фундаментальний радянський міф, який вимагає серйозної деконструкції, містить цілу мережу міфів про «радянську модернізацію» часів існування СРСР, про «братерство народів СРСР», про «розквіт та зближення національних культур» тощо, які нібито перетворили Україну на одну з найрозвинутіших республік Радянського Союзу. Сьогодні вже достатньо висвітлено процес еволюції компартійно-радянського режиму, який йшов по лінії повної централізації влади, грабіжницького використання природних і людських ресурсів національних республік і країв, стагнації і нівеляції національних культур тощо. Здавалось би сучасна наукова думка створила сприятливі методологічні підстави для переосмислення всього періоду існування СРСР як імперії тоталітарного взірця, або, іншими словами. «суперімперії», заснованої на ідеї «світової пролетарської революції», а в сутності — способу збереження і трансформації російської імперії Романових в світову комуністичну імперію Леніних-Сталіних-Брежнєвих і т.п. Відомий дослідник імперій О. Мотиль переконливо стверджує: «СРСР як єдина тоталітарна імперія у світі могла би представляти із себе настільки чистий структурний приклад водночас імперії та тоталітаризму, який лише

---

¹⁸ Див.: Симоненко Р.Г., Табачник Д.В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України XIX — початок XX ст. Нариси. Київ, 2007. С. 698–700 та ін. Ця, з дозволу сказати «монографія», містить величезну кількість емоційних тверджень авторів, в яких вони наполегливо намагаються дискредитувати все українське, а передусім український національний рух, звинувачуючи українські сили в «розвалі самої України»; зокрема чого вартий такий пасаж: «Не маючи належної опори в народі, Центральна Рада, а згодом Директорія намагалися втриматися [при владі] з допомогою зовнішніх сил» (с. 638), або, вириваючи з з часового контексту писань І. Франка окремі цитати, стверджується, що Каменяр був великим прихильником російської культури і народу й неодноразово писав: «ми всі русофіли» (с. 324–326 та ін.) і т.д. і т.п. Через всю книгу проходить вміло закамфльована ідея ворожості до України та українців всього польського і західного і, водночас корисність і «допомога» з боку Росії та росіян..

можна собі уявити»¹⁹. Як і кожна імперія, СРСР за визначенням повинен був зникнути.

Однак українські історики все ще «встидаються» називати речі своїми іменами і не беруть на озброєння сучасну імперіологію і постколоніальний підхід для осмислення радянського минулого України, як імперської колонії. Той же О. Мотиль переконливо показав, що у випадку приховування реальних намірів сучасної Росії, не зауважування її гегемоністських тенденцій, а, що найважливіше, підпорядкування її версіям історичного минулого «братніх слов'янських народів», доведеться зустрітись з «повзучою реімперіалізацією», поширенням «біографії» спільного «руського міра» або «євразійського проекту». Зрештою, ці тенденції підпорядкування ідеологічним схемам російського виробництва цілком очевидні в сучасній гуманітарній політиці українських правлячих кіл²⁰. Вони несуть реальну небезпеку для формування модерної української нації, зокрема прагнучи закріпити за росіянами в Україні статус державотворчої нації, що у наслідку ставитиме під сумнів потребу в існуванні держави України і української нації²¹.

Одним з небагатьох істориків, а швидше культурологів, які осмислюють колоніальний характер української радянської державності, є Микола Рябчук. В одній з останніх книжок («Постколоніальний синдром» (2011) цей аналітик дуже влучно показав, яким чином і коли формується колоніальний дискурс в Україні і якими є наслідки для суспільної свідомості імперської і колоніальної за суттю політики Росії в українських землях, що проводилась включно до 1991 р.²² В інтерв'ю під час обговорення книжки він підкреслив, що ця політика трималася на трьох стовпах: «Один — це сила імперського апарату, зокрема репресивна міць таємної поліції та інших тодішніх «силовиків». Другий — економічна влада, контроль над землею та іншими ресурсами. І третій — це сила імперського дискурсу, забезпечувана найрізноманітнішими інституціями — від шкіл до університетів, від щоденних газет до літературних часописів, від православної церкви до академії наук. Плюс нейтралізація українського контрдискурсу — через жорстку цензуру і навіть заборону самої мови»²³. Внаслідок цього після 1991 р. в Україні склалася «постколоніальна ситуація», яка замість еволюції в бік звільнення від колоніалізму, розвивається в сторону «неоколоніалізму». Тому Рябчук підсумовує, що труднощі українського націотворення закладені в несприятливих історичних обставинах, а ще більшою мірою — «в українському сьогоденні, котре аж ніяк не сприяє лікуванню історичних неврозів, оскільки

¹⁹ Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад, відродження. Київ, 2009. С. 72.

²⁰ Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад, відродження. С. 137–139.

²¹ Про такі тенденції досить переконливо писав у 2004 р. Б. Парахонський (див.: Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Новітній український державотворчий процес. С. 109–110).

²² Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ, 2011.

²³ Микола Рябчук: "Колоніальний статус України був очевидний для мене вже у старших класах". Інтерв'ю. Режим доступу: <http://provodyn.com/interview/4914-90~mykola-rjabchuk-kolonialnyjj-status.html>

формально унезалежнена українська держава радше законсервувала колоніальний статус-кво, аніж відкрила послідовну й усебічну програму деколонізації»²⁴.

Імперсько-колоніальний дискурс, який присутній нині в усіх проявах публічних висловлювань, літературі і підручниках, радіо- і телепрограм, символіці і святах України, продовжує поширювати колоніальну свідомість серед її громадян. Робиться це як цілком свідомо (наприклад, розстановкою акцентів і відповідним добором фактажу в підручниках з історії України за ініціативою міністра і за сумісництвом історика Д. Табачника), так і неусвідомлено — через применшення ваги української національної історії та культури у зв'язку з їх елементарним незнанням і небажанням знати. Не дивно, що російсько-радянська культурна спадщина разом з її усталеними стереотипами продовжує панувати серед значної частини мешканців сучасної України. Так, соціологічне опитування, проведене Центром Разумкова в 2007 р. щодо ототожнення українців з культурною спадщиною, зафіксувало такі результати: в цілому по Україні з українською культурною традицією асоціювали себе 57,8 % респондентів, російською — 10,1 %, радянською — аж 19,4 %. Водночас на Сході країни з українською традицією себе ототожнювали 42 % респондентів, російською — 18,1 %, радянською — аж 22,7 % опитаних²⁵. Ще одним промовистим фактом збереження радянсько-російських стереотипів у свідомості громадян сучасної України є результати проведеного у лютому 2013 р. Київським міжнародним інститутом соціології опитування щодо ставлення до особи радянського диктатора Й. Сталіна: «із захопленням, повагою і симпатією» до цього деспотичного диктатора ставиться 22,6 % респондентів, а в східному регіоні країни — майже 36 % опитаних²⁶. Оскільки доведеним фактом є спадкоємність російських імперських міфів в радянській ідеології, то такий стан свідомості на третьому десятку існування незалежної України важко вважати випадковим. Швидше, це результат «пропащого часу», або повного провалу української гуманітарної та історичної політики.

Здавалось би в сучасній українській історіографії зроблено чимало, щоб очистити історіографічний простір від імперсько-колоніальних міфів. У більшості підручників і посібників радянський період окреслюється в рамках утвердження комуністичного режиму, як чужого українцям. Проте зміст цих розділів наповнений далі історією «партійних комітетів» та політики Кремля, а не історією тої спільноти, яка складала зміст української державності. Ми не бачимо головного: як ця політика сприймалася різними етнічними і соціальними групами населення та як вони реагували на неї в умовах комуністичного диктату. Певним виключенням є новаторська серія колективних монографій «З історії повсякденного життя в Україні», яку почав видавати Інститут історії

²⁴ Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. С. 15–16.

²⁵ До якої культурної традиції Ви себе відносите? Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=693

²⁶ Ставлення населення України до постаті Йосипа Сталіна. Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=140&page=3>

України НАН України у 2010 р.²⁷ Зібрані в цьому виданні матеріали і опрацювання, на мою думку, створюють зовсім нові можливості для синтезу української історії радянської доби, яка є віддаленою від політично-партійної історії та її міфотворчості, наближуючи до читачів реальний образ цілої епохи. Фактично, це є не просто історія повсякденності, а соціально-культурна історія, в якій образ України значно повніший і цікавіший. Треба погодитися з одним із авторів цієї серії (О. Удодом), який пише: «Таким чином, використання в сучасній методології історії України такого актуального підходу, як історія повсякденності, допоможе швидше вивести науку зі стану методологічної кризи, перетворити історію на цікаву, справді людинознавчу дисципліну»²⁸. Додамо від себе — і більш правдиву історію, що наближена до людей, а не владних верхів.

Тому, як видається, нагальною потребою наукової історіографії та фахових істориків є докорінний перегляд всієї схеми т.зв. «радянського періоду історії України», який досі фактично не переосмислювався на предмет його місця в загальній схемі історії України. Окрім загальних публікацій про злочини комунізму на терені Української РСР, в більш загальному плані роль і місце цього періоду в національному метанаративі, на жаль, не переосмислювались. Водночас назріла нагальна потреба описати та оцінити цей період з нових, не радянських, а національно-державних позицій, позицій, котрі відповідають сучасному науково-історичному знанню. Для цього добре надаються сучасні постколоніальні студії або імперські студії, які створюють добрі підстави для розгляду історичних процесів колоніальної чи імперської експансії та національної асиміляції, що здійснювались під прикриттям ідеології «соціальної справедливості». Зрозуміло, що у таких підходів є серйозні внутрішні супротивники. Але рано чи пізно кроки в цьому напрямі доведеться зробити, тому що без них ми не «віднайдемо» Україну як історичного суб'єкта, а будемо поширювати концепції «вільного простору» між Польщею та Росією.

Нарешті, останній фундаментальний радянський міф, котрий донині залишається стрижневим компонентом ідеологічного колоніалізму щодо України, є міф «Великої Вітчизняної війни» і «великої Перемоги». Історія виникнення цього міфу та його інструментального характеру в останніх десятиліттях існування СРСР добре висвітлена в сучасній історіографії. Цей комуністичний конструкт в комплексі з набором його складових про «подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні», «вирішальною роллю комуністичної партії», «мора-

²⁷ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2010. [Кн. 1], ч. 1–2; Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. [Кн. 2], ч. 1—3.; Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / НАН України. Інститут історії України. Київ, 2011; Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя / Відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ, 2012; Бондарчук П.М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ, 2012.

²⁸ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ, 2010. [Кн. 2], ч. 1–2. С. 22.

льно-політичною єдністю радянського народу», «потужним партизанським рухом в тилу ворога», «зрадниками і колаборантами» та багатьма іншими й сьогодні вірно служить обґрунтуванню існування імперської Росії та її колоній під виглядом СРСР і радянського народу. Цей міф однозначно спрямований на заперечення українського виміру війни, оскільки не залишає місця для українського інтересу, незважаючи на химерні спроби деяких істориків послатися на творення українських міністерств, на участь УРСР в заснуванні ООН тощо.

Сьогодні навряд чи хтось може заперечувати, що Друга світова війна була зіткненням двох ціннісних світів та ідеологій — демократії і тоталітаризму. Своєю чергою німецько-радянська війна стала боротьбою двох деспотичних режимів комуністичного і націонал-соціалістичного — в боротьбі за світове панування. Проте наступний логічний крок у визначенні місця України в цій війні багато істориків і політиків не роблять. А саме: вони залишають Україну та українців виключно в орбіті комуністичного тоталітарного режиму, називаючи це «великою вітчизняною війною», а тоді ще додають «радянського народу». Дивні розмірковування з точки зору логіки: два імперіалістичні хижакі — Сталін і Гітлер — ведуть боротьбу за панування над Україною, а також іншими народами Центрально-Східної Європи, а ці народи опиняються або в ролі «колаборантів» з Гітлером і «союзниками» Сталіна, або, якщо об'єктивно оцінювати, — «колаборантами» зі Сталіним і «союзниками» з Гітлером. То чи можна вважати колаборантами вояків Червоної армії, котрі служили найжорстокішому тоталітарному режиму ХХ століття, який винищив без війни понад 20 млн. своїх же громадян, поступаючись в цьому тільки китайському комуністичному режиму?²⁹ Питання риторичне.

Радянський міфологізований підхід до світової війни не залишає місця для третьої сторони — українського та інших народів цього регіону континенту. Де ж тоді шукати український національний інтерес? А він, з позицій сьогодення, лежить в площині тих політичних сил, котрі провадили боротьбу власне за окремий український національний інтерес — за українську державність проти обох сусідніх тоталітарних режимів і будували свою політику та вибирали союзників на певних етапах цієї боротьби в залежності від геополітичної ситуації. Чи можна звинувачувати українських націоналістів в співробітництві з гітлерівською Німеччиною, яка напередодні війни збиралась воювати з комуністичною імперією? Думається, що ні, оскільки вони вибирали союзника, який повинен був розгромити найкривавішу диктатуру того часу, яка коштувала українцям мільйонів людських життів, а надалі, силою обставин, змінили тактику, і провадили боротьбу проти обох імперіалізмів. Можна сперечатися щодо помилок і навіть локальних злочинів провідників українського національного руху (а які армії не здійснювали злочинів під час війни?), але не можна відмовити їм в патріотизмі і самопожертві заради українського національного інтересу. Спроба усунути їх з дискурсу Другої світової війни є однозначною спробою усунути Україну з числа суб'єктів історичного процесу. Можна навести слова двічі Героя

---

²⁹ Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. та ін., Чорна книга комунізму: Злочини, терор і репресії / Пер. з фр. Я. Кравець. Львів, 2008.

Радянського Союзу Василя Петрова, який під час скандалу навколо визнання Івано-Франківською міською радою солдатів дивізії СС «Галичина» в 2002 р. говорив: «Вважаю пропозицію, яку розглянула міська рада, справедливою. Від свого імені і від імені своїх підлеглих вітаю цих людей, які воювали в дивізії «Галичина» (...) По-перше, мене як воїна не влаштовують шаблони КПРС про воюючі сторони. По-друге, переконаний, що кожен воїн мусить йти за своєю совістю. Визнаю право за воїнами «Галичини», як і за всякими іншими, відстоювати свої переконання. Міська рада зробить правильно, якщо ухвалить таке рішення»³⁰.

Радянська міфологічна версія Другої світової війни, що заснована на ідеологемі «великої вітчизняної», служила і продовжує служити збереженню цілого комплексу радянських стереотипів, покликаних за будь-яку ціну зберегти радянську спадщину в свідомості сучасних українців і, як наслідок, «відбілити» комуністичний режим за рахунок радянського патріотизму і усунення в табір «фашистів» і «колаборантів» всіх, хто не поділяв комуністичної ідеології та радянських правил гри. Тут немає підстав для ціннісної дихотомії.

Сьогодні в світовій та українській історіографії нагромаджено велику кількість фактографічного матеріалу, який заперечує радянську версію «великої вітчизняної війни», яка не була «вітчизняною» для багатьох народів, в тому числі багатьох українців, котрі інакше трактували саме поняття «вітчизна». Одним з останніх видань, в яких зроблена ґрунтовна спроба осмислення «української війни» в складі Другої світової, є двотомне видання Інституту історії України НАН України історичних нарисів «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття»³¹. Фактично вперше в українській історіографії в ньому обґрунтовано терміни «друга світова війна» і «німецько-радянська війна», стверджується, що всю різноманітність політичних і воєнних подій світової війни «з наукових позицій некоректно трактувати в руслі поняття «Велика Вітчизняна війна»³². А вміщені у двох книгах аналітичні матеріали показують значно ширший спектр настроїв, сподівань і дій українців під час війни та окупації, ніж це підпадає під ідеологему Великої Вітчизняної війни. Розкриваючи все нові і нові документальні матеріали, можна стверджувати словами Владислава Гриневича, що «для значної частини українського населення «сталінське визволення від німців», немов у дзеркальному відображенні, повторювало картину «гітлерівського «звільнення України від більшовиків» — звільнення без визволення»³³. Так само гостро критично оцінив радянський концепт війни і перемоги знаний російський історик Юрій Афанасьєв: «Для Сталіна та його оточення, коли вони визнали обстановку хоча б мінімально вигідною для себе, традиційні імперські цілі царської Росії перевтілились в революційні цілі СРСР

³⁰ Шурхало Д. Міфи Другої світової війни. Львів, 2011. С. 135.

³¹ Україна в другій світовій війні: погляд у XXI ст. Історичні нариси. У двох книгах. Київ, 2011. Кн. 1–2.

³² Там само. Кн. 1. С. 20.

³³ Гриневич В. Між молотом і ковадлом // Український тиждень. Київ, 2013. № 6. С. 38. Див. також добірку статей і матеріалів в цьому ж номері часопису під рубрикою «Звільнення від Бухенвальда таборами Гулагу».

і вони одразу приступили до їх реалізації. Ні до оборонної, ні до визвольної війни ці цілі відношення не мали»³⁴.

Підсумовуючи, треба зазначити, що радянські міфи продовжують чинити поважний вплив на свідомість громадян сучасної України. Водночас історичні знання були, є і будуть залишатися гострим інструментом як формування, так і маніпуляції суспільною свідомістю людей, насамперед з боку політичних чинників. Історія, а точніше її відповідне препарування, може впливати на перебіг подій і прогнозувати національні настрої з різних питань. Серед способів маніпулювання історичною свідомістю залишаються, зокрема, поширення застарілих стереотипів, пряме підтасовування фактів, замовчування невивідної інформації, упередженість щодо інтерпретації фактів, навішування ярликів для компротації історичних осіб і багато інших. А найбільш ефективним є сьогодні маніпулятивний потенціал ЗМІ. Тут використовуються не тільки певні методи, а й цілі жанрові форми, які містять псевдоподії, містифікації, фальсифікати³⁵.

Кардинальною особливістю творення і поширення історичного знання в Україні залишається величезний ідеологічний тиск радянсько-російської історичної спадщини, який можна пояснити, на мою думку, передусім повною відсутністю української національної гуманітарної політики, а також мінімальною присутністю української історіографії та історії в світовій історичній думці. Крім того, травматичний потенціал української історії настільки великий, що подолати його невротичну дію на свідомість постколоніального населення простою психотерапією не вдасться. Тим більше в умовах постійного підживлення міфологізованого образу українського минулого. Але без деконструкції цього образу і його заміни новим та іншим майбутнє української нації і державності представляється дуже невизначено, щоб не сказати сумно.

---

³⁴ *Афанасьев Ю.* Другая война. История и память. Режим доступа: http://www.yuri-afanasiev.ru/articles/art_1996_59.htm

³⁵ *Штоквиш А.А.* Историческое сознание как объект манипуляционных технологий // *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць.* Київ., 2012. Вип. 5. С. 155.

Геннадій Єфіменко

Невмирущі міфологеми радянської історіографії (на прикладі відносин між УСРР та РСФРР в 1917–1923 рр.)

Історія виникнення та перших років існування радянської влади в Україні була однією з найбільш досліджених тем української радянської історіографії. Свого часу вийшло друком чимало історичних праць та збірників документів, присвячених цій проблемі. Окрім природного намагання з'ясувати та представити витоки нового державного ладу, важливим чинником посиленої уваги дослідників до цього періоду були агітаційно-пропагандистські завдання, що їх ставила компартійна влада перед істориками. Схема історії радянської України загалом, і, зокрема, відносин між УСРР та РСФРР в 1917–1923 рр., складалася під безпосереднім впливом комуністичної влади і цілковито відповідала її ідеологічним потребам.

Послаблення ідеологічного диктату наприкінці 1980-х рр., як потім і розпад СРСР, не могли залишити без змін усталені в радянській історіографії історико-ідеологічні схеми. Цілком слушною є характеристика таких змін, яку надано у передмові до першого тому Енциклопедії історії України: «Плідна робота істориків упродовж останніх півтора десятиліття створила належне підґрунтя для докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів і *міфологем радянської доби* (курсив наш — Авт.)»¹. Щоправда, докорінні зміни відбулися насамперед в осмисленні тих сторінок історії, що за часи СРСР були суцільними «білими плямами». Меншою мірою таке переосмислення торкнулося усталених схем та тих сюжетів, що були в центрі уваги радянської історіографії, важливе місце серед яких займали і відносини між УСРР та РСФРР в 1917–1923 рр.

Звичайно, словосполучення «меншою мірою» не означає, що змін в описанні цієї тематики відбулося мало. Переосмислення відбулося, і доволі ґрунтовне, однак при цьому в історичному дискурсі залишилося чимало тверджень, які були базовими (достеменно встановленими, такими, що не потребують перевірки) для радянської історіографії. І хоча частина із них пройшла б перевірку на істинність, деякі знакові твердження не відповідають дійсності. Саме вони і стали предметом уваги автора. Для означення таких тверджень у статті вживається

---

¹ Передмова // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во "Наукова думка", 2003. — С. 5.

поняття *міфологема*. Під дефініцією «*міфологема радянської історіографії*» розуміємо висловлювання/твердження/схематичні конструкції радянських істориків, що своїм народженням зобов'язані (прямо чи опосередковано) комуністичній ідеології, побудовані на неперевіжених документах /ідеологічно заангажованих тлумаченнях та до цього часу існують у свідомості дослідників та в їхніх текстах.

Слід підкреслити, що науково обґрунтоване спростування істориками тієї чи іншої міфологеми далеко не завжди має наслідком її ліквідацію у публічному дискурсі. Як приклад можна привести ситуацію з 23 лютого, яке і донині офіційно відзначається як «День захисника Вітчизни». Однак у підручниках з історії України, як і у більш-менш наукових працях, ця міфологема вже давно не використовується як скільки-небудь достовірне твердження, тому і в нашій праці вона не розглядається.

Підставою для віднесення того чи іншого твердження радянської історіографії, що перейшло у сучасний історіографічний дискурс, до категорії міфологем став критичний аналіз джерел, як опублікованих, так і архівних. На їх основі і робився висновок про достовірність того чи іншого твердження. Автор не претендує на всеохопність. Поданий нижче текст є насамперед постановкою проблеми, а наведені приклади обґрунтовують її (проблеми) нагальність.

Використане в тексті поняття «міфологема» засноване на тому тлумаченні терміну «**міф**», що його запропонував Єжи Топольський: «Міфами я вважаю висловлювання, котрі щось повідомляють нам про світ і при цьому здобули стихійно чи завдяки діям суспільних та політичних сил статус фактографічних або символічних істин — неперевіжених, «знерухомлених» і більш чи менш сакралізованих»². У розглянутих нами прикладах йдеться насамперед про результати дії «політичних сил», тобто компартійно-радянської пропагандистської машини. Польський вчений запропонував таку класифікацію міфів:

«1. Міфи як оповіді про походження світу, народів, племен, націй та держав, що зазвичай стають предметом етнологічного аналізу, а також міфи релігійного характеру;

2. Міфи, що пропонують певне бачення майбутнього (наприклад, міфи про комуністичне суспільство або про тисячолітній Рейх);

3. Історіографічні міфи (зокрема, наративні):

а) фактографічні (що їх А. Грабський назвав подієвими); б) теоретичні, із тим застереженням, що з огляду на градаційність межі між фактографічними й теоретичними твердженнями чітко розмежування згаданих двох підвидів наративних (історіографічних) міфів провести неможливо;

4. Фундаментальні міфи (деякі автори називають їх фундаментальними метафорами)»³.

У нашій праці аналізуються *історіографічні міфи*. Слід враховувати, що радянські історіографічні міфи, в тому числі і ті, які існують і дотепер, свого часу обґрунтовували загальний *міф про комуністичне суспільство*. І хоча цей

² Топольський Єжи. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нації. — Київ, «К.І.С.», 2012. — С. 208.

³ Там само. — С. 209–210.

міф вже не є складовою сучасної української історіографії, деякі «радянські цеглинки» (*фактографічні* і *теоретичні історіографічні міфи*), що входили в його будівлю, поширені в історичному дискурсі і донині.

Єжи Топольський відзначав, що історіографічні міфи «з'являються через два основні процеси. Перший — це потрапляння до історичної нарації відомостей, що не підтверджуються надійними джерелами (а також невірне використання інформації з джерел). Другий — властивість людського мислення, що полягає в небажанні піддавати власні настанови перевірці, а це призводить до «знерухомлення» більших чи менших наративних цілостей, або ж їх догматизації (міфологізації). Це стосується і фактографічних, і теоретичних тверджень»⁴. Другий зазначений процес є вагомим чинником «невмирущості» міфологем радянської історіографії. З ним безпосередньо пов'язаний запропонований нами перелік конкретних чинників, що зумовили живучість розглянутих нижче міфологем, що були виявлені під час аналізу відносин між УСРР та РСФРР в 1917–1923 рр.:

- Зосередження уваги істориків в дослідженні 1917–1923 рр на заборонених раніше темах, насамперед — на сюжетах, пов'язаних з Українською революцією.
- Свідоме чи підсвідоме визнання «наддослідженості» історії радянської України 1917–1923 рр., що знижувало пошуковий інтерес до теми.
- Тенденційний підбір текстів в опублікованих в період існування СРСР відповідних тематичних збірниках документів і майже повна їх відсутність пострадянський період.
- Зовнішня логічність усталених в радянській історіографії схем.
- Неврахування того факту, що керівництво УСРР було суб'єктом відносин з Кремлем.
- Погляд на комунізм як форму іноземної інтервенції.

Щодо останнього названого чинника, то цю позицію, яка раніше була характерна переважно для українських істориків з діаспори, а після розпаду СРСР набула поширення і в «материковій» українській історіографії, влучно охарактеризував видатний український мислитель І. Лисяк-Рудницький: «У першу чергу потрібна інтелектуальна чесність, готовність бачити речі такими, якими вони справді є. Але серед нашої громадськості панує протилежний нахил: замирати очі на небажані факти. І так заперечують існування комунізму як української політичної течії. Комунізм, мовляв, виступав тільки як форма чужоземної, російської інтервенції й окупації, а українські комуністи — це просто агенти Москви»⁵

Запропонований Єжи Топольським розподіл історіографічних міфів на *фактографічні* та *теоретичні* із висловленою за увагою про неможливість провести чітку межу між ними є слухним і для нашого конкретного випадку. Для класифікації розглянутих у статті міфологем вважаю доречним фактографічні міфологеми (міфи) додатково розділити на *особові* і *подієві*.

⁴ Там само. — С. 210.

⁵ Лисяк-Рудницький І. Що робити? // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 2. — С. 446–447.

Особову міфологему можна віднайти, якщо проаналізувати наявність/відсутність того чи іншого знакового для 1917–1923 рр. діяча в сьогодиньньому історичному наративі, порівняти сучасні та «радянські» оцінки його ролі та значення з тими, що встановлені за джерелами. Процес подолання особових міфологем наприкінці 1980-х років започаткувала сама влада: рішення про реабілітацію жертв політичних репресій зумовили сплеск інтересу істориків до вивчення біографії репресованих діячів. Найбільш висвітленою серед діячів УСРР 1917–1923 рр. стала постать голови РНК УСРР у 1919–1923 рр. Християна Раковського, аналізу діяльності якого в Україні було присвячено чимало праць як в останні роки існування СРСР⁶, так і в перші після здобуття Україною незалежності⁷. Зрозуміло, однак, що знайти і спростувати усі особові міфологеми в короткий час було неможливо. До того ж сформований роками в істориків спосіб мислення не сприяв відмові від світоглядних стереотипів. Тому далеко не усі знакові фігури УСРР періоду 1917–1923 рр. були введені до історичної нарації, а значення тих високопосадовців, чю діяльність в українському контексті демонізувала або просто замовчувала радянська історіографія, було переглянуто недостатньо.

До подієвих міфологем відносимо зумовлене насамперед ідеологічно-політичними чинниками надання радянськими істориками певній події нехарактерного для досліджуваного періоду змісту, невірне датування, згадуваність/замовчування важливого для того часу факту в історичних працях. Подієві міфологеми відігравали важливу роль у створенні потрібної компартійно-радянському керівництву картини минулого.

Наявні до цього часу в науковому дискурсі *теоретичні* міфологеми радянської історіографії базуються на фактографічних, тобто подієвих та особових міфологемах. Вони виявляються насамперед в *історичних схемах* та *загальних інтерпретаціях*, світоглядною засадою для створення яких свого часу був вже згаданий міф про комуністичне суспільство та, відповідно, теза про перманентну правильність дій влади, яка до такого суспільства веде. Зовнішня логічність та, здавалося б, обґрунтована радянською історіографією документальна достовірність теоретичних міфологем не давала (не дає) змоги заперечити їх доки не були (не будуть) виявлені та спростовані фактографічні міфологеми. Шлях фор-

---

⁶ Волковинський В.М. Автобіографія Х.Г. Раковського // Архіви України. — 1989. — № 1. — С. 38–54; Мельниченко В.Ю. Х.Г. Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919–1920 рр.) // УІЖ. — 1989. — № 3. — С. 34–45; Мельниченко В.Е. Был ли Раковский конфедералистом? // Вопросы истории КПСС. — 1989. — № 7. С. 112–124; Мельниченко В. Нескорений: Науково-художня книга про Християна Раковського. — Київ, 1990; Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: Політичний портрет. — К., 1990

⁷ Мельниченко В.Е. Християн Раковський. Неизвестные страницы жизни и деятельности. — К., 1992; Салпа М. Про еволюцію поглядів Х. Раковського на національне питання // Політологічні читання. — 1992. — № 2. — С. 216–226; Салига Л.П. Боротьба Х.Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень–липень 1923 р.) // Укр. істор. журн. — Київ, 1992. — № 1. — С. 115–124; Чернявський Г.И., Станчев М.Г. Х.Г. Раковский. В борьбе против самовластия: Х.Г. Раковский в 1917–1941 гг. — Харьков, 1993.

мування теоретичних міфологем міг мати інший у порівнянні із їх спростуванням характер: спочатку компартійна влада визначала потрібну їй оцінку минулого (тобто створювала або давала санкцію на створення теоретичної міфологеми), а вже потім під цю схему утворювалися та поширювалися події та особові міфологеми. Тоді як спростувати теоретичну міфологему можна лише після виявлення та деконструкції низки фактографічних міфологем.

Обставини виникнення, поширеність та значення кожної із міфологем різні. Пропоную їх систематизувати за низкою ознак. *Першою* із них слід визнати *дату виникнення* або віддаленість міфологеми від того періоду, якого вона стосується. Зрозуміло, що час виникнення обмежується періодом панування компартійно-радянської влади. Діапазон виникнення проаналізованих нижче міфологем справді широкий — від 1919 р. до кінця 1980-х рр. Останні, як показує аналіз їх виникнення, є наслідком послаблення ідеологічного тиску. Вони не вписувалися в струнку аргументи на користь комуністичного майбутнього, хоча відверто йому і не суперечили.

Визначення часу появи міфологеми саме по собі задає напрямок пошуку *причин та підстав* її виникнення, що ми їх характеризуємо як *другу ознаку*. З'ясування причини виникнення сприяє не лише вивченню періоду, якого стосуються міфологеми, а більш об'єктивному дослідженню часу їх виникнення. Як показують проаналізовані нижче приклади, підставою виникнення міфологеми може бути політична чи ідеологічна потреба або навіть випадкова помилка, яка потім знаходила належне місце в політико-ідеологічній історичній схемі.

Нерідко у міфологеми є *«автор»*, тобто історик-дослідник, компартійний чи громадський діяч або якийсь колективний орган, завдяки якому твердження виникло чи набуло поширення. Це і є та *третьа ознака*, за якою можна систематизувати міфологеми радянської історіографії.

Позначити зазначені нижче твердження як міфологеми дозволило ретельне опрацювання джерел при роботі над темою відносин між УСРР та РСФРР в 1917–1923 рр. Першими назвемо ті *події* міфологеми, де вжите неправильне датування:

Таблиця 1

Приклади подієвих міфологем (датування подій)

Зміст події	Дата відповідно наявної міфологеми	Встановлено за джерелами
Визнання Києва столицею радянської України	— (замовчування факту)	6 березня 1919 — рішення III Всеукраїнського з'їзду рад
Звернення ВУЦВК до Всеросійського ЦВК та до інших радянських республік із закликом до об'єднання військових та матеріальних сил	18 травня 1919 р.	19 травня 1919

Формальне визнання незалежності УСРР з боку радянської Росії	Грудень 1917 або без згадки точної дати, але до 1919 р.	28 грудня 1920 (ратифіковано Всеросійським з'їздом рад 29 грудня 1920 р.)
В. Ленін написав проект тез про радянську владу на Україні	16 листопада 1919 р. ⁸	Увечері 20 листопада або 21 листопада
Створення СРСР /введення в дію Договору про створення СРСР	30 грудня 1922	6 липня 1923
Введення в дію Конституції СРСР/день першої Конституції СРСР	31 січня 1924	

Частина вказаних міфологем вже була спростована у наукових розвідках. Зокрема, з питань про першу столицю УСРР⁹ та про створення СРСР¹⁰ написані окремі статті, причому після того, як вони були опубліковані, автору вдалося віднайти ще деякі аргументи на користь висловлених там тверджень. Щодо столиці УСРР, то в історичному наративі існують лише згадки про перенесення у 1934 році столиці з Харкова до Києва. Про те ж, що ще в 1919 р. найвищими органом влади — Всеукраїнським з'їздом рад, який схвалив і чинну до 1929 р. Конституцію УСРР, була ухвалена постанова про затвердження Києва столицею радянської України¹¹, взагалі згадок немає. «Залишилася поза увагою істориків і та обставина, що серед керівництва УСРР протягом 1920–1923 рр. були поширені погляди на Харків як на лише» тимчасовий політичний центр УСРР, а урочисте оголошення цього міста столицею радянської України, рішення про яке було ухвалено влітку 1923 року, так і не відбулося.

На перший погляд, деякі із вказаних в таблиці помилок в датуванні можуть здатися неістотними. Зокрема, яка, здавалося б, різниця, коли саме написав Ленін проект тез про радянську владу на Україні — 16 чи 20/21 листопада 1919 р.? Однак при ознайомленні з процесом ухвалення цього рішення та його наслідками стає зрозуміло, чому в радянській історіографії з'явилось «16 листопада» та місце цієї дати у створенні радянського образу минулого. Адже ленінський «проект тез» був покладений в основу доленосного рішення ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», у якому серед іншого, як слушно відзначив Валерій

⁸ Див наприклад: Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді / П.Л. Варгачук, В.К. Василенко, Л.М. Гордієнко та ін. — К.: Либідь. — С.107; Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х — 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування: монографія. — Запоріжжя, 2011. — С.132.

⁹ Єфіменко Геннадій. Перша столиця радянської України // Регіональна історія України. Зб. наук. ст. — Вип. 6. — К. 2012. — С. 127–156.

¹⁰ Єфіменко Геннадій. 6 липня як «червоний день» календаря: причин появи сталінського міфу про дату створення СРСР та потреба його деконструкції. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжв. зб. наук. пр. — Випуск 16. — Ч. 1. — К., 2007. — С. 134–153.

¹¹ Третий Всеукраїнський Съезд Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов (6–10 марта 1919 г.). — К., 1919. — С. 13.

Васильєв, "керівництво РКП(Б) офіційно визнало не лише відмінність української і російської мови, різницю національних традицій, але й їх рівність. Це означало визнання існування окремої української нації, чого більшовики ніколи не робили протягом минулих років"¹². Тому є дуже важливим питання про те, чи Ленін «сам додумався», чи його переконали аргументи прихильників більш лояльного ставлення до «українського питання».

Дата «16 листопада» є сама по собі аргументом на користь тези про геніальну проникливість і «добру волю» вождя і по суті заперечує значення «групи Попова» та й навіть позиції Х. Раковського (його записка з питання про радянську владу в Україні датується 19-м листопада 1919 р.) при вирішенні «українського питання». Тоді як дата 20/21 листопада свідчить про те, що свій проект тез В. Ленін написав після ретельного ознайомлення з різними точками зору і за наслідками бурхливого обговорення «українського питання» на розширеному об'єднаному засіданні оргбюро та політбюро ЦК РКП(б), що відбулося 20 листопада 1919 р. за активної участі представників КП(б)У. Тобто резолюція була ухвалена під впливом української сторони.

Для надання повнішої картини цієї події слід згадати рішення політбюро ЦК РКП(б) від 14 листопада 1919 р. про включення в число майбутніх доповідачів з «українського питання» прихильника «повного злиття» України з Росією. Це може свідчити про те, що варіант ліквідації усіх ознак української державності розглядався як цілком можливий¹³, а з огляду на аналіз рішень ЦК РКП(б) у серпні–жовтні 1919 р. і як дуже бажаний. Однак серед верхівки ЦК КП(б)У прихильника «повного злиття» так і не знайшлося. Згодом у радянській історіографії ні такі наміри центру, ні відсутність серед українських працівників прихильників «злиття» воліли не згадувати.

Переконали аргументи щодо інших вказаних в третій колонці таблиці тверджень є у статтях, які ще очікують на публікацію. Зокрема, це стосується і прикладу 18/19 травня: у цьому випадку ненавмисна помилка, яка могла бути виправлена радянськими істориками згодом, перетворилася на недоторканне твердження через те, що ЦК РКП(б) та В.Ленін особисто через практичні потреби у листопаді–грудні 1919 р. визнали вказану декларацію ВУЦВК за юридичний акт.

Наступні приклади теж стосуються подієвих міфологем, однак відправною точкою для їх означення стало не датування, а надання вказаним у них подіям неавтентичного змісту.

¹² Васильєв В.Ю. Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки /. — Кам'янець-Подільський. — 2009. — № 2. — С. 93.

¹³ Більш детально про проблему 16/21 листопада див: Єфіменко Геннадій. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. — Київ. Інститут історії України, 2012. — С. 89–112.

Таблиця 2

Приклади подієвих міфологем (зміст події)

Дата	Зміст міфологеми	Встановлено за джерелами
Травень 1919	Ленін (або Ленін та Сталін) написав «Проект директиви про військову єдність», що слугував основою для угоди про «воєнно-політичний союз». Іноді відзначалося, що резолюція за цим проектом ухвалена 4 травня ¹⁴ .	4 травня 1919 р. пленум ЦК РКП(б) схвалив «проект тов. Троцького про єдине командування над арміями як Росії, так і дружніх республік як директиву ЦК для усіх Цека Естляндії, Латвії, Литви і Білорусії і України та ін.» ¹⁵ .
1 червня 1919	Декрет ВЦВК про створення «воєнно-політичного союзу» (об'єднано 5 наркоматів) — формальна угода, що стала першим кроком на шляху об'єднання радянських республік/втрапи радянською Україною незалежності	Формально Всеросійський ЦВК проголосив лише <u>намір</u> об'єднати 5 наркоматів. Декларація ВЦВК стало наслідком невдалої спроби ліквідувати українську державність, тобто замінила вже заплановане «злиття»
1 червня	Створено комісію у складі Л. Каменєва, Х. Раковського, М. Крестинського і Д. Курського, метою «заняття якої було вивчення питання про входження національних республік до складу радянської Росії на правах автономій»	Російсько-української комісії не існувало. Натомість згідно постанови ВЦВК від 1 червня була створено комісію ВЦВК (суто російську, 7 осіб), а згодом комісію ВУЦВК (3 особи, суто представники УСРР), які мали напрацювати проект федеративного об'єднання «на засадах рівноправності»
08.1919–06.1920	Створення та діяльність очолюваної Г. Лапчинським «націонал-ухильницької» (означення радянських істориків) групи «федералістів» в КП(б)У	У 1919 р. «федералістів» не існувало. Із чисельної «групи Попова», яка була впливовою і опонувала ЦК КП(б)У та апелювала до ЦК РКП(б), до «федералістів» увійшли лише одиниці

¹⁴ Бабій Б.М. Союз РСР і роль України в його утворенні. — К., 1972. — С. 80–81; Куліченко М., Маланчук В. В.І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні. — Київ, 1971. — С. 124–125.

¹⁵ Протокол засідання Пленума ЦК РКП(б). 4 мая 1919 г. // Известия ЦК КПСС. — 1919. — № 12. — С. 156.

Цікава деталь: третя міфологема з'явилася у зазначеному у таблиці вигляді в останні роки існування СРСР¹⁶. Твердження про федералістів в радянській історіографії використовувалася переважно для того, щоб продемонструвати правильність ленінської позиції.

Далі звернемо увагу на особові міфологеми. Ретельний аналіз відносин між УСРР та РСФРР у 1917–1923 рр., як і взагалі процесу формування основних засад національної політики Кремля, спонукає до висновку, що відомості далеко не про усіх знакових особистостей є у сучасній історіографії. Недооціненими, або якщо точніше, майже незнайомими, залишаються Павло Попов та Михайло Полоз. Між тим саме їхні теоретичні та/або практичні напрацювання значною мірою зумовили поворот в ставленні Кремля до українського питання у ключові моменти відповідно кінця 1919 та в 1922/23 рр. В пошуках компромісів в обох випадках вагому роль відіграв Лев Троцький, про що ні в радянській, ні в пост-радянській історіографії майже не згадується.

Таблиця 3

Приклади особових міфологем

Особа	В радянській/пострадянській історіографії	Встановлено за джерелами
Попов Павло	Один із членів очолюваної Георгієм Лапчинським групи «федералістів» в КП(б)У. Націонал-ухильник / радикальний націонал-комуніст. Виключений з лав КП(б)У	«Федералістом» ніколи не був. У Москві у листопаді–грудні 1919 р. існувала «група Попова», програмовим документом якої стала написана Павлом Поповим і затверджена президією Української комуністичної організації при Московському комітеті РКП(б) 12 листопада 1919 р. доповідна записка в ЦК РКП(б). Діяльність групи і сам документ були одними із головних чинників у зміні ставлення Кремля до «українського питання» у листопаді–грудні 1919 р. З лав КП(б)У у 1919–1920 р. не виключався

¹⁶ Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. — К., 1990. — С. 187; В.І. Ленін: «Разом і нарівні...» // Сторінки історії КПРС: Факти. Проблеми. Уроки. Упоряд: В.К. Горев, В.М. Донченко, С.О. Степанов; за ред. В.І. Купцова. — К.: Вища школа, 1990. — С. 211–224.

Михайло Полоз	Маловпливова, а то й замовчувана постать/ лідер боротьбистів другого плану. У радянській історіографії тривалий час про нього не було жодних згадок	Теоретично обґрунтував потребу переходу боротьбистів до комуністичних засад їх діяльності. Не був почутий при «зникненні» УКП(б), коли наполягав на формалізації умов (декларація з національного питання) входження боротьбистів до складу КП(б)У; У 1922–1923 рр., перебуваючи на посаді Повноважного представника УСРР при уряді РСФРР, був одним із головних дійових осіб у відстоюванні державного статусу радянської України
Лев Троцький	Замовчування, згадки про нігілістичне ставлення Троцького до національного питання / «ворог» української державності та культури	Серед членів політбюро ЦК РКП(б) протягом 1919–1923 рр. підтримав найбільше ініціатив уряду УСРР, був одним з ініціаторів формального визнання незалежності УСРР в грудні 1920 р.

Вказані вище *події* та *особові* міфологеми радянської історіографії тісно пов'язані між собою. Вони самі по собі були складовими загального міфу про комуністичне майбутнє, але водночас надавали (і надають!) аргументи до існування радянських *історичних схем і загальних інтерпретацій*. Якщо повернутися до теми, під час роботи над якою і були виявлені усі вказані міфологеми — відносин між УСРР та РСФРР — то слід зауважити, що до цього часу поширеною є теза про те, що *протягом 1917–1922 рр. радянська Україна пройшла поступальний шлях від незалежності до її втрати*, що ознаменувалося створенням СРСР. Ця теза схожа на ту, що була панівною за часи існування СРСР. Схема радянської історіографії було майже така сама, лише оцінка була позитивною, а мова формально йшла про «об'єднавчий рух» радянських республік.

Проаналізовані нами фактографічні міфологеми загалом є органічною складовою цієї схеми, створенням якої компартійні ідеологи свого часу намагалися підтвердити слухність своїх теоретичних настанов у національному питанні («роз'єднання — для об'єднання» чи «визнання права на відокремлення» як крок на шляху створення централізованої держави). Свого часу вказана схема демонструвала закономірність, поступовість, «добровільність» такого об'єднання та відсутність у компартійного керівництва проявів великодержавного шовінізму.

Закріпленню схожої до радянської схеми в українській історіографії сприяло замовчування деяких важливих для вивчення відносин між республіками доталей, що характерне як для радянської, так і для сучасної історіографії та нав-

чального історичного дискурсу. Зокрема, ігнорувався національно-культурний нігілізм комуністів в Україні зразка 1919 року. «Випадав» з аналізу 1920 рік, реалії якого не відповідали загальній схемі відносин. Не бралися до уваги ті оцінки еволюції статусу УСРР протягом 1917–1921 рр., що були зафіксовані травневим 1921 р. рішенням ЦК КП(б)У. Лише побіжно згадувалася комісія із вироблення принципів відносин між УСРР та РСФРР під керівництвом М. Фрунзе, що працювала у травні–липні 1922 р. тощо. Залишення поза увагою вказаних сюжетів сучасними істориками не сприяло аргументованому переосмисленню вказаної історичної схеми.

Важливим аспектом при вивченні відносин між двома сусідніми державними утвореннями, якими формально й були УСРР та РСФРР, є питання кордонів. Воно залишилося поза увагою радянської історіографії. Щоправда, українські історики невдовзі після здобуття Україною незалежності частково (бо проаналізовано було лише 1919 р.) подолали цей недолік — розглянули питання про кордони¹⁷. Але далі аналіз цього питання пішов специфічним шляхом: зверталася увага на зменшення території УСРР у 1925 (24) р., а от про те, коли і яким чином потрапили до складу України території, більшу частину яких тоді відбирали, зовсім не згадувалося. Однією з небагатьох зауваг про зміну території в 1920 р. було голослівне (бо без посилання) і таке, що суперечить фактам твердження Володимира Сергійчука у книзі, що витримала вже три видання: «Договором між УСРР та РРФСР від 28 грудня 1920 року Таганрозький і Шахтинський округи поверталися Україні, в зв'язку з чим вона мала відмовитися від чотирьох північних повітів Чернігівської губернії»¹⁸. І хоча загалом в українській історіографії цей недолік вже подолано, тобто питання про територіальне розмежування у 1920 р. проаналізоване¹⁹, це ще не знайшло належного відображення в історичному наративі.

Аналіз відносин між УСРР та РСФРР, особливо якщо взяти до уваги спростування вищерозглянутих фактографічних міфологем, свідчить про цілковиту штучність вказаної вище і поширеної з радянських часів і донині історичної схеми відносин між УСРР та РСФРР протягом 1917–1923 рр. Додамо також, що існує чимало підстав стверджувати, що із створенням СРСР у керівництві УСРР з'явилося більше (ніж було перед цим) законних підстав для того, щоб відстоювати інтереси республіки перед центром. Це ж стосувалося і повноважень в управлінні республікою.

Таким чином, аналіз сучасної історіографії, зокрема, тих її сторінок, що стосуються історії радянської України 1917–1923 рр., свідчить про наявність у ній ще неподоланих міфологем радянської історіографії. Їх викорінення є необхідною передумовою завершення «докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії» та подальшого поступу досліджень з історії радянської України.

¹⁷ Див: *Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива. — К., 1994 — С. 50–51,

¹⁸ *Сергійчук Володимир.* Етнічні межі і державний кордон України. 3-тє вид. — К., 2008. — С. 67.

¹⁹ *Єфіменко Геннадій.* Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917–1920) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжв. зб. наук. праць. — Випуск 20. — К., 2011. — С. 135–176.

До пошуку міфологем слід активно заохочувати молодих науковців. Щоправда, це не повинно перетворюватися на самоціль. Якщо науковці будуть критично ставитися до узагальнень та базових тверджень своїх попередників, верифікуючи їх на основі ретельного аналізу джерел, то ще наявні міфологеми радянської історіографії будуть виявлені та аргументовано спростовані. Щоправда, після цього потрібно буде ще розв'язати таке важливе завдання, як введення нових знань в історичний, в тому числі і в навчальний дискурс.

Важливість такого підходу до роботи нового покоління дослідників не в останню чергу зумовлюється тією обставиною, що насправді серед істориків є зовсім невеликою частка таких науковців, які змогли подолати в собі згадану Єжи Топольським «властивість людського мислення, що полягає в небажанні піддавати власні настанови перевірці». Саме тому зняття цензурних та ідеологічних обмежень свого часу не спричинило та й не могло спричинити критичного перегляду усіх міфологем радянської історіографії, адже їх частина увійшла в «плоть і кров» історика.

Важливим кроком для подолання міфологем було б видання тематичних та вузько хронологічних збірників документів, які б надали додаткові аргументи для деміфологізації історії УСРР і, зокрема, перших років її існування. Це б надало дослідникам альтернативу наявним збірникам документів радянської доби.

Стаття була подана до друку у вересні 2013 р.

Віталій Яремчук

Ідеологічні ідентичності істориків в радянській Україні

Проблема ідеологічного виміру світобачення радянських істориків кореспондується із загальним «трендом» сучасних студій з історії Радянського Союзу — пильною зацікавленістю радянською суб'єктивністю. Власне для автора цієї статті проблема постала під час спроб досліджувати історіописання в радянській Україні. Вже перші підступи до таємниць радянської історіографії поставили мене перед необхідністю зважати не тільки на політичний контекст та ідеологічні повороти, які прямо впливали на те, як і про що писали історики в радянській Україні, але брати до уваги й їх суспільно-політичні погляди, ставлення до дійсності, в якій їм доводилося працювати. І це, як виявилось, було важливим не тільки у відносно вільні 1920-і роки (коли історики в УСРР мали хай обмежені, але все ж можливості залишатися самими собою), але навіть і у пізніші часи, коли історична наука в Україні, як в основному слушно вважається, була цілком одержавлена і перетворена на знаряддя обслуговування біжучих потреб правлячого режиму. Крім того, на мою думку, сприйняття істориками свого місця у категоріях національної та етнічної ідентичностей, ідеологічних цінностей відіграло вирішальну роль у посіданні певних позицій у період кризи радянського історіописання і започаткування вільної від політичного диктату історичної думки у кінці 1980-х — на початку 1990-х років. Маю припущення (яке потребує, звичайно, спеціальних емпіричних досліджень), що процес масового визволення істориків в Україні з полону радянської історичної схеми та їх навернення в нову, «українську», віру мав не стільки пристосовницький характер (хоча для певної кількості вчорашніх «бійців ідеологічного фронту» це було, безперечно, саме так), скільки був виявом пробудженої чи прихованої української національної свідомості. Думаю, що ці міркування про «актуальність» проблеми в сенсі її зв'язків з ширшими питаннями історії української історіографії бодай трохи виправдовують автора перед тією частиною читачів, яким вона здається мало важливою (чи взагалі — надуманою).

Вивчення ідеологічних тотожностей вчених-істориків в радянську добу пов'язане з кількома спеціальними поняттями та теоретичними і конкретно-фактологічними проблемами. Зупинюся на тих із них, які мені здаються особливо значимими.

Деякі поняття та проблеми дослідження

По-перше, вимагає роз'яснення категорія «ідеологічна ідентичність», оскільки вона містить два складники — ідеологія та ідентичність, які самі по собі мають немало різночитань. У даному разі йдеться про сукупність поглядів істориків, які є відображенням їхнього ставлення до ідей, що санкціонують певну існуючу чи обґрунтовують бажану форму організації суспільного життя. Ідеологічна ідентичність будь-якої людини формулюється і переформулюється як під впливом змін у світосприйнятті, що відбуваються в самій особі незалежно від суспільних процесів, так і внаслідок переживання соціальних перетворень, зрушень тощо. Отож, очевидно, що ідеологічна ідентичність істориків у радянській Україні, як і будь-яка інша тотожність, могла бути плинною; загал істориків мусів переживати те, що називають «кризою ідентичності» — конфліктом між змістом ідеологічної ідентичності конкретного історика на той чи інший час та актуальною ідеологічною ситуацією, яка, як загалом відомо, в Радянському Союзі не рідко змінювалася. Зокрема, такими фокусами зіткнення чинних індивідуальних самосвідомостей та панівного ідеологічного режиму були 1920-і роки, коли в УСРР почалося переведення системи освіти та організації науки на радянські рейки, що зумовлювало необхідність для українських істориків виробляти певне ставлення до перших спроб більшовицького ідеологічного та інституційного диктату. У 1930-і роки ті історики, які вважали себе справжніми марксистами, були прибічниками поглядів Михайла Покровського чи Матвія Яворського, змушені були реагувати на офіційний зворот від марксистського до російськоцентричного і російськоапологетичного, до того жорстко критикованого, способу писати про минуле. Історики в Україні повинні були давати собі раду і у зв'язку з хрущовською десталінізацією, брежневським консервативним зворотом, насамперед у національній політиці, і, нарешті, — з горбачовською «перебудовою».

Як і інші форми соціальної ідентичності, ідеологічна ідентичність є тісно переплетеною з багатьма ними (формами тотожності). Особливо у цьому сенсі для істориків союзних республік, зокрема й радянської України, важила їхня національна (етнічна) ідентичність: відчуття себе представником, наприклад, «нової історичної спільності — радянського народу» породжувало одну ідеологічну перспективу, а українського етносу чи нації — зовсім іншу.

Коли йдеться про ідеологічну ідентичність істориків в радянській Україні, маємо, на перший погляд, парадоксальну, але проблему самого існування такої. Значна кількість людей, які через природу своєї професії та загалом дослідницького ремесла гуманітарія повинні були бути носіями усвідомленого ставлення до духовних, інтелектуальних, політичних вимірів минулого, сучасного та майбутнього, були далекими від будь-якої ідеології. Натомість повсякденне буття радянських (висловлюючись тогочасною науковою новомовою) «наукових співробітників» виховувало з багатьох істориків слухняних кріпаків, що мали одну-єдину справжню ідею — вони вірили (чи робили вигляд, що вірили) у «всесильне, непереможне вчення», а всі ідейні пошуки були залишені компартії, яка оприлюднювала чергові «досягнення» теоретичної думки на черговому з'їзді чи пленумі ЦК, або у вигляді якоїсь партійної постанови.

Якщо говорити конкретніше, то у радянської історіографічної дійсності були дві властивості, які, на мою думку, передусім породжували таку дивну у всуціль ідеологізованому суспільстві ідеологічну індіферентність. По-перше, це тотальний Страх, який остаточно вселився в істориків у репресивні 1930-і роки і відтоді став надпотужним каталізатором їхньої покірності владі. Збереглося багато свідчень про переляканість радянських істориків доби сталінщини, навіть коли мовиться про вчених «першого плану». Ситуація суттєво не змінилася і у післясталінський період, попри те, що на зміну фізичним репресіям прийшли більш селективні форми залякування¹. До чого я веду? Формування будь-якої ідеологічної ідентичності індивідуума передбачає усвідомлений і вільний вибір, а за умов глибоко захованого страху перед владою про такий не могло бути й мови. По-друге, усталенню в радянських істориків виразних поглядів, які мали стосунок до їхньої ідеологічної ідентичності, не сприяла й непевність та часта зміна ідеологічних гасел, які продукував режим, особливо у сталінські часи. Дейвід Бранденбергер пише про «какофонію» сталінської ідеології у воєнну добу та «ідеологічні хащі» післявоєнного сталінізму², а Андрей Юрганов навіть вважає, що «непевність [...] стала сутністю сталінізму в історичній науці»³. Крім того, ідеологічна байдужість пересічних громадян та інтелектуалів породжувалася глибокою прірвою між офіційною ідеологією і реальним життям, що стала відверто непристойною у пізньорадянський період — роки «розвиненого соціалізму», при якому країна все глибше занурювалася в трясовину економічної та політичної кризи.

Дослідник, який вивчає ідейний світ істориків в радянській Україні, має клопоти не лише з відносно невеликою чисельністю людей, які такий світ мали, але й з бідністю джерел інформації про справжній, «залаштунковий» світогляд українських радянських вчених. Переважна більшість тодішніх істориків, які належали до науковців «першого плану» та помітних постатей «другого» рівня не довіряли своїх думок щоденникам чи спогадам, їхній епістолярій є фрагментарно збереженим та інформативно для сучасного історика радянського історіописання недостатньо цінним (оскільки зазвичай автори листів — радянські історики — зі зрозумілих причин не були у них відвертими у тому, що стосувалося справжніх мотивів їхньої та їхніх адресатів наукової та громадської

¹ Наведу один показовий факт з радянського історіографічного повсякдення 1970-х років. Коли в 1977 р. провідний офіційний радянський історик Лев Черепнін, який на початку 1930-х років «проходив» по гучній «Академічній справі», був уражений інсультом, для перенесення його на носилках було викликано міліціонера. Побачивши людину у формі, Черепнін зі страхом вигукнув: «За що? Я ні в чому не винен» (див.: *Дубровский А.М.* Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). — Брянск, 2005. — С. 120–121).

² *Бранденбергер Д.Л.* Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956) [Електронний ресурс]. — СПб.: Академический проект, Издательство ДНК, 2009. — 416 с. — Режим доступу: http://krotov.info/libr_min/02_b/ra/ndenberger_1.htm#t9 (останнє відвідування 18. 07. 2013).

³ *Юрганов А.Л.* Русское национальное государство: Жизненный мир историков эпохи сталинизма. — М., 2011. — С. 677.

діяльності). Важливі відомості про опозиційні настрої серед низки істориків містять документи оперативного стеження за ними радянських спецслужб. Отож, дослідникам, які вивчають внутрішній світ істориків радянської України, доводиться по дрібці збирати інформацію про те, які суспільні проблеми їх турбували, як ставилися до радянської системи і т. ін. Зі сказаного випливають два тривіальні висновки: 1) слід визнати, що про багато речей, які стосуються ідейного та інтелектуального життя істориків України в радянську добу, ми ніколи не дізнаємося; 2) за таких обставин важливим є кожне відоме джерело та його уважне прочитання, цінною — кожна знахідка нового факту. Ігнорування цієї останньої, прописної істини дослідницького ремесла істориків нерідко зумовлює спрощене, а то й спотворене уявлення про вчених радянської доби. До цього додається бажання підфарбувати, поставити на п'єдестал провідних істориків того періоду, які, зазвичай, належать до постатей, котрим приписується, і здебільшого — заслужено, честь протистояти радянському історіографічному мейнстріму.

Між тим, занурення в життєвий простір істориків радянської України та ретельні джерельні пошуки й уважне прочитання вже відомих джерел дають інколи більш нюансоване та контекстуалізоване уявлення про них, зокрема, й про їхнє духовно-ідейне життя. Наприклад, дослідження ідейної еволюції Михайла Брайчевського демонструє, що історик не завжди був переконаним антирадянщиком, як може скластися враження з численних наукових та науково-популярних нарисів про нього, а став таким у 1960-і роки, пройшовши духовне переродження від лояльності до радянської системи до дисидентських поглядів та української самосвідомості⁴. Не відповідає дійсності й поширене в біографіях вченого твердження про те, що талановитому археологу та історичу східного слов'янства заважав у науковій кар'єрі офіційний радянський історик Борис Рибаків⁵; усе відбувалося з точністю до навпаки⁶. Цікаво було б, як би автори спеціальних досліджень про Федора Шевченка (на мій погляд — всуціль абсолютно компліментарних) прокоментували критику, яка лунала на партійних зборах Інституту історії АН УРСР у березні 1959 р. з уст цієї безумовно світлої постаті української історичної науки на адресу тих істориків, які вважали постанову ЦК КП(б)У 1947 р. «Про політичні помилки та незадовільну роботу» цього ж Інституту «застарілою»?⁷ Показовий приклад «деконструкції» панегіричного стилю

⁴ Див.: Яремчук В. Про феноменальність історичних поглядів Михайла Брайчевського // Гілея (науковий вісник). — 2011. — Вип. 51 (№ 9). — С. 98–102.

⁵ Див.: Дмитрієнко М., Дзира Я. Історик українського відродження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (в пам'ять М. Брайчевського). — К., 2003. — Число 10. — Ч. 1. — С. 23; Кухарчук Ю. Просвітник українського народу // Брайчевський М.Ю. Вибране. — К., 2009. — Т. 1. — С. 9.

⁶ Див.: Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. — Острого, 2009. — С. 148–149.

⁷ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 290, оп. 2, спр. 331, арк. 118. В тексті документу йдеться про якусь «постанову ЦК» 1957, а не 1947 р. Проте з контексту того, про що мовилося на згаданих партійних зборах, зрозуміло — Ф. Шевченко мав на увазі саме постанову ЦК КП(б) У від 29 серпня 1947 р. про діяльність Інституту історії України, а дата 1957 р. замість 1947 р. — це, ймовірно, помилка

писання про заслужених істориків минулого подав Василь Ульяновський. В одній із його студій переконливо показано, що Наталя Полонська-Василенко, яка постає у власних та своїх колег — еміграційних істориків мемуарних текстах та дослідженнях деяких сучасних історіографів українською патріоткою уже в 1920-і роки (а подекуди — мало не з пелюшок), зробилась українкою державницьких переконань щойно опинившись в еміграції, а до того добре почувалася в рамках російської традиції, правда обрамленої в «радянські» рамки⁸.

Основні ідентичності істориків

Якими були найбільш розповсюджені ідеологічні ідентичності істориків з перспективи сьгоднішніх історіографічних знань? Як можна висновувати на підставі спеціальних досліджень з історичної науки в Україні 1920-х років (цей період привернув найбільшу увагу сучасних істориків, що займаються питаннями історії історіографії в радянській Україні), а також української історіографії доби сталінізму, ситуація в сенсі ідеологічного «оснащення» тогочасних українських істориків виглядає наступним чином. У 1920-і роки основними типами ідеологічних ідентичностей в Україні були: «українська демократична» (більшість істориків старої, дореволюційної генерації, та їхніх учнів і співробітників, які працювали в «немарксистських» установах — підрозділах ВУАН, регіональних науково-дослідних кафедрах, наукових товариствах дореволюційного походження і установах доби українізації; показові приклади — Михайло Грушевський, Дмитро Багалій, Микола Василенко, Дмитро Яворницький, Юхим Сіцінський, Володимир Пархоменко, Валентин Отамановський); «націонал-комуністична» (історики молодшого покоління — щирі прихильники українського комунізму (а Матвій Яворський вважав навіть себе одним з його провідних представників⁹), що робили стрімку академічну кар'єру значною мірою завдяки декларованій ними марксистській методології та декларованій владою підтримці українознавчих студій, а також прийняттю радянських правил гри в історичній науці; їхні провідні інституції — Український інститут марксизму-ленінізму, Українське товариство істориків-марксистів, дехто (як Михайло Слабченко) співробітничав з «немарксистськими» установами; показові приклади — Матвій Яворський, Михайло Слабченко, Олександр Оглоблін, Микола Петровський); «радянська» (історики молодшого покоління, які цілковито тримали носа за вітром, який дув не з Печерських пагорбів, а зі Старої площі; ця група у 1920-і роки в Україні була нечисленною; «радянські» історики спочатку були об'єднані навколо Всеукраїнського істпарту; показові приклади — Марк Волін,

---

стенографування. У 1957 р. ЦК Компартії вже не радянської України, а Радянського Союзу видав лише одну важливу директиву щодо історичної науки — розгромну постанову, в якій піддавалася жорсткій критиці ліберальна (в термінології того часу — «ревізійністська») редакційна політика журналу «Вопросы истории».

⁸ Див.: *Ulianovs'kyj V.* Життя і творчість Наталі Полонської-Василенко: три державницькі контексти // *States, Societies, Cultures: East and West. Essays in Honor of Jaroslav Pelenski.* — New York, 2004. — Р. 1107–1151.

⁹ У донесенні керівництва соловецького табору, в якому М. Яворський відбував покарання, говорилося, що він «вважає себе ідеологом українського марксизму» (цит. за: Веденєєв Д., Шевченко С. Українські Соловки. — К., 2001. — С. 67).

Микола Попов, Михайло Рубач). В ході репресивних акцій 1930-х років майже всі представники перших двох типів були фізично знищені, дехто зумів вберегтися шляхом виїзду за межі радянської України, згодом — еміграції на Захід. Ті ж, що не потрапили до вільного світу та зберегли життя, замовкли назавжди і перетворилися на назовні добропорядних радянських істориків (Микола Петровський, Олексій Баранович). Таким чином, починаючи з 1930-х і аж до початку 1950-х років владі в основному вдалось ідейно уніфікувати українських істориків і перетворити їх на «бійців ідеологічного фронту», які, як висловився одного разу Кость Гуслистий, «без порад московських істориків не знали, де стати»¹⁰.

Проте, як свідчать окремі факти, цілковитої з боку українських істориків ідеологічної лояльності й за найгірших часів сталінщини не було, і твердити про абсолютне їх ідейне перевиховання немає підстав. Наприклад, відомо, що Михайло Марченко у передвоєнні роки сміливо протестував проти переорієнтації радянської історіографії на російські великодержавні позиції, і це стало однією з причин його арешту і ув'язнення¹¹. Інший український науковець — згадуваний вже вище Ф. Шевченко — у 1945 р., за умов офіційного неприхильного ставлення до постаті Михайла Грушевського, і власне на тлі початків кампанії активного цькування тих істориків, які, як на думку офіціозу, «протаскували» його «шкідливі» погляди, підготував статтю (?) „Хроніка діяльності М.С. Грушевського з 1917 до 1924 р.“, базовану на витягах з праць як нерадянських істориків та громадсько-політичних діячів (Дмитра Дорошенка, Володимира Дорошенка, Миколи Андрусика, Симона Наріжного, Ісака Мазепи та ін.), так і „класиків” „марксизму-ленінізму”. У цьому тексті цілком адекватно відтворено фактографічну канву діяльності М. Грушевського у зазначений період, відсутні ідеологічні інвективи¹². Звичайно, що в умовах, які склалися в історичній науці України у другій половині 1940-х, праця Ф. Шевченка не могла бути опублікована. Загальну картину ідеологічної стерильності тогочасних українських істориків «псували» й уцілілі кадри галицької міжвоєнної історіографії, яких, як відомо, влада намагалася без особливих успіхів «перевиховати» в ході ідеологічної кампанії проти «буржуазно-націоналістичних перекручень» в історичній науці 1946–1947 років (Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба, Омелян Терлецький, Іван Карпинець).

Неоднозначною виглядає ситуація з ідеологічною самосвідомістю істориків радянської України у післясталінську добу. Назовні єдиний «загін» українських радянських істориків у цей час насправді «дав тріщину», став інтелектуально та ідеологічно розшарованим, і ця ідейна дистанція зберігалася, а, можливо, — і посилювалася, до 1991 р. На це склалося кілька причин, серед яких зазначу, на мою думку, головні.

¹⁰ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: У двох част./ Упоряд. Грищенко Т.Т., Мазур В.М., Пиріг Р.Я., Рубльов О.С. — К., 1996. — Ч. II. (1944–1956 рр.). — С. 57.

¹¹ Михайло Марченко/ Підготовка тексту док. до друку та примітки О.С. Рубльова// Український історичний журнал. — 1996. — № 3. — С. 69–73.

¹² Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України, ф. 349, спр. 112.

Попри те, що відмовившись від фізичних утисків як засобу упокорення незгідних та нелояльних, владі вдавалося й надалі, іншими методами, зберігати і плекати режим страху та конформізму, все ж і такі поступки сприяли ідейному розкріпаченню частини істориків. (При тому слід визнати, що більший чи менший ступінь пристосовництва, мімікрії залишався властивим для поведінки, в тому числі і у професійній сфері, майже усіх істориків в УРСР 1950-х — 1980-х років, хіба за винятком тих, хто щиро обожнював систему і жменьки сміливців з кола її опонентів). Важливим фактором, який також поважно впливав на соціальне самопочуття радянських громадян, зокрема й інтелектуалів, було ініційоване самою владно-партійною верхівкою часткове розвінчування сталінізму, що породжувало у другій половині 1950-х — 1960-і роки настрої соціального оптимізму, але з іншого боку — сприяло зникненню ілюзій про унікальність та переваги «першої у світі країни трудящих», критичному погляду на радянську суспільно-політичну систему. Значущим був і поколінський чинник — в історичну науку вступали нові покоління дослідників, ідейне виховання яких відбувалося вже за радянських часів, і тому вони по-іншому, ніж вчені з нерадянським інтелектуальним та життєвим досвідом, сприймали та ставилися до радянської дійсності. В соціальній пам'яті істориків 1940-х — 1950-х років народження вже не були так чітко зафіксовані пароксизми тоталітаризму сталінського гатунку, важкий досвід війни. За шкільною і вузівською партою вони отримали рафіновано радянське виховання, жили у відносно благополучні у матеріальному сенсі 1960-і — 1980-і рр. Як висловився, аналізуючи свою духовну еволюцію, Станіслав Кульчицький, „нас не потрібно вже було репресувати, тому що ми поважали або навіть любили радянську владу; ми жили у королівстві кривих дзеркал, але не розуміли цього”¹³.

В ідеологічному сенсі переважаючим, радше всього, в історичній науці післясталінської України був тип істориків, суцільно (за світоглядом, внутрішніми переконаннями і уподобаннями) інтегрованих в радянську систему. Істориків цього штибу об'єднувало те, що вони органічно, подекуди навіть ревно і беззастережно приймали партійний диктат і не задумувалися над такою чужою „радянській” людині категорією, як індивідуальна свобода, в т. ч. свобода творчості, писали ідеологічно „стерильні” тексти, дотримувалися зовнішніх норм, ритуалів і стандартів життя „радянського вченого” (були членами КПРС, займалися (активно чи формально) громадською, пропагандистською діяльністю). За всієї спільності ознак конкретні вияви такого типу були різноманітними: провідні українські радянські історики, які у науковій роботі відзначалися прагненням поєднати відносно (як для радянської історіографії) високі наукові стандарти з т. зв. „партійністю”, «біла кістка» української радянської історіографії (характерними постатями цього типу були історик Гетьманщини Вадим Дядиченко, дослідник проблем т. зв. Громадянської та Великої вітчизняної війни в Україні Микола Супруненко, історик української історіографії Віталій Сарбей), переконані сталіністи (приміром — один із провідних діячів сталінського Агітпропу, згодом — відомий дослідник національної політики більшовиків в

¹³ *Кульчицький С.* Почему он нас уничтожал? Сталин и украинский Голодомор. — К., 2007. — С. 19.

Україні Андрій Лихолат), безпринципні і малограмотні професійні кар'єристи, які знаходили собі застосування за всіх змін ідеологічного клімату (характерний приклад — доцент Львівського держуніверситету, знаний гіперактивністю в боротьбі проти живих та мертвих грушев'янців Василь Осечинський), історики-функціонери — керівники наукових історичних установ (фактично всі директори Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії цього часу) тощо.

„Проміжну” категорію істориків в УРСР становили люди, які органічне прийняття існуючого суспільно-політичного ладу поєднували з любов'ю до України, її історичного минулого, світоглядно балансували між лояльністю до режиму, комуністичної ідеології та прив'язаністю до своєї рідної землі та традиції. Таке роздвоєння, ідейна еkleктика, прагнення вдосконалення і змін в рамках системи були своєрідним аналогом ідейних нуртів руху українських шістдесятників на його початковій стадії, хоча історики УРСР згаданого типу не мали безпосередніх зв'язків із шістдесятництвом. З аналізу їхніх доль бачимо, що природа Сумніву в даному разі крилася в елементарній чесності і критичності мислення, глибокій вкоріненості в українській селянській стихії, народній культурі, і, передусім, непростому особистому досвіді переживання сталінського тоталітаризму. Не виступаючи проти основних принципів і засад владної історичної політики, вони намагалися розширити інтелектуальні обрії історичної науки в УРСР, обстоювали «українські» фрагменти в російськоцентричній радянській історичній схемі. Така самосвідомість була притаманною для Костя Гуслистого, Івана Гуржія, Володимира Голобуцького, Федора Шевченка.

У післясталінський період в історичній науці радянської України помітною була група вчених з альтернативним до офіційного історичним світоглядом загальною і таким же баченням національної історії зокрема. Така настанова впливала насамперед зі скептичного чи відверто негативного ставлення до існуючої комуністичної системи. Нерадянські погляди віддзеркалювали як неповторний індивідуальний життєвий шлях, пройдений окремими вченими, так і деякі спільні поколінські чинники, які впливали на формування переконань та уявлень цих істориків.

У етнопсихологічній площині для істориків цього типу була властивою чітка ідентифікація з українством, в інтелектуально-професійному сенсі — отожднення себе з нерадянською українською історіографічною традицією і професійною культурою. Особливим ореолом (а на думку Ярослава Дзири — справжнім культом¹⁴) в колах національно орієнтованих дослідників була оточена постать напівзабороненого в українській радянській історіографії післявоєнного періоду М. Грушевського¹⁵.

Генеалогічний зв'язок з українською історичною наукою дототалітарної доби зберігали „недостріляні” під час сталінських репресивних хуртовин представники генерації „двадцятників” (Павло Федоренко, Микола Ткаченко, Валентин Отамановський), сеньйор української історичної науки, найплідніший учень М. Грушевського Іван Крип'якевич, спочатку щирий комуніст-інтернаціо-

¹⁴ Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник/ Упоряд. О.Г. Бажан, С.І. Білокін, П.М. Бондарчук та ін. — К.; Львів, 2003. — Вип. 2. — Ч. 1. — С. 99.

¹⁵ Див.: Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Док. і мат./ Упоряд. О.С. Рубльов. — К., 2007. — С. 231–235, 281–283.

наліст, важкий життєвий досвід якого перетворив його на такого ж щирого ненависника більшовицького режиму Михайло Марченко, галичани з українським патріотичним вихованням і досвідом «тісного» знайомства з радянською карально-репресивною системою Ярослав Кісь, Ярослав Дашкевич, Ярослав Дзира, історики молодшого покоління, які об'єктивно не мали стати нонконформістами в радянській історичній науці хоча б через свою неукраїнську етнічність, однак, зокрема завдяки близькості до руху шістдесятників, вже в 1960-і рр. перетворилися на завзятих волонтерів національної історичної спадщини — Михайло Брайчевський, Олена Компан, Олена Апанович.

Замість висновків

Змальований вище стан з ідеологічними ідентичностями істориків в радянській Україні, звичайно ж, є вельми приблизним і відображає обмежені знання автора про українське радянське історіописання. У моїх розмірковуваннях враховано лише ідентичності, які, наскільки мені відомо, були найбільш розповсюдженими. Усвідомлюю, що реальна палітра ідеологічних самосвідомостей українських істориків радянської доби була ширшою, адже життєвий шлях та ідейні шукання кожної людини, навіть якщо вона жила в умовах, які не захочували до рефлексій над ідеологіями, — неповторні і часто не «репрезентативні». Знаємо, що серед істориків, які працювали в Україні 1920-х — 1980-х років, були люди з російською нерадянською науковою та культурною традицією, мали відверто проросійську ідеологічну орієнтацію (приміром Андрій Введенський¹⁶). Сьогодні добре відомим є факт наявності в історичній науці радянської України й єврейської інтелектуальної традиції та самосвідомості (Саул Боровий, Яків Хонігсман, Соломон Лур'є). При тому єврейське коло істориків не було ідеологічно гомогенним. Наприклад, якщо С. Боровий вважається більш заангажованим в радянську ідеологію¹⁷, то лєнінградський історик-античник С. Лур'є, який з 1952 р. і аж до смерті у 1964 р. працював у Львівському університеті, у 1947 р. написав працю, в якій доводив, що в СРСР було побудовано рабовласницьку систему¹⁸, а як найбільш щасливий день свого життя згадував 27 лютого 1917 року — саме тоді було започатковано недовговічну, на його жаль, демократичну російську республіку¹⁹. Отож, дослідника, який зацікавиться питанням про ідейний світ вчених-істориків у радянській Україні, чекають не тільки розчарування від примітивності ідеологічних уподобань його «героїв» або нездатності пробитися до істини через мовчання джерел, але й несподівані відкриття, які, ймовірно, спонукають до уважнішого ставлення до радянських істориків та радянської історіографії, бачення за тим, що здається єдиним та уніфікованим, відтінків та прихованих течій.

¹⁶ Бездрабко В.В. А.О. Введенський: дореволюційний історик-ерудит і радянський професор // Український історичний журнал. — 2012. — № 3. — С. 175.

¹⁷ Андреев В.М., Чермошенцева Н.М. Саул Боровий: життя заради науки // Український історичний журнал. — 2009. — № 4. — С. 157.

¹⁸ Дубровский А.М. Вказ. праця. — С. 739–740.

¹⁹ Мороз Е. Историк в эпоху исторических потрясений [Електронний ресурс]. — Народ Книги в мире книг: еврейское книжное обозрение. — 2006. — № 61. — Режим доступу: http://www.narodknigi.ru/journals/61/istorik_v_epokhu_istoricheskikh_potryaseniya/ (останнє відвідування 25. 07. 2013).

Віталій Андреев

Історична концепція В. Петрова: немарксистський дискурс марксистської історіографії

Віктор Платонович Петров (псевдоніми — В. Бер, Борис Веріго, В. Домонтович, В. Плят та ін.; 1894–1969) був одним із найяскравіших українських інтелектуалів свого часу — визначний учений енциклопедичної ерудиції (історик, етнограф, археолог, літературознавець, філолог, фольклорист, філософ), організатор науки, громадський діяч та письменник із кола неокласиків, а також агент радянської розвідки.

В українських літературних та наукових колах «золотого віку» української гуманітаристики 1920-х і «емігрантського ренесансу» другої половини 1940-х рр. В. Петрова вважали визначним, самобутнім та, навіть, геніальним мислителем та науковцем. В останні ж роки життя він обіймав скромну посаду наукового співробітника Інституту археології АН УРСР, а його багатогранний науковий доробок було надовго «вилучено» з інтелектуального простору СРСР й української діаспори, недооцінено та забуто.

Найвищим досягненням В. Петрова як інтелектуала та вченого-універсала є його «теорія епох». Мислитель запропонував оригінальну концепцію давньої історії України, яка стала визначним теоретичним та практичним внеском в українську історіографію. Його концепція ґрунтувалася на дискретному, циклічному баченні історичного процесу та знаходилася в руслі основних тенденцій розвитку європейської історіософської думки 1920-х — 1940-х рр., безпосередньо перебувала в інтелектуальному контексті ідей М. Бердяєва, Г. Вельфліна, М. Данилевського, А. Дж. Тойнбі, З. Фрейда, М. Фуко, М. Хвильового, Д. Чижевського, Ф. Шміта, О. Шпенглера й екзистенціалістів.

На основі «теорії епох» учений розробив схему давньої історії України («передісторії українського народу») та етногенезу українців як складової європейської історії. Це відкривало новий шлях розвитку для вітчизняної історичної науки й могло спричинити «революцію» в українському історіописанні. Утім, інтелектуальна ініціатива вченого не була сприйнята сучасниками й по сьогодні залишається за межами основних напрямів теоретичних та практичних пошуків істориків.

Дана доповідь присвячена феномену Віктора Петрова у вітчизняній історіографії ХХ ст. Хоча вчений-універсал протягом десятків років працював у рамках радянської історичної науки та її академічних інституцій, а марксистський

дискурс відіграв певну роль в його становленні, на мою думку, треба говорити про альтернативність поглядів В. Петрова щодо пануючого в радянській науці марксизму. Марксистська концепція не влаштувала науковця як пояснювальна модель історичного процесу та методологічний інструментарій наукового пошуку.

У формуванні історичної концепції В. Петрова можна виділити кілька етапів. Проте, вона, в силу різних причин, так і не була викладена в чіткому й завершеному вигляді.

Перший — 1910-ті — початок 1930-х рр. — знайомство та творче засвоєння європейської, російської та української філософської та історіософської думки (Г. Лотце, Г. Гегель, Г. Вельфлін, М. Данилевський, О. Шпенглер, Ф. Шміт, М. Хвильовий, ранні екзистенціалісти, класики марксизму та ін.).

У 1920-ті рр. ідеї німецького мислителя О. Шпенглера були відомі в Україні, стали популярними на хвилі катаклізмів I світової війни та післявоєнної скрути. Йому симпатизували, захоплювалися та, навіть, якийсь час існувала інтелектуальна мода на О. Шпенглера. «Присмерк Європи» неодноразово обговорювався на сторінках радянських видань¹. Отже природно, що його концепція була сприйнята та трансформована в роботах низки українських інтелектуалів.

Український націонал-комуніст М. Хвильовий на основі теорій локальних цивілізацій М. Данилевського, О. Шпенглера та марксизму створив власну історіософську концепцію розвитку культури (теорія азійського ренесансу). Сформульовано її було в контексті актуальних суспільних та літературознавчих дискусій в радянській Україні середини 1920-х рр., в центрі яких стояло питання перспектив розвитку української культури. В памфлеті «Україна чи Малоросія?» (1926) останній, сьомий розділ присвячено викладу концептуальних засад теорії азійського ренесансу². М. Хвильовий взяв за похідну тезу, що кожен народ переживає дитинство, культурний та цивілізаційний етапи; останній є заключний акорд всякої культури й початок її кінця. Але історичні типи культур не замкнено в «самовольні рамця...», що йдуть під знаком своєї судьби» (як це представлено в концепціях «ідеалістичного інтуїтивізму» М. Данилевського та О. Шпенглера), а замкнено в рамки патріархального, феодального, буржуазного і пролетарського часу. Кожен з цих типів є оригінальним, але й обов'язковим є елемент «природного спадкоємства».

На думку М. Хвильового, майже всі культури патріархального періоду (мікенська, індійська, єгипетська, вавилонська, арабська) були утворені народами, які мешкали на території Азії, або географічно примикали до неї. «Людський матеріал» Азії, розв'язуючи проблеми патріархального періоду, вичерпав свою «творчу енергію» й феодальний тип проявився на європейській території. Власної, накопиченої століттями енергії населенню Європи вистачило й для створення культури третього — буржуазного типу. На сучасному етапі буржуазний

¹ Див.: Базаров В.О. Шпенглер и его критики / В.О. Базаров // Красная Новь. — 1922. — № 2. — С. 212–225; Пятаков Г. Философия современного империализма (Этюд о Шпенглере) / Г. Пятаков // Красная новь. — 1922. — № 3. — С. 182–197 тощо.

² Хвильовий М. Україна чи Малоросія? / М. Хвильовий // Хвильовий М. Санаторійна зона: оповідання, новели, повісті, памфлет. — Харків: Фоліо, 2008. — С. 334–381.

тип вмирає, західне суспільство занепадає й у зв'язку з цим новий пролетарський культурно-історичний тип твориться на території Азії.

Цей культурно-історичний тип, який М. Хвильовий називає «азіатським ренесансом», визначатиметься високою класичною освіченістю й буде ґрунтуватися на здобутках як азіатської, так і європейської культур. Однією з передумов азіатського ренесансу є наявність більшовицької моделі держави. Оскільки Україна стоїть на межі Європи та Азії й має можливість скористатися енергетичним потенціалом як однієї, так й іншої, вона має стати в авангарді четвертого культурно-історичного типу.

Погляди М. Хвильового мали в радянській Україні широкий резонанс, він увійшов у вітчизняну історію не тільки як письменник, літературний діяч, а й оригінальний представник філософської думки³. Зауважимо, що концепція М. Хвильового була викладена в популярній формі, не мала обґрунтованої термінології, більше закликала до дискусії, ніж давала відповіді. Теорія азійського ренесансу безпосередньо стосувалася проблем, пов'язаних з філософським осмисленням української національної ідеї, для автора вона слугувала засобом вирішення питань духовного прогресу українського народу через дилему «Росія — Європа», а не відіграла самостійну роль. В. Петров високо цінував памфлети М. Хвильового та вважав його «справжнім європейцем», який мав на увазі не «Європу взагалі», не «техніку», не «пролетаріат», а «західного інтелігента», високий тип духовної культури⁴.

В. Петров як безпосередній учасник літературних та культурологічних дискусій 1925–1928 рр., безумовно був знайомий з працею О. Шпенглера та її рецепцією в творчості М. Хвильового. Втім зауважимо, вчений міг і самостійно прийти до розуміння перервності історичного процесу через студії в галузі німецької філософії, зокрема — Р.Г. Лотце, який розвивав ідеї близькі до вчення про монади Г.В. Лейбніца. Відомо, що теорія локальних цивілізацій сформувалася в контексті філософської традиції Лейбніца у Німеччині (цивілізації — своєрідні монади історичного процесу)⁵.

Утім, ще в 1919 р. визначний російський мистецтвознавець та археолог Ф. Шміт, життя якого доволі тривалий час було пов'язано з Україною (Харків, Київ), виклав свої ідеї теорії циклічного розвитку мистецтва («Законы истории»

³ Горський В. С. Історія української філософії / В.С. Горський. — [3-е вид.]. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 255–258.

⁴ Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.) — жертви більшовицького терору / В. Петров. — К.: Воскресіння, 1992. — С. 41.

⁵ Див.: Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. — Львів: Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. — С. 172–175; Іонов І.Н. Теорія цивілізацій. Етапи становлення / І.Н. Іонов // Новая и новейшая история. — 1994. — № 4/5. — С. 33–50; Його ж. Рождение теории локальных цивилизаций и смена научных парадигм / І.Н. Іонов // Образы историографии. — М., 2001. — С. 59–84; Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу: [монографія] / В.Г. Космина. — Запоріжжя: Запорізьк. нац. ун-т, 2011. — 310 с.; Репина Л.П. Історія історического знання / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. — М.: Дрофа, 2004. — С. 217–220; Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. — К.: Критика, 2007. — С. 253 тощо.

(1916), «Искусство — его психология, его стилистика, его эволюция», (1919))⁶. За це згодом його неодноразово порівнювали з А. Дж. Тойнбі та називали «російським Шпенглером»⁷. В. Петров у своїх спогадах відзначив яке сильне враження справила на нього лекція Федора Івановича виголошена в Києві 1919 р.

Подібні думки про дискретність історії мистецтва висловлював й швейцарський вчений Г. Вельфлін⁸ (його книга «Ренесанс й бароко» в 1913 р. була перекладена російською й також мала чималий вплив на В. Петрова — студента Київського університету)⁹.

До факторів формування історіософських поглядів В. Петрова сучасний дослідник його життя та творчості В. Брюховецький також долучає впливи праць його батька Платона Петрова з історії церкви та визначних представників так званого «київського філософського кола» перших десятиліть ХХ ст. (М. Бердяєв, О. Гіляров, В. Зеньковський, Лев Шестов, Д. Чижевський)¹⁰.

В. Петров, починаючи з 1920-х рр., плідно працював у галузі історії філософії, методології різних гуманітарних дисциплін, історії та теорії культури, знайомився з класичними та модерними філософськими системами, апробовував їх у різних предметних сферах історичного дослідження. Рівень підготовки дозволив В. Петрову реалізуватися як у конкретно-історичних так і в теоретичних студіях.

Протягом 1930-х рр. учений працював в межах марксистської методології та марризму на полі історії матеріальної культури й сформував власний погляд на закономірності історичного розвитку Східної Європи¹¹.

Другий етап — перша половина 1940-х рр. — спроби викладу ідей в науково-популярних та художніх творах (під час виконання розвідницької місії на території окупованої України). Перші фрагментарні спроби викласти свої погляди на історію як процес зміни епох було здійснено вченим у 1942 р. на шпальтах «Українського засіву» в статті «Готи на Україні та культура полів поховань» (характеристика античної епохи на українських теренах) та на сторінках роману «Без ґрунту»¹².

Третій — друга половина 1940-х — оформлення історіософських засад «теорії епох», застосування її до розуміння європейської історії, а також спроба

⁶ Див.: Шмит Ф.И. Законы истории. Введение к всеобщей истории искусств. Вып. 1. — Харьков, 1916. — 198 с.; *Його ж.* Искусство — его психология, его стилистика, его эволюция / Ф.И. Шмит. — Харьков, 1919. — 328 с.

⁷ Див.: Михайловский И.Б. Архитектурные ордера. — М, 1925. — С. 25.

⁸ Вельфлин Г. Ренесанс и барокко / Г. Вельфлин; [пер. с нем. Е.Г. Лундберга]. — СПб.: Азбука-классика, 2004. — 288 с.

⁹ Домонтович В. Болотяна Лукроза / В. Домонтович // Київські неокласики / упоряд. Віра Агеєва. — К.: Факт, 2003. — С. 295.

¹⁰ Брюховецький В. Віктор Петров : верхи долі — верхи і долі / В. Брюховецький. — К.: Темпора, 2013. — С. 33–35.

¹¹ Див.: Андреев В.М. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого: монографія / В.М. Андреев. — Дніпропетровськ: Герда, 2012. — С. 91–106.

¹² Див.: Домонтович В. Без ґрунту / В. Домонтович // Український засів. — Х., 1942. — Чис. 2. — С. 30–57; *Його ж.* Без ґрунту. Продовження / В. Домонтович // Український засів. — Х., 1943. — Чис. 4. — С. 49–71; Петров В. Готи на Україні та культура полів поховань / В. Петров // Український засів. — Х., 1942. — Чис. 1. — С. 61–65.

покласти теорію на історичну конкретику давньої історії України. Становлення концепції В. Петрова відбулося в умовах перебування в західних зонах окупації Німеччини в замкненому середовищі української інтелектуальної еліти в еміграції.

Основними соціокультурними чинниками, котрі вплинули на історіософське розуміння В. Петровим основних закономірностей історичного процесу були умови післявоєнної руїни, світоглядна криза західноєвропейського суспільства, неспроможність наявних тоді концепцій пояснити історичну реальність тоталітарної доби, звернення європейської суспільної думки в пошуках шляхів виходу з пізнавальної кризи до циклічних теорій та концепцій. Гостра суспільна реакція на атомні бомбардування 1945 р., власний інтелектуальний досвід, переживання за долю української та європейської культури, за майбутнє світу та людства зумовили гуманістичний характер філософських поглядів В. Петрова, пріоритет моральних цінностей над технічним прогресом, звернення до християнства.

У другій половині 1940-х рр. над теорією культурно-історичних епох в історії мистецтва працював видатний український філософ і вчений Д. Чижевський. Ще в 1920-ті рр. він пройшов школу європейської філософської думки, слухав лекції К. Ясперса, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера та ін., хоча так і не став прихильником якогось певного напрямку. В післявоєнній Німеччині він, як й інші представники другої хвилі української еміграції опинився в тісному соціокультурному та організаційно-науковому контакті з інтелектуальною елітою третьої хвилі¹³. Плідна наукова співпраця Д. Чижевського з В. Петровим, серед іншого, виявилася на тлі літературознавства, вони стали співавторами підручника з історії української літератури, були одностайними в питанні історичної періодизації української літератури¹⁴.

Свою теорію Д. Чижевський виклав в праці «Культурно-історичні епохи» (1948)¹⁵. В ній мислитель заперечував «теорію прогресу», що зображувала історичний розвиток «як шлях ступеневого поліпшення, накупчення культурних придбань»¹⁶. Він поділяв культурну історію Європи на «епохи» — романська, готична, ренесанс, бароко, «просвічення» (класицизм), романтизм, реалізм («нова просвіченість»), неоромантизм. Кожна епоха, на його думку, є «цілістю, системою рухів та змін, які мають усі якийсь спільний напрям», кожна епоха має свій власний характер, «стиль». Д. Чижевський наголошував на тому, що основною одиницею історичного дослідження є епоха, а першочерговим завданням історика є вивчення «стилю епохи». При чому історик, «... досягаючи цієї мети чи наближаючися до неї, не вигадує, не утворює певну картину, а відкриває ту цілість образу епохи, яка в цій епісі дійсно заложена, яка належить до об'єктивної історичної дійсності»¹⁷.

¹³ Горський В. С. Історія української філософії. — [3-е вид.]. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 272–277.

¹⁴ Петров В. Українська література / В. Петров, Д. Чижевський, М. Глобенко, Мірчук І. Історія української культури / І. Мірчук. — Мюнхен; Львів: Укр. вільний ун-т, 1994. — 380 с.

¹⁵ Чижевський Д. Культурно-історичні епохи / Д. Чижевський. — [2-ге вид.]. — Авгсбург-Монреаль: Накладом Тов-ва прихильників УВАН, 1978. — 16 с. — (Slavistica; № 78).

¹⁶ Там само. — С. 5–6.

¹⁷ Там само. — С. 7.

Особливу увагу Д. Чижевський зосередив на «закономірності» зміни епох, які втілюються у зміні стилів. Свою концепцію він назвав «теорією культурних хвиль» й пов'язував її появу з працями Г. Вельфліна¹⁸. Основна ідея теорії «хвиль» Д. Чижевського полягає в тому, що кожна наступна епоха відкидає, зрікається провідних ідей, рис попередньої й, в той же час, формує власний стиль, якоюсь мірою відроджує ідеали епохи, яка передувала їй попередниці. Так, на думку вченого, «в кожному разі раніше середньовіччя більше відповідає естетичним ідеалам ренесансу ніж пізніє середньовіччя, що скомплікованістю та динамічністю своїх творів нагадує бароко» і т. д. Отже, Д. Чижевський графічно зображує схему історичного розвитку європейської культури хвилястою лінією¹⁹.

Найбільш вразливим елементом своєї концепції Д. Чижевський вважав співвіднесення поняття «епоха» з історичним часом і взагалі питання історичності/позаісторичності епох залишив відкритим.

Зауважимо, що «теорію культурних хвиль» Д. Чижевським було представлено в якості гіпотези, яка на думку автора потребувала перевірки фактичним матеріалом. Концепція Д. Чижевського постала в контексті полеміки щодо долі української культури в літературознавчих колах еміграції в Німеччині (В. Державин та ін.). Д. Чижевський вважав, що застосування культурно-історичного методу та загальноєвропейської схеми розвитку культури до українського матеріалу дозволяє поглянути на історію української культури як складову «загальноєвропейської цілості»²⁰.

Погляди В. Петрова на історичний процес було викладено в різноманітних виданнях української еміграції в Німеччині: історіософських есе «Історіософічні етюди», «Наш час, як він є», «Засади історії», «Проблеми епохи», «Сучасний образ світу: Криза класичної фізики», «Засади поетики», «Християнство і сучасність», «Духові течії Європи Нового часу», «Сучасні духовні течії в Європі», «Маси, техніка й лібералізм» та ін., а також теоретичних екскурсів у історичних та публіцистичних працях («Походження українського народу», «Українські культурні діячі — жертви більшовицького терору» та ін.), літературних творів («Франсуа Війон», «Самотній мандрівник простує по самотній дорозі», «Приборканий гайдамака», «Професор висловлює свої міркування», «Передвеликоднє», «Без ґрунту» та ін.)²¹.

¹⁸ Вельфлін Г. Ренессанс и барокко.

¹⁹ Чижевський Д. Культурно-історичні епохи. — С. 12-13.

²⁰ Там само. — С. 9.

²¹ Див.: Бер В. Наш час, як він є (з приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини» «The Saturday Review of Literature. New York. 1946») / В. Бер // Рідне слово: вісн. літератури, мистецтва і науки. — Мюнхен; Його ж. Засади поетики. Від «Ars poetica» Є. Маланюка до «Ars poetica» доби розкладеного атома / В. Бер // МУР: зб. літературно-мистецької проблематики. — Мюнхен; Карлсфельд, 1946. — Зб. 1. — С. 7-23; Його ж. Сучасні духові течії в Європі (1. Новіші вчення про всесвіт) / В. Бер // Час. — Фюрт, 1946. — Чис. 42. — С. 2-3; Його ж. Сучасні духові течії в Європі (2. Новіші вчення про походження людини) / В. Бер // Час. — Фюрт, 1946. — Чис. 43. — С. 2-3; Його ж. Сучасний образ світу: Криза класичної фізики / В. Бер // Арка. — Мюнхен, 1947. — Чис. 1. — С. 2-6; Веріго Борис. [Віктор Петров] Маси, техніка й лібералізм (з приводу книги Хозе Ортеги і Гассет «Повстання мас») / Борис Веріго // Орлик: місячник куль-

Основним стрижнем концепції В. Петрова стали «дискретність часу», «ізолюваність окремих епох» та зв'язок між ними за принципом заперечення й відмова від ідеї розвитку. В. Петров спростовував принцип безперервності історії: «Історичний процес не становить собою безперервного потоку буття. Цей потік розчленовується на певні градації часу»²². Таким чином, епоха — самодостатній і закритий в собі рамками панівної ідеології «відтинок часу». Отже, історичний процес, історія людства, за В. Петровим, являє собою послідовну зміну епох, в межах яких відбуваються притаманні лише їм процеси.

З контексту праць В. Петрова стає зрозумілим, що епоха — це певна складова історичного процесу, котра усвідомлюється як структурна цілісність для якої характерні: наявність панівної ідеології, сталого співвідношення певних взаємозумовлених форм господарства, суспільних інститутів та культурних феноменів. В. Петров розумів історію як процес буття та зміни відмінних самодостатніх епох, кожній з яких притаманна своя спільність, відмінна від спільності іншої епохи. Історія є дискретною, перервною, в ній присутні міжепохальні «злами». Перехід від однієї епохи до іншої через злами означає, що поруч з процесами знищення, відтискування, переселення, міграції мали місце також процес дифузії, деформації, успадкування, засвоєння. Також важливими факторами трансформацій є й зовнішні впливи — експансія, війни, катастрофи, знищення, культурні й економічні стосунки та впливи, природний фактор тощо. Відповідно, основним предметом історичного дослідження В. Петрова є епоха, а метою дослідження — з'ясування методології зміни епох.

Дослідник намагався дати пояснення тому, як одна епоха перетворюється на іншу. На його думку зміна епох відбувається внаслідок функції «переборювання», «протиставлення», перевтілювання епохи в свою протилежність, а не в аспекті часу. Він навіть каже про «закони зміни епох»²³. Утім, за В. Петровим існують й інші форми зв'язку, імовірно, притаманні неєвропейським цивілізаціям. Так, він згадує про зв'язок «китайського типу» — незмінне стале існування. На жаль вчений не розвинув цю думку. Проте, судячи з усього, у В. Петрова були уявлення й власне бачення про неєвропейські, східні культури, про що свідчать окремі «репліки» в його творах.

тури і суспільного життя. — Берхтесгаден, 1948. — Чис. 3 (Березень). — С. 33-35; *Його ж.* Самотній мандрівник простує по самотній дорозі. Вінсент Ван Гог (1833-1890): Біографічна новеля / В. Домонтович // Арка. — Мюнхен, 1948. — Чис. 5 (11). — С. 25-34; *Домонтович В.* Самотній мандрівник простує по самотній дорозі. Вінсент Ван Гог (1833-1890): Біографічна новеля / В. Домонтович // Арка. — Мюнхен, 1948. — Чис. 5 (11). — С. 25-34; *Його ж.* Приборканий гайдамака. Оповідання про Саву Чалого (розділи 1-2) / В. Домонтович // Похід. — Гайденав, 1947. — Чис. 1. — С. 7-11; *Петров В.* Історіософічні етюди / В. Петров // МУР: зб. літературно-мистецької проблематики. — Мюнхен; Карлсфельд, 1946. — 36. 2. — С. 7-19; *Петров В.* Християнство і сучасність / В. Петров // Орлик: місячник культури і суспільного життя. — Берхтесгаден, 1947. — Чис. 2 (Лютий). — С. 15-18; *Його ж.* Діячі української культури (1920-1940 рр.) — жертви більшовицького терору / В. Петров // Українська літературна газета. — Мюнхен. — 1955. — Чис. 1 (Липень); *Його ж.* Походження українського народу / В. Петров. — К.: МП «Фенікс», 1992. — 192 с. тощо.

²² *Петров В.* Історіософічні етюди. — С. 7.

²³ Там само. — С. 20, 26.

«Епоха» В. Петрова певною мірою відповідає «культурно-історичному типу» в теоріях локальних цивілізацій — надетнічні соціокультурні спільноти, своєрідні «блоки» світової історії, взаємодія яких визначає хід історичного процесу.

Отже, В. Петрова поєднують з О. Шпенглером ідеї заперечення світового прогресу, дискретності історії (відмова від традиційних уявлень про історичний час), замкненості та самодостатності епохи/культури. Епоха В. Петрова, як і «культурно-історичний тип» О. Шпенглера, приречена на зникнення, що притаманно їй природі. Утім, на відміну від О. Шпенглера, український мислитель вбачав певний зв'язок між епохами/культурами, що зближує його бачення історії з А. Дж. Тойнбі. Так, Тойнбі фіксує «материнсько-дочірній» зв'язок між певними цивілізаціями. Тобто цивілізації, змінюючи одна одну, можуть утворювати послідовності. Наприклад, мінойську наслідує еллінська цивілізація, а її середньовічна західна і т. д. Для Тойнбі важливо, що деякі суспільства, приєднуючись до інших, забезпечують тим самим безперервність історичного процесу. Подібні міркування з приводу контактів культур бачимо й у В. Петрова. У нього існує зв'язок між епохами (античність — середньовіччя — новий час — сучасність). Сполучною ланкою між різними цивілізаціями для Тойнбі була людина — постійний та регулярний елемент в історії. Також й у теорії В. Петрова бачимо, що саме людина є медіатором та зберігачем надбань епохи.

Дещо схожі у поглядах В. Петрова та А. Дж. Тойнбі й ідеї загибелі цивілізацій/кінця епох, які відбуваються внаслідок внутрішньої кризи та зовнішніх факторів (воєнних поразок, знищень, природних катастроф тощо). Тойнбі, шукаючи причини занепаду й кінця цивілізацій, дійшов висновку, що зростання цивілізації супроводжує її самодетермінація, а основний критерій і фундаментальна причина надломів — внутрішній вибух, через який суспільство втрачає властивість самодетермінації. Тойнбі намагався побачити в історії локальних цивілізацій певні закономірності, натомість для В. Петрова єдиним законом є зміна однієї епохи іншою, в центрі його уваги знаходиться індивідуальне й унікальне. Навряд В. Петров був знайомий з роботами А. Дж. Тойнбі, але обидва мислителя знаходилися в єдиній науковій парадигмі й могли дійти подібних поглядів на історичний процес.

Зміст окремих епох у В. Петрова перш за все визначається панівною ідеологією. Відповідно, зміна епох супроводжується й кризою ідеології. Середньовіччя, Новий час та Сучасність («Наш час») — три доби європейської історії, які знаходилися в центрі уваги мислителя. Ідеологічним змістом середньовіччя він вважав теологізм, ренесансу — гуманізм, нового часу — раціоналізм, суб'єктивізм, релятивізм, плюралізм, скептицизм²⁴.

Українську культуру ним представлено як повноправну та самодостатню частину європейської цивілізації, яка «проживає» всі ті епохи, що пережила Європа.

Осмилення різних історичних епох у В. Петрова відбувається через ідеологію, внутрішній світ, життя та діяльність конкретних осіб, типових представників

²⁴ Див.: *Петров В.* Історіософічні етюди / В. Петров // МУР : зб. літературно-мистецької проблематики. — Мюнхен ; Карлсфельд, 1946. — 36. 2. — С. 7–19; *Його ж.* Історіософічні етюди / В. Петров // МУР : зб. літературно-мистецької проблематики. — Мюнхен ; Карлсфельд, 1947. — 36. 3. — С. 7–10 тощо.

свого часу. За В. Петровим, кожній епосі притаманний і певний тип особистості (ідеальна постать свого часу). Катастрофічним зламам часу відповідають особливі герої літературних творів і белетризовані образи його наукових праць, які поєднують норми життя, мораль, стереотипи двох епох або заперечують одні на користь інших²⁵.

«Теорія епох» уявляє собою один з можливих варіантів цивілізаційного аналізу всесвітньої історії, але, на відміну від більшості інших цивілізаційних теорій, виходить за межі суто історіософського викладу й пропонує методологію аналізу конкретно-історичного матеріалу. Ідею зміни епох покладено В. Петровим на історичну конкретику давньої історії України, продемонстровано сутність історіософських понять «епоха», «злам», «зміна епох», «заперечення» у виданій циклостилем університетській лекції В. Петрова «Походження українського народу» (Регенсбург, 1947).

Також міркування В. Петрова з приводу відмінності епох, принципу їх заперечення, зламу, зміни та самоорганізації суспільства відповідають новітнім методологічним підходам в осмисленні історичного процесу. Погляд на історію з точки зору ідеї самоорганізації зближує концепцію В. Петрова з синергетичним підходом, що розглядає суспільство як складну систему, всі елементи якої взаємопов'язані між собою. Зміна одного з системоутворюючих елементів або впровадження в систему нових, тим більш чужих для неї елементів, може призвести до якісного переродження всієї системи, особливо якщо вона знаходиться в невірноваженому, нестабільному стані²⁶.

Четвертий етап — поглиблення й конкретизація концепції давньої історії України (етногенезу слов'ян) після повернення в СРСР, коли вчений змушений був адаптувати свою «теорію епох» до реалій радянської науки.

В 1960-ті рр. вчений продовжував свої теоретичні та практичні дослідження в галузі археології, історії, мовознавства, етнографії, що дозволило деталізувати концепцію давньої історії України, розширити джерельну базу й включити до неї найновіші наукові відкриття. Водночас теоретичні та методологічні засади своєї концепції В. Петров впроваджував у завуальованій формі щодо окремих проблем та періодів у роботах «Давні слов'яни та їх походження: до проблеми слов'янського етногенезу» (1963), «Історична топографія Києва. Першопочатки міста. Місто Володимира, структура і походження» (1964), «Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території України в V–VII ст. н. е.» (1965), «Скіфи. Мова і етнос» (1968) та ін.²⁷, адаптував її до реалій радянської науки, приділяв більше уваги соціально-економічній складовій «епохи».

²⁵ Мішеніна Н. Історіософський мотив зміни епох як модель внутрішнього інтертексту (проза Віктора Петрова-Домонтовича) / Н. Мішеніна // Слово і час. — 2002. — № 11. — С. 32.

²⁶ Див. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. — М.: Вектра, 2001. — 420 с.

²⁷ Див.: Петров В. Давні слов'яни та їх походження: До проблеми слов'янського етногенезу / В. Петров // Український історичний журнал. — 1963. — № 4. — С. 36–44; Його ж. Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території України в V–VII ст. н. е. / В. Петров // Археологія. — 1965. — Т. 18. — С. 3–13; Його ж. Скіфи. Мова і етнос / В. Петров. — К.: Наук. думка, 1968. — 149 с. та ін.

Тогочасний доробок В. Петрова ілюструє широту предметного поля та методологічних підходів вітчизняної історичної науки, що стало можливим в умовах хрущовської відлиги. Зменшення ідеологічного тиску на науку було наслідком відлиги та «тихої» ревізії теорії історичного матеріалізму, розробкою ідей «пізнього» К. Маркса про диференціацію магістрального шляху історичного розвитку в давнину. Так, наприклад, у радянській та світовій науці розгорнулася так звана «друга» дискусія про «азіатський спосіб виробництва» («перша» відбулася в СРСР у другій половині 1920-их — на початку 1930-их рр.), яка переросла в обговорення багатьох актуальних проблем теорії історичного процесу. Науковцями висловлювалися цікаві ідеї в тому числі й про нелінійність та поліварантність історичного процесу²⁸.

Сьогодні не викликає особливих сумнівів, що радянська історіографія не була методологічним монолітом. Під вуаллю з цитат «класиків» приховувалися ті чи інші трактування марксизму, національний романтизм, структуралізм, школа «Анналів» та щось на стільки оригінальне й індивідуальне, що навіть важко дати визначення²⁹.

У відносно завершеній формі концепція В. Петрова була представлена в «Етногенезі слов'ян» (Київ, 1972). Якісні етапи слов'янського етногенезу було співвіднесено зі схемою поділу на «епохи» давньої історії України (від Трипілля до часів історичного слов'янства). За посиланнями в праці на видання 1966–1967 рр. можна приблизно визначити останню фазу роботи автора над текстом праці «Етногенез слов'ян». З його автореферату 1966 р. бачимо, що в структурі запланованої монографії «Проблема славянського етногенеза. Древние славяне и их происхождение» передбачалися розділи, присвячені слов'янам та Візантії, культурно-етнічній єдності слов'ян в V–VII ст., які не ввійшли у видання. Також В. Петровим планувалися монографічні праці з давньої історії Києва та слов'янської писемності щонайменше до XI ст.³⁰

В. Петров помер допрацьовуючи основний текст «Етногенезу слов'ян». Праця побачила світ 1972 р. і, таким чином, вже на той час не враховувала актуальних досягнень різних галузей археології та інших наук, матеріалів масштабних новобудівних експедицій. Видання цієї монографії, нехай і незавершеної/не-

²⁸ Див.: *Семенов Ю.И.* Теория общественно-экономических формаций и всемирный исторический процесс / Ю.И. Семенов // Народы Азии и Африки. — 1970. — № 5. — С. 82–95; *Його ж.* Марксистско-ленинская теория общественно-экономических формаций и всемирная история / Ю.И. Семенов // Актуальные проблемы марксистско-ленинского учения об общественно-экономических формациях. — М., 1975. — С. 53–87; *Його ж.* Разработка проблем истории первобытного общества в Институте этнографии АН СССР в «эпоху» Бромлея (воспоминания и размышления) / Ю.И. Семенов // Этнографическое обозрение. — 2001. — № 6. — С. 3–20; *Хазанов А.М.* О связи линейности и локальности с образом жизни / А.М. Хазанов // Советская этнография. — 1974. — № 6. — С. 58–61.

²⁹ *Бойцов М. А.* Вперед, к Геродоту! / М.А. Бойцов // Казус: индивидуальное и уникальное в истории / под ред. Ю.Л. Бессмертного, М.А. Бойцова. — М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1999. — Вып. 2. — С. 31.

³⁰ *Петров В.П.* Язык. Этнос. Фольклор: автореф. по совокупности работ на соискание ученой степени кандидата филол. наук / В.П. Петров. — К., 1966. — С. 60.

відредагованої автором, відбулося в умовах ідеологічної реакції, що посилилася на початку 1970-х рр., зміни у вищому керівництві республіки заблокували розвиток етногенетичних досліджень, що не відповідали концепції про єдину давньоруську народність. Було звільнено з Інституту історії АН УРСР М. Брайчевського, О. Компан та О. Апанович, 1972 р. не побачили свого читача праця К. Гуслистого «Історичний розвиток української нації» та колективна монографія «Українці». Однак цензура не помітила крамоли, тим більше що авторський виклад закінчувався V–VI ст., тобто «докиївським» періодом.

Монографія «Етногенез слов'ян» стала підсумком багаторічних студій вченого, але й водночас розширеним і переробленим варіантом його «Походження українського народу» (1947). Поняття епохи в «Етногенезі слов'ян» не представлено так рельєфно, як це було в 1947 р. Це можна побачити навіть у змісті книги³¹. Утім, виходячи зі структури тексту та логіки викладу, очевидно, що автор дотримувався своєї концепції. Чітко виділені В. Петровим в «Походженні українського народу» епохи не відповідають формаційній періодизації історії: трипільська, післятрипільська (передскіфська), скіфська, антична (перший період), антична (другий період). Ця схема в цілому зберігається й із заявленими в змісті «Етногенезу слов'ян» структурними підрозділами: «трипільська культура» відповідає трипільській епосі; «доба городсько-усатівської культури» та «середньодніпровська культура» — післятрипільській епосі; «скіфи» — скіфській; «зарубинецька доба» та «черняхівська культура» — періодам античної епохи.

Концепція давньої історії України В. Петрова охопила період від енеоліту до часів історичного слов'янства (IV тис. до н. е. — VI ст. н. е.). Історія України, за В. Петровим, є дискретною, перервною, їй притаманні «злами» між епохами (трипільською й післятрипільською, зарубинецькою та черняхівською (антична), античною і слов'янською). Перехід від однієї епохи до іншої через злами означає, що «поруч з процесами знищення, відтискування, переселення, міграції мали місце також процес дифузії, деформації, успадкування, засвоєння. Не лише виключення, але й включення. Був розрив, але й був стик»³². Своє твердження про неоднозначність часу вчений ілюструє аналізом археологічних джерел, за яким післятрипільська епоха була примітивнішою за попередню трипільську, а черняхівська вищою за культуру історичного слов'янства перед створенням Київської Русі³³.

Загальну закономірність зміни епох на теренах України В. Петров розглядає у загальноєвропейському контексті. У стародавній історії Європи, як і в історії Середньовіччя та Нового часу, історик виокремлює основні «градації часу»: старий неіндоевропейський світ та новий — епоха панування індоевропейських народів, що триває й досі. Між цими епохами був злам, катастрофа, яка припадає на II тис. до н.е. Йдеться не лише про лінгвістичний аспект, а також і про структуру історичного буття. Ознакою епохи для В. Петрова виступає людина,

³¹ *Петров В.* Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика / В. Петров. — К., 1972. — С. 214.

³² Там само. — С. 38.

³³ Там само. — С. 28.

провідна постать: «Хлібороба заступає вершник. Мирного осельника — войовник». Він вважав, що протягом післятрипільської (передскіфської) та скіфської епох «вершник стає провідною постаттю часу, що саме в цей час він витискує хлібороба, одсовує його на другий план». Крім того, він наголошував, що має на увазі «як економіку, так і соціальну структуру країни», що це «однаково стосується господарчого, суспільного й політично-державного життя»³⁴. На думку В. Петрова, стародавня історія України являє собою послідовну зміну хліборобських і вершницьких епох³⁵.

«Теорія епох» стала для В. Петрова методологічною основою для розв'язання проблем етногенезу, розуміння поняття «етнос» та співвідношення зміни епох з етапами етногенезу. Свою концепцію походження слов'ян та витоків українського народу вчений виклав у монографіях «Походження українського народу»³⁶ та «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика» (1972)³⁷, а також статтях «Антропологічні особливості українського народу»³⁸ та ін.

В. Петров вважав поняття етнос історичним, а відтак і процес етногенезу є історичним та відбувається в межах самодостатньої епохи, а отже є дискретним. Етнос однієї епохи не є етносом іншої, кожна епоха має «свій напрям етнотворення» відповідно до своїх властивостей, тому етноси різних епох не тожні. В межах кожної епохи етногенез окремого народу має свої особливості та відмінності. Отже, дослідник вважає характерною ознакою етнічної історії перервність її поступального розвитку.

Згодом, у 1970-ті рр. положення про дискретність етногенетичних процесів знайшло розвиток у працях радянських етнографів. Етнічні процеси, пов'язані з «розривом» у розвитку, одержали назву етнодискретних. Їх особлива роль полягає в тому, що вони ведуть людину до переходу в новий етнічний стан. На відміну від етноеволюційних процесів, що пов'язані лише зі змінами окремих компонентів етнічної системи, Ю. Бромлей відзначив, що саме дискретні процеси обумовили появу перших етнічних спільностей³⁹.

Етногенез українців, на думку В. Петрова, відбувався в межах кількох епох, які змінювали одна одну. Зв'язок між цими епохами не був зв'язком «китайського типу», а здійснювався в змінах, через зміни, катастрофи та кризи. «Цей зв'язок підпорядковано законам зміни епох. Історія України перейшла через кілька епох. Тим-то поняття епохи, як структурної цілості, є однією з вирішаль-

³⁴ Там само. — С. 36–40.

³⁵ Там само. — С. 46.

³⁶ *Петров В. Походження українського народу* / В. Петров. — К.: МП «Фенікс», 1992. — 192 с.

³⁷ *Петров В. Етногенез слов'ян.*

³⁸ *Петров В. Антропологічні особливості українського народу (Початок)* / В. Петров // Орлик: місячник культури і суспільного життя. — Берхтесгаден, 1947. — Чис. 5 (Травень). — С. 15–18; *Його ж. Антропологічні особливості українського народу (Закінчення)* / В. Петров // Орлик: місячник культури і суспільного життя. — Берхтесгаден, 1947. — Чис. 6 (Червень). — С. 16–19.

³⁹ *Абашина Н.С. Вивчення етногенезу слов'ян в працях В.П. Петрова* / Н.С. Абашина // Археологія. — 1986. — Вип. 9. — С. 10–11; *Бромлей Ю.В. Этнос и этнография* / Ю.В. Бромлей. — М., 1973. — С. 153–154.

них, напрямних засад в наших сучасних історіософічних концепціях і студіях», — писав В. Петров⁴⁰.

Безумовно, вчений не був звільнений від обов'язкового цитування класиків марксизму-ленінізму й робив необхідні посилання, але переважно на Ф. Енгельса та лише тоді коли це було доречним та співпадало з логікою його наукових висновків.

Розробки В. Петрова залишилися поза увагою фахівців, адже без викладу авторських теоретичних засад та термінологічного апарату для методологічно односторонньо підготовлених радянських науковців практично вони являли собою нагромадження фактичного матеріалу (та й ще певною мірою застарілого).

З іншого боку, «закамуфльована» під марксизм концепція В. Петрова по інерції сприймається як марксизм і по сьогодні, а іноді й викривляє значення наукового доробку вченого. Так, в «Коментарі» до перевидання праці «Походження українського народу» 1992 р. автори (Н. Кравченко та Ю. Павленко) запропонували не зовсім коректну спробу конструювання поняття «епоха»: «З контексту праці випливає, що епоха не формація у її марксистському розумінні, хоча за низкою ознак ці категорії й наближуються. У розумінні дослідника «епоха» — це певна стадія розвитку людства, яка усвідомлюється як структурна цілісність, що характеризується сталим співвідношенням (кореляцією) певних, взаємозумовлених форм господарства, суспільних інститутів, культурних феноменів тощо»⁴¹. Вважаю, що термінологічна адресація до стадіальності ніяк не співвідноситься з принципом зміни епох та розумінням історичного прогресу в концепції В. Петрова.

З кінця 1980-х одним з перших серед вітчизняних істориків цивілізаційний підхід став застосовувати Ю. Павленко, комбінуючи його з теорією формацій. Він вбачав у поглядах В. Петрова марксистську основу, а у працях, виданих вже після повернення вченого в Україну — використання виключно формаційної теорії, що панувала в радянському суспільствознавстві⁴². Ю. Павленко так коротко констатував суть підходу, який в свій час утверджував В. Петров, і який був прийнятний для нього самого як поміркований варіант застосування формаційної теорії в нових методологічних парадигмах: системне розуміння історичного процесу передбачає виділення якісних етапів слов'янського етногенезу, відповідних особливим формам соціально-економічної організації (передкласовій, ранньокласовій і т. д.) й відображених в специфіці археологічних матеріалів⁴³.

Однак фундаментальна праця Ю. Павленка «Передісторія давніх русів у світовому контексті» (1994)⁴⁴ демонструє не тільки впливи І. Брайчевського,

⁴⁰ Петров В. Етногенез слов'ян. — С. 21.

⁴¹ Кравченко Н. Коментар до праці «Походження українського народу» / Н. Кравченко, Ю. Павленко // Петров В. Походження українського народу. — К.: МП «Фенікс», 1992. — С. 115.

⁴² Там само.

⁴³ Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития) / Ю.В. Павленко. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 206–207.

⁴⁴ Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю.В. Павленко. — К.: Фенікс, 1994. — 400 с.

якому автор висловлює в передмові подяки, а й В. Петрова. І справа не тільки в рясних посиланнях на конкретно-історичні висновки та результати польових досліджень В. Петрова, а в загальному сприйнятті його розуміння схематично-динамічних змін давніх етапів слов'яногенезу. Виконане на сучасному науковому рівні, відповідних термінологічних та теоретичних засадах, нових джерельних комплексах дослідження Ю. Павленка охопило «передісторію русів» (проміжок часу від III тис. до н. е. до кінця I тис. н. е.).

Очевидною є несумісність теоретичних поглядів В. Петрова з стадіально-лінеарним, детермінованим, поступально-прогресивним баченням історичного процесу, панівним в радянській науці. Теорія епох В. Петрова становить самостійний феномен вітчизняної історіографії, а не приклад «м'якої ревізії марксизму». Це однак не виключає визнання вченим соціально-економічної складової в понятті «епоха» як структурної цілості.

Основним інструментом пізнання минулого для мислителя була його «теорія епох», яка є доволі пластичною й передбачає виявлення унікальних внутрішніх закономірностей для кожної з епох, не визнає сталих законів у їх зміні, а відповідно дозволяє доволі гнучко узагальнювати конкретний історичний матеріал. Концепція давньої історії України В. Петрова є цілісною, ґрунтовною та функціональною пояснювальною моделлю. Науковий доробок В. Петрова 1940–1950-х рр., суть його ідей можливо зрозуміти лише через його «теорію епох», оскільки внутрішня логіка викладу, аргументація та висновки вченого базуються саме на таких поняттях як «доба», «епоха», «злам», «дискретність» та ін.

Концепція В. Петрова не була сприйнята сучасниками та й по сьогодні залишається малозрозумілою для більшості дослідників. Чому? Найзагальнішими причинами є невизначеність термінології та відсутність цілісного викладу концепції. Її основні теоретичні засади було сформульовано в період ді-пі та надруковано в малотиражних таборових українських виданнях у післявоєнній Німеччині, а фундаментальні праці, засновані на конкретно-історичному матеріалі, було видано через два десятиліття в радянській Україні без системного викладу їх теоретичних засад.

Крім того, в СРСР погляди В. Петрова не могли бути сприйнятими через їх невідповідність формаційній схемі історичного процесу. На Заході — через мовний бар'єр та слабку обізнаність з його роботами, в середовищі української еміграції — через одіозність автора (радянський розвідник) та невідповідність їх концептуальних та методологічних засад схемі безперервної національної історії М. Грушевського.

У сучасній науці відсутність уваги можна пояснити комплексом причин. Перш за все, це брак загального аналізу саме наукового доробку Віктора Петрова, дискутування навколо особи вченого та письменника, іноді виключно в площині ідейно-політичних та моральних оцінок. По-друге, життєздатність історіографічних «шаблонів» та «кліше» — за формальною ознакою В. Петрова автоматично відносять до когорти істориків-марксистів. По-третє, те що можна вважати перевагою «теорії епох» в порівнянні з іншими історіософськими концепціями, а саме застосування щодо конкретно-історичного матеріалу — стала й її слабкою стороною. З точки зору сучасної науки коло археологічних джерел В. Петрова виглядає завузьким, висновки щодо конкретних проблем

давньої історії України застарілими, недооцінка міграцій в етногенетичних процесах, фактичне виключення із загальної схеми доби бронзи незрозумілими, й, відтак, втрачається інтерес до самої концепції. Натомість історіософська концепція, наприклад, А. Дж. Тойнбі, не обтяжена такою конкретикою та їй «не загрожують» нові наукові відкриття й вона десятиліттями залишається популярною.

Утім комплексна реконструкція концептуальних положень, термінології, інструментарію та методологічних засад «теорії епох», практична реалізація її творчого потенціалу вивчення всесвітньої та вітчизняної історії в працях В. Петрова можуть мати значення для створення сучасних теоретичних моделей вітчизняної історії.

Також не менш актуальною сьогодні для української історичної науки є відповідь на питання про значення концепції В. Петрова в світлі канонічної схеми історії України М. Грушевського. Априорі принцип континуїтету (тяглості) вітчизняної історії, обґрунтований М. Грушевським, завжди мав і має ідеологічне значення й суспільство та наукове середовище на сьогодні не готові зробити вибір на користь новомодних версій перервної національної історії. Водночас все більше лунають заклики звернути особливу увагу на моменти розривів, які містять набагато потужніший евристичний потенціал і є важливіші для розуміння гіпотетичної «історичної спадковості» та соціальної генеалогії, аніж наполягання на ідеологічно мотивованій тяглості⁴⁵. Серед іншого пропонується структурно-синергетична модель української історії⁴⁶.

Зазначимо, що оскільки засади «теорії епох» були застосовані В. Петровим для систематизації конкретно-історичного матеріалу давньої історії України, це означало в хронологічному вимірі розмежування з «Історією України-Руси» М. Грушевського: якщо М. Грушевський починав історію українського народу з антив, то виклад В. Петрова ранніх етапів українського етногенезу на антах закінчувався. Картина слов'яногенезу рубежу тисячоліть — першої половини I тис. н. е., як вона змальована в працях В. Петрова та М. Брайчевського, дає переконливі факти на підтвердження ранньосередньовічної версії україногенезу, прибічником якої був М. Грушевський⁴⁷.

Отже, в основу концепції давньої історії України В. Петрова була покладена його «теорія епох», яка відкидала ідею суцільного прогресу та наголошувала на дискретності історичного процесу. Розроблена самостійно, на базі власного досвіду, спостережень та переживань, вона виявляє найбільшу схожість з теоріями локальних цивілізацій О. Шпенглера та А. Дж. Тойнбі. Вираження національної ідентифікації як філософа та вченого, звернення до духовної культури українського народу простежується в поглядах В. Петрова, як й інших визначних мислителів — його сучасників (М. Хвильовий, Д. Чижевський та ін.). В той

⁴⁵ Касьянов Г.В. Національні історії та сучасна історіографія : виклики й небезпеки при написанні нової історії України / Г.В. Касьянов, О.П. Толочко // Український історичний журнал. — 2012. — № 6. — С. 21.

⁴⁶ Колесник І. Український гранд-нарратив. Ретроспективи та перспективи / І. Колесник // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К.: Ін-т історії НАН України, 2008. — Вип. 3. — С. 175—177.

⁴⁷ Див.: Залізник Л. Українці: витоки та історичні долі / Л. Залізник. — К.: Темпора, 2011. — С. 218; Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества... — С. 115.

же час можна стверджувати, що підходи В. Петрова виявляють певну відповідність й синергетичній парадигмі осмислення історичного процесу, були суголосні з новітніми науковими теоріями й набагато випередили свій час.

Історична схема В. Петрова стоїть осібно в історії української історичної думки, адже вона не була належно оцінена в історіографії, залишилася поза увагою науковців й не має прямих послідовників.

Олексій Ясь

«Покаянні» та «викривальні» тексти українських істориків першої половини 1930-х років як «новий жанр» радянського історіописання

Масив текстів українських істориків і учених-гуманітаріїв, який метафорично можемо назвати «покаянним» і «викривальним», склався наприкінці 1929 р. та впродовж першої половини 1930-х років. У широкому сенсі він відображав тодішні соціокультурні і політичні трансформації в СРСР, а також відповідні ідеологічні практики.

На перший погляд, тотальна ідеологічна і політична підоснова писань цього «жанру» створює зовнішній ефект одноманітності в рецепції даних текстів, які, здебільшого сприймаються як один із способів диктату влади щодо нормування та нівеляції творчості радянських інтелектуалів. Проте окреслений сегмент текстів є достатньо цікавим і з іншої дослідницької перспективи, якщо його розглядати як своєрідну перехідну межу, котра відділяє період відносно «нормальної» науки (1920-і роки) від упровадження «нових правил гри» на культурному полі радянського історіописання, зокрема його української республіканської версії 1930-х років.

Самобутніми «рушіями», які запустили механізм виникнення цього «жанру», стали дискусії, присвячені концепціям і дослідницьким практикам ряду знаних українських істориків (М. Грушевський, О. Оглоблин, М. Яворський та ін.)¹. Проводилися також спеціальні адміністративні заходи — перевірки, ревізії, реорганізації наукових установ і т. п.² Останні були ініційовані згори і роз-

---

¹ Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького з приводу буржуазної Оглоблінської концепції українського історичного процесу, що відбулася в Києві в травні м-ці 1931 р. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 303. — 225 арк.; Стенограма дискусії на доповідь акад. В. О. Юринця «Соціологічні погляди акад. М. Грушевського» на об'єднаному пленумі філософії, соціології та циклу історії ВУАН // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 10. — Спр. 14628. — 192 арк.; Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського (травень 1929 р.) // Літопис революції. — 1930. — № 2. — С. 267–326; № 3/4. — С. 176–237; № 5. — С. 289–324.

² Див., наприклад: Стенограма засідання бригади по обслідуванню установ акад. М.С. Грушевського (24 травня 1931 р.) // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 2786. — 63 арк.

горталися під контролем партійного керівництва, яке прагнуло пристосуватися до нової політичної кон'юнктури й «зачистити» інтелектуальний та культурний ландшафт Радянської України.

Однією з таких знакових дискусій була відома полеміка навколо схеми історії України М. Яворського в Українському інституті марксизму-ленінізму у травні 1929 р. Цей захід був спричинений конфронтацією між М. Яворським та М. Покровським і його учнями, передусім П. Горіним³ щодо більшовицько-марксистського конструювання спільної радянської історії та її республіканських версій, яку ще більше загострили особисті амбіції тодішніх опонентів.

Утім, цікавий не тільки перебіг цієї полеміки, який видається неоднозначним, порівняно з іншими аналогічними заходами, присвяченими критиці М. Грушевського, О. Оглобина та ін. Скажімо, дехто з учасників дискусії стосовно концепції М. Яворського негативно висловився про праці М. Покровського і навіть почасті намагався оборонити його українського опонента. Натомість увагу привертають невеличкі примітки до цієї полеміки, котра була видрукувана у часопису «Літопис революції» майже через рік. Зазначені покликання не тільки демонструють як змінилася політична ситуація, а й механізм тиску на істориків, що, врешті-решт, спричинився до написання «покаянних» та «викривальних» праць.

Перші тексти, котрі можемо віднести до писань даного «жанру», були невеликі «самокритичні» примітки українських істориків, що брали участь у дискусії, присвяченій концепції історії України М. Яворського у травні 1929 р. Але публікація цих матеріалів запізнилася майже на рік. Низка істориків, яка усвідомила спрямованість і масштабність політичних трансформацій 1929–1930 рр., а також загрози зростаючого диктату з боку партійного апарату і репресивних органів, оперативно внесла до старих текстів примітки і коментарі з визнанням своїх попередніх «помилко» та «гріхів». Так виник цікавий феномен — основний текст істориків, що постав у процесі дискусії навколо концепції М. Яворського у відносно ліберальних умовах, і вставки-примітки, які демонструють ідеологічну ревізію під тиском соціокультурного середовища та політичної кон'юнктури.

Приміром, вельми показовою є примітка до виступу молодого історика Рувима Шпунта, який висловив думку про єдність історичного розвитку народів Східної Європи, позаяк намагався не потрапити до кола науковців, звинувачу-

---

³ Покровский М.Н. Всесоюзная конференция историков-марксистов (декабрь 1928 г. — январь 1929 г.) // Историк-марксист. — 1929. — № 11. — С. 3–10; Яворський М. Відкриття українського товариства «Історик-марксист», союзна конференція істориків-марксистів і чергові завдання на історичному фронті // Яворський М. На історичному фронті. Збірка статтів. — Б. м., 1929. — Т. 1. — С. 245–259; Горин П. Рец. на кн.: Яворський М. История Украины в сжатом очерке. — Гос. изд. Украины, 1928 г. // Правда. — 1929, 10 февр. — № 34. — С. 5; Яворський М. Дон-кіхотство чи русотяпство? (З приводу однієї рецензії) // Прапор марксизму. — 1929. — № 2. — С. 207–213; Горин П. Письмо в редакцию [З приводу відповіді М. Яворського «Дон-кіхотство чи русотяпство?»] (Прапор марксизму. — 1929. — № 2. — С. 207–213.) // Историк-марксист. — 1929. — № 12. — С. 334–335; Его же. Об одной поучительной биографии [М. Яворский] // Известия. — 1930, 3 марта. — № 61. — С. 4.

чених як в українському націоналізмі, так і великодержавному шовінізмі. Проте ця теза, котра виглядала як «соломонове» рішення у політичних реаліях травня 1929 р., наприкінці 1929 р., а ще більше на початку 1930 р. виявилася небезпечною для її гнучкого і начебто прозорливого автора. Відтак він усе ж таки потрапив у перехрестя прицілу відділу партійного контролю, а фактично опинився у новій пастці.

Схоже, що Р. Шпунт доволі швидко зметиковав, куди хилиться тогочасна політична кон'юнктура і поспішив виступити з публічним каяттям. «В этой части своего выступления мною допущена большая ошибка, характер которой нашел свое отражение в постановлении ОПК (Отдел партийного контроля. — *Авт.*), которое было утверждено в ЦК КП(б)У. Для меня ошибка является фактом, который я осознал. В Ц.О. "Комуніст" з 5-го грудня 1929 року було опубліковано резолюцію ОПК, в якій серед інших ухилистів в національному питанні згадано і моє ім'я. Резолюція правильно кваліфікує теорію східної Європи, як великодержавну... вона (теорія. — *Авт.*) приводить до висновку, що народи не мають власної історичної схеми розвитку, тому то, не дивлячись на те, що у своєму виступі я підкреслював існування самостійної схеми історії України, об'єктивно це з виступу випало, тим-то мій виступ перетворився у прояв великодержавної теорії східної Європи, замазуючи існування історії України. *Моя помилка виявилася особливо шкідливою зараз, коли перед нами стоїть завдання перемогти буржуазно-куркульські схеми, в тому числі й яворщину, і великодержавні, побудувавши свою марксистську історію України. Сподіваюся, що в цій роботі я братиму не останню участь* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — *Авт.*)», — відзначав колишній критик М. Яворського⁴.

Невеличка і навіть дрібна примітка Р. Шпунта містить всі типові риси «покаянних» текстів: а) публічне визнання своїх «гріхів»; б) прагнення пом'якшити чи перекаваліфувати звинувачувальні закиди, зокрема продемонструвати відсутність «ворожих» або «шкідливих» намірів; в) проголосити готовність до спокути, себто взяти енергійну участь у викриванні «шкідників» і «ворогів»; г) будь-що-будь довести широкому загалу, що автор належить до табору «своїх».

Зауважимо, що демаркаційна лінія «свій» / «чужий» побутувала й у соціогуманітаристиці 1920-х років, але залишала достатньо великий простір для дослідницьких, освітніх та культурницьких практик учених, які не сповідували більшовицьку версію марксизму. Натомість на зламі 1920–1930-х років демаркація за віссю «свій» / «чужий» робиться тотальною, ба навіть фатальною не тільки для кар'єри, а й для самого життя українського інтелектуала.

Отож на початку 1930-х років приклад Р. Шпунта наслідують чимало інших науковців. Відтак «покаянні» виступи з визнанням своїх «уявних» і «реальних» помилок на публічних дискусіях, присвячених «розвінчанням» відомих українських учених, та інших заходах, як-от перевірки академічних установ стають справді-таки масовим явищем. На відміну від 1920-х років — десятиліття революційного романтизму, протягом якого все ж таки побутувала певна версіаль-

⁴ Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського (травень 1929 р.). — № 2. — С. 278–279 (прим. 1).

ність соціогуманітаристики, зокрема в історіописанні, на початку 1930-х років складалася «нова радянська обрядовість», що підміняла елементарні вимоги й стандарти науковості.

Передусім, відбулася тотальна делімітація радянського культурного простору на дві полярні «території» — «свою» та «чужу», котру ретроспективно поширили на всю минувшину. Відтак перед тогочасним інтелектуалом постала гостра проблема, як перейти на «свою» територію, позаяк спроба залишитися на «чужій» землі могла спричинити не тільки вигнання з наукового та культурного життя, а й жорсткі репресивні заходи, ув'язнення і навіть фізичне знищення.

Для «повернення» на «свою» територію був упроваджений принизливий ритуал публічного «самовикриття» й спокути персональних «гріхів» і «злочинів» у вигляді т. зв. «дискусій» щодо наукового доробку й діяльності визначних інтелектуалів (М. Грушевський, О. Оглоблин, М. Яворський та ін.). Ритуалізація цього дійства мала метою не тільки суцільно «зачистити» культурний ландшафт, а фактично стала обрядом залучення учених до процесу руйнації «чужого» чи «ворожого» світу.

Таке «покаяння» примушувало інтелектуала офіційно задекларувати розрив із минулим, що публічно дискредитувало його в очах колег і сучасників, тобто спричиняло психологічний злам особистості. Тож тодішній учений-гуманітарій був змушений долучитися до делімітації культурного простору, себто ревниво «викривати» своїх колег, наставників і навіть учнів.

Цей «обряд» передбачав «самовикриття» і зречення «помилкових» концепцій та поглядів, публічну «самокритику» власних і, звісно, «чужих» праць у світлі «пролетарсько-селянської» етики, показову й енергійну участь у боротьбі за чистоту партійно-класових принципів та поширення марксистсько-ленінської методології і т. п. «Чим вище стояв у науці той чи інший український учений, — зазначав О. Оглоблин, — тим витонченішою й рафінованішою була його «критика й самокритика»⁵.

Отож постав «новий жанр» історіописання — «покаянні» та «викривальні» тексти. Власне, нові «дослідницькі» практики стали своєрідною точкою відліку чи «родовою плямою», що ознаменувала народження радянської історичної науки.

Новітня «обрядовість» нав'язала універсальні еталони «виробництва» наукової продукції, пов'язані зі спотвореним і гіпертрофованим технократичним стилем керівництва партійної та радянської еліти. Загалом радянський гранд-наратив постулював універсальне телеологічне представлення минувшини східного слов'янства з футуристичною і мінливою (у залежності від поточних партійних настанов!) перспективою «світлого комуністичного майбуття». Та радянська історична наука, попри позірне декларування інтернаціоналізму, так і не стала такою за своєю суттю, позаяк дедалі більше спиралася на традиції великодержавного російського історіописання⁶.

⁵ Мезько-Оглоблин О. Як большевики руйнували українську історичну науку // Укр. історик. — 2000. — Т. 37, № 1/3. — С. 30.

⁶ Velychenko S. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. — New York, 1993. — P. 22–23.

Останні стали домінуючими протягом другої половини 1930-х років після остаточного ідеологічного розвінчання та «викриття» Московської історичної школи М. Покровського, яку, кінець-кінцем, визнали «немарксистською». За влучним висловом Б. Крупницького, саме в той час «перемогла течія, що стреміла до звеличення властивої Росії: російський народ мав віднині з волі партії бути провідним народом, народом — вождем в рамках Советського Союзу. Йому передана була честь бути прапорonoсцем революції і комунізму та рішачим фактором в культурному житті Східної Європи»⁷.

На початку 1930-х років дії Р. Шпунта наслідують багато істориків. Таким чином, «покаянні» виступи стають масштабним і всеохоплюючим явищем. Розповсюдження цього «жанру» відбувалося за методом «сніжної грудки», яка розросталася зі страхітливою швидкістю, руйнуючи і заповнюючи собою весь культурний простір Радянської України.

Та цей процес розгорнувся не відразу, зокрема про це свідчить дискусія, котра відбулася навколо концепції історії України М. Яворського. Зауважимо, що концептуальні трансформації у текстах М. Яворського наприкінці 1920-х років помітили й затаврували як антирадянські низка тодішніх рецензентів на догоду новому партійному курсу. Наприклад, Т. Скубицький у рецензії на один із посібників, імовірно інспірованої кимось зі школи М. Покровського, зазначив, що «основні недоліки книги т. Яворського полягають у тому, що історія України розглядається як самобутній процес. Національне питання, виглядає у Яворського, як фактор домінуючий над класовою боротьбою, затьмарює її справжній сенс»⁸. Відтак вердикт рецензента однозначний — це немарксистська праця!

Власне, спроби сполучити класовий та національний дискурси в історичному письмі М. Яворського наприкінці 1920-х років проступають доволі виразно. Скажімо, про це яскраво свідчить ілюстративний ряд представлений у його популярному посібнику «Коротка історія України» (перевидавалася протягом 1920-х років 7 разів!), в якому на сусідніх сторінках уміщені портрети В. Винниченка і В. Леніна, Й. Сталіна та М. Грушевського⁹. На думку В. Маслійчука, схема М. Яворського пропонувала репрезентацію минувшини як «територіальної історії» (всіх груп і спільнот, які проживали на території України), але з потужним національним наголосом¹⁰.

Така двоїста концептуалізація могла більш-менш успішно циркулювати за часів українізації, проте рано чи пізно мала спричинити конфлікт із російсько-центричними схемами, що і сталося на Першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів на зламі 1928–1929 рр. За великим рахунком, в епіцентрі дискусії на цьому більшовицько-марксистському форумі опинилася проблема можливого співвідношення радянського гранд-нарративу та його республікансько-

⁷ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. — Мюнхен, 1957. — С. 35.

⁸ Скубицький Т. Рец. на кн.: Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — ДВУ, 1929. — 345 с. // Историк-марксист. — 1929. — № 12. — С. 285.

⁹ Яворський М. Коротка історія України. — 6-е вид. — Харків, 1929. — С. 113, 115, 123, 125.

¹⁰ Маслійчук В. Марксистські схеми української історії. Матвій Яворський, Володимир Сушино-Хоменко, Микола Горбань // Україна модерна. — 2009. — Ч. 14/3. — С. 68.

національних варіацій, принаймні у такому вигляді її сформулював М. Яворський. На його думку, «це питання чіткої марксистської схеми (розбив М. Яворського. — Авт.) та суцільного історичного процесу народів СРСР, як і схеми кожного з цих народів, зокрема, у відношенні до цієї загальної схеми. Треба сказати, що це питання не знайшло вирішення свого на Конференції, зокрема в секції історії народів СРСР...»¹¹.

Ба більше, М. Яворський уважав, що «перестаріла схема» історії Росії переноситься у нову марксистську концептуалізацію історії народів СРСР. «Очевидно, що проблема нової схеми колишньої “Історії Росії” в тісному стоїть зв'язку з проблемою національного питання (розбив М. Яворського. — Авт.) в оцій “Історії народів СРСР”. Без правильного вирішення цього питання й мови бути не може про правильне розроблення вищезгаданого питання — питання соціальної схеми “Історії народів СРСР” і національної схеми кожного з цих народів», — підкреслює історик¹².

Натомість М. Покровський розглядав проблему співвідношення загального / радянського та республіканських / національних наративів як «виправлення марксизму на поталу націоналізму». Більше того, він одразу перевів зазначену полеміку у політичну площину, зокрема відзначив, що українські історики-марксистки є вихідцями з колишніх партій ідеологічно ворожих марксизму¹³. Тому наукова дискусія відразу набула гіркої політичної й ідеологічної присмаку.

Ще гостріше концептуальна пропозиція М. Яворського була розкритикована одним із найближчих учнів М. Покровського — Павлом Горінім¹⁴, який фактично став речником тогочасної Московської марксистської школи. У рецензійній замітці, вміщеній у партійному офіціозі «Правда» на посібник М. Яворського, він звинуватив автора у тому, що той підмінює «класовий підхід» та розглядає зародження революційного руху в Україні, зокрема соціал-демократії, під кутом національного питання. Тож П. Горін стверджував, що рецензована праця є «небільшовицькою роботою»¹⁵.

М. Яворський у дошкульній та сповненій сарказму відповіді зауважив, що в працях М. Покровського історія України розглядається як «територіальна частина руського історичного процесу»¹⁶ та звинуватив російських істориків у псевдо-інтернаціоналізмі. Ця розвідка спричинила новий виток полеміки, зокрема відповідь П. Горіна на відповідь М. Яворського, в якому останньому висувалися чергові ідеологічні звинувачення¹⁷. Водночас дискусія набувала

¹¹ Яворський М. Відкриття українського товариства «Історик-марксист», союзна конференція істориків-марксистів і чергові завдання на історичному фронті // Яворський М. На історичному фронті. — Т. 1. — С. 253.

¹² Там само. — С. 254.

¹³ Покровський М.Н. Всесоюзная конференция историков-марксистов (декабрь 1928 г. — январь 1929 г.). — С. 8.

¹⁴ Артизов А.Н. Судьбы историков школы М. Н. Покровского (середина 1930-х годов) // Вопр. истории. — 1994. — № 7. — С. 46–47.

¹⁵ Горин П. Рец. на кн.: Яворский М. История Украины в сжатом очерке. — Гос. изд. Украины, 1928 г. // Правда. — 1929, 10 февр. — № 34. — С. 5.

¹⁶ Яворський М. Дон-кіхотство чи русотяпство? — С. 210.

¹⁷ Горин П. Письмо в редакцию. — С. 334–335.

дедалі більшого ідеологічного підтексту, зрештою стала приводом для розгортання офіційної кампанії супроти М. Яворського¹⁸.

За декларативними й ідеологічними штампами на кшталт боротьби з «українським націоналізмом», «російським шовінізмом» чи за «чистоту ленінізму» переховувалося змагання різних концептуальних пропозицій щодо більшовицько-марксистського конструювання спільної радянської історії та її республіканських версій, хоч і рясно приправлене особистими амбіціями тодішніх опонентів.

У світлі соціокультурних і політичних трансформацій радянського режиму на зламі 1920-х–1930-х років, відомих як «великий перелом», підсумок цієї «академічної» полеміки був очевидним. Але навесні і навіть у червні 1929 р. становище М. Яворського зовні виглядало ще достатньо міцним. Він був обраний академіком ВУАН та дійсним членом Білоруської АН¹⁹, а його праці продовжували перевидаватися великими накладками.

Втім, у травні 1929 р. в історичному відділі Українського інституту марксизму-ленінізму відбулася вищезгадана дискусія щодо концепції М. Яворського, котра поклала початок кампанії, спрямованої супроти вченого²⁰. Зазначимо, що навіть у своїх тезах, запропонованих на цю дискусію, історик і далі прагнув сполучити класовий та національний дискурси. Зокрема, він обстоював думку, що історія України — це «своєрідна суцільність всіх цих [наявних] особливостей загальних класових процесів» і, водночас, розглядав «українську народність, як основний національний [визначник] дійсності»²¹. Звісно, автора засудили та розкритикували, хоч дехто з учасників полеміки виступив із критикою візії М. Покровського.

Та значення травневої дискусії для українського історіописання не обмежувалося постаттю М. Яворського і його концепцією української історії. Натомість йшлося про можливі межі представлення та місце української історії в радянській соціогуманітаристиці доби «великого перелому», зокрема у контексті переоцінки попередньої історіографії, передусім доробку М. Грушевського²².

Однак, М. Яворський ще восени 1929 р. сподівався на більш-менш поміркований для себе фінал офіційної кампанії з критики й «викриття» його концепції історії України. Приміром, у «покаянній» статті 1929 р. він не тільки визнав низку своїх помилок, хоч і з рядом очевидних і прихованих зауваг щодо студій М. Покровського, а й навіть планував видати нову працю з критичним переглядом власних хиб та недоліків²³.

¹⁸ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / Відп. ред. І. Гирич. — К., 1999. — С. 120–121.

¹⁹ Касьянов Г.В. Академік М. І. Яворський. Доля вченого // Укр. іст. журн. — 1990. — № 8. — С. 79; Рубльов О.С. Матвій Іванович Яворський // Зневажена Кліо: Зб. ст. — К., 2005. — С. 576.

²⁰ Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського... — 1930. — № 2. — С. 267–326; № 3/4. — С. 176–237; № 5. — С. 289–324.

²¹ Там само. — № 2. — С. 271.

²² Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття / Відп. ред. П. Сохань. — К., 1993. — С. 92–93.

²³ Яворський М. Про мої помилки в концепції історії України // Комуніст (Харків). — 1929, 5-го верес. — № 204. — С. 5.

Трагічну роль у долі М. Яворського відіграв позов у січні 1930 р. першої дружини — Софії до харківського суду у справі стягнення елементів для двох дочок, в якому подавалося чимало компрометуючих відомостей із галицької доби його біографії²⁴. Схоже, що історик навіть на початку 1930 р. не зовсім зорієнтувався у тих загрозах, які привнесла нова політична ситуація у СРСР загалом та Радянській Україні зокрема. У листі до С. Косіора М. Яворський висловив наївний намір видати брошуру про свій життєвий і творчий шлях та відновити своє добре ім'я²⁵.

Проте оберти урядової кампанії годі були зупинити. П. Горін у зловтішній статті на сторінках газети «Известия» на початку 1930 р. вже перетворив М. Яворського у монархіста, офіцера австрійської контррозвідки, що отримав за віддану службу титул «фон» і орден Залізного Хреста²⁶. Попри очевидну несутітність таких звинувачень йшлося вже не про кар'єрне становище, а про саме фізичне існування М. Яворського. Недаремно на початку 1930 р. М. Скрипник у своїй статті порушив питання про те, як переводяться до життя «виправлення теоретичних помилок» М. Яворським²⁷. Ця публікація тодішнього наркома освіти сигналізувала, що на часі вже питання не про «спокуту гріхів» перед партією, а про особисту долю академіка ВУАН.

Але фінал життєвого сценарію П. Горіна (як і М. Скрипника!), який ще встиг інтенсивно «попрацювати» на ниві розвінчання свого колишнього наставника М. Покровського, був таким же, як і у його українського опонента. М. Яворського розстріляли 1937 р., а П. Горіна, котрий здобув ім'я завдяки енергійній участі у викривальних кампаніях низки відомих учених, стратили 1938 р. за звинуваченням у «білоруському націоналізмі»²⁸.

Фатальність тогочасних подій як для себе, так і української соціогуманітаристики М. Яворський усвідомив лише в останню — таборову добу свого життя. За свідченням С. Підгайного, саме тоді він висловив думку, що *«фактичний розгром української історичної науки почався ще восени 1929 року, по першій конференції істориків-марксистів у Москві»*²⁹.

Так чи інакше, на межі 1929–1930 рр. у середовищі українських учених-гуманітаріїв відбувається усвідомлення точки «неповернення» до революційно-романтичних двадцятих років із відносно ліберальними умовами наукової діяльності³⁰. *«Наступали часи, коли працівники Академії примушені були складати*

²⁴ Санцевич А.В. М.І. Яворський — видатний український історик // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський / За ред. В.А. Смоля, Ю.А. Пінчука. — К., 1995. — С. 115.

²⁵ Яворський М.І. ЦК КП(б)У, тов. Косіору (лист) [4. II. 1930] // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень... — С. 186.

²⁶ Горин П. Об одной поучительной биографии [М. Яворский] // Известия. — 1930, 3 марта. — № 61. — С. 4.

²⁷ Скрипник М. Помилки та виправлення академіка М. Яворського // Більшовик України. — 1930. — № 2. — С. 12.

²⁸ Артизов А. Н. Судьбы историков школы М.Н. Покровского... — С. 47.

²⁹ Підгайний С. Соловецькі знайомі [М.І. Яворський] // Краківські вісті. — 1944, 6 лют. — № 26. — С. 5.

³⁰ Полонська-Василенко Н. Українська історіографія / На правах рукопису; вступ. ст. В. Янева. — Мюнхен, 1971. — С. 76.

сповіді, каятися, доводити свою вірність марксистській ідеології і своє вміння користатися марксистською методою. Вичищено було Академію так ґрунтовно, що навіть не було кому продовжувати академічну працю», — відзначав Б. Крупницький³¹. Відтак кількість «покаянних» текстів на початку 1930-х років стрімко зростає.

Сценарії «дискусій», які присвячувалися працям і концепціям знаних українських істориків, були на диво одноманітними, як і «гріхи», в яких каялися учені. 26–28 травня 1931 р. за ініціативою Київської філії Українського товариства істориків-марксистів відбулася дискусія про «буржуазну Оглоблінську концепцію українського історичного процесу»³². Звичайно, ідеологічний перебіг цієї «наукової» полеміки був визначений заздалегідь.

Скажімо, вже в установчих тезах дискусії вченому закидалася побудова концепції історії України «на основі механістичного й еkleктичного поєднання націоналістичної періодизації за принципом розвитку української державности та елементів економічного матеріалізму: доба натурального господарства та період — феодального суспільства (до XVI століття), яка поділяється на періоди: 1) Київський IX й XIII ст.; 2) Галицько-Волинський (XIII і XIV ст.); 3) Литовсько-Український (XIV–XVI ст.); доба торговельного капіталізму й шляхетського господарства (XVI–XIX ст.), з періодами 1) польсько-козацьким (1569–1648); 2) козацької державности (1648–1709); 3) Гетьманщини (1709–1783). Доба капіталістичного господарства і буржуазного суспільства (XIX–XX ст.), яка поділяється на періоди: предкапіталістичний (перша половина XIX ст.), промислового та аграрного капіталу та зростання робітничої кляси (2-га половина XIX ст.), фінансового капіталу та підготовки соціалістичної революції (початок XX ст.)»³³.

Вістря «критики», точніше звинувачувальний вердикт «наукової громадськості», скеровувався супроти ідей ученого про автономність українського економічного життя XVIII–XIX ст. та про роль державницької традиції у політичній думці за доби Гетьманщини. Тому схему української історії О. Оглоблина визнали «механістичною й буржуазно-націоналістичною» за ідеологічним змістом, а самого історика назвали одним із «найсерйозніших ворогів, озброєних великою технічною наукою, технічною зброєю»³⁴.

Пізніше О. Оглоблин згадував, що виступали не тільки його київські й харківські колеги й учні, а навіть студенти³⁵. Тож ученому закидалася справжня лавина звинувачень, зокрема у «механістичному струвіянстві (від П. Струве. — *Авт.*)»

³¹ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами... — С. 31.

³² Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: (До 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. П.С. Сохань. — К., 1999. — С. 201–211; Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького... — 225 арк.

³³ Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького... — Арк. 4.

³⁴ Там само. — Арк. 40.

³⁵ Оглоблин О. Пам'яті Антона Степановича Синявського // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. Л. Винара. — Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. — С. 244.

та націонал-демократизмі³⁶, «зомбартівському монізмі (від німецького соціолога В. Зомбарта. — *Авт.*)»³⁷, ігноруванні класової боротьби³⁸ тощо.

Врешті-решт, О. Оглоблин як науковець отримав небезпечне тавро «український націонал-ліберальний струвіянець доби пролетарської революції і соціалістичного будівництва»³⁹. Заразом методологічні засади його історичних студій характеризували у відповідному дусі — «економічний матеріалізм»⁴⁰.

Спершу О. Оглоблин ще намагався, хоч би частково опонувати своїм «критикам», звертав увагу на суперечності і прогалини в їхній аргументації і т. п. Та все було марно... Згодом він збагнув безперспективність таких спроб у світлі нових «обрядових» правил гри. Тим більше, що йшлося вже не про академічне «змагання» ідей, а про саме життя! У прикінцевому слові історик не тільки зрікся «основних методологічних вад» та їхнього «клясового коріння», а й висловив надію, що зможе власною працею «виправити свої помилки»⁴¹. Це був перший крок за принизливим ритуалом «каяття».

28 листопада 1931 р. на сесії Ради ВУАН О.Оглоблин виступив із публічною заявою про визнання «науково-політичних помилок», які пояснював своїм соціальним походженням і вихованням у традиціях, властивих «клясі буржуазній»⁴². Учений був змушений сповна випити гірку чашу нового радянського обряду — публічної «самоспокути» уявних і реальних «гріхів», «самозречення» наукових поглядів тощо.

За кілька днів потому київський радянський і партійний офіціоз — газета «Пролетарська правда» друкує його покаянну статтю «За марксо-ленінську методологію в історичній науці». У цій газетній замітці О. Оглоблин уже повністю слідує канонам радянського гранд-нарративу. Зокрема, він прагне пере-кваліфікувати викривально-звинувачувальну «стратегію опонентів» на власну — виправдувальну, тобто намагається віднайти достатні підстави і пояснення причин власних «помилки» для того, щоб уникнути безапеляційного вироку — «ворог».

«Насамперед мушу завважити, що вибір моєї головної теми “Історія української фабрики” і взагалі мої студії над історією господарства України я визначав свідомо як антитезу тій “народницькій школі”, що тоді (1919–1920 рр.) цілком панувала в українській буржуазній історіографії і нехтувала питаннями історії української промисловости. Але моя методологічна підготовленість до цієї важливої праці складалася з еkleктичної мішанини різних буржуазних концепцій історії господарства (передусім Туган-Барановського й Струве) з форма-

³⁶ Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького... — Арк. 38

³⁷ Там само. — Арк. 23.

³⁸ Там само. — Арк. 13.

³⁹ [Гуревич С.] Замість передмови // *Оглоблин О.* Нариси з історії капіталізму на Україні / Передмова С. Гуревича. — Харків–Київ, 1931. — Вип. 1: Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття. — С. XV.

⁴⁰ *Кокошко Ст.* Стан історичної науки у ВУАН // *Пролетарська правда* (К.). — 1930, 18 листоп. — № 264. — С. 2.

⁴¹ Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького... — Арк. 110.

⁴² На сесії Ради ВУАН (28 листопада 1931 р.) // *Пролетарська правда* (К.). — 1931, 1 груд. — № 272. — С. 2.

лістичним меншовицьким тлумаченням деяких тез Маркса. Мало того. На мойй “Історії української фабрики” яскраво позначилася відома націоналістична концепція буржуазної української історіографії, що особливо виявилася в працях Джиджори. *Наслідком того була й цілком немарксівська постава проблеми української фабрики...*», — зазначав історик⁴³.

Отже, визнаючи майже всі звинувачення, які закидалися йому «академічною громадськістю», вчений наголошує лише на ненавмисному характері своїх «помилкок». Власне, О. Оглоблін підкреслював ідеологічну чистоту своїх первісних мотивів і намірів, а потім — виявляв причини, які зумовили такі «шкідливі ухили», врешті-решт подавав їхню розгорнуту і послідовну «самокритику». Адже лише слідування такому ідеологічному канону давало єдино-можливий шанс на порятунок із горнила тогочасних партійних чисток і кампаній.

Далі автор наводить довжелезний і докладний перелік своїх «гріхів»: *«Підмінюючи марксизм економічним матеріалізмом і механістичним розумінням класової боротьби, подаючи апологетичну характеристику українського націоналізму в минулому (прим., “Ескізи з історії повстання Петрика”), я будував певну концепцію українського історичного процесу, концепцію буржуазно-націоналістичну. Немарксівське розуміння феодально-кріпацької системи в моїх працях виявилось в неправдивому протиставленні укр[аїнського] дворянства і буржуазії за доби феодалізму, в певній апологетиці старої української буржуазії, в хибному підході до проблеми колоніальності України, до антиленінської концепції т. зв. “господарської автономії” України за царату, отожділюючи протиставлення інтересів українського й російського капіталу, штучного відокремлення укр[аїнської] економіки...»*⁴⁴.

Насамкінець О. Оглоблін накреслював перспективні «шляхи» критичного переосмислення своїх праць та підготовки нових студій у світлі «правильної» марксистсько-ленінської методології. Та незабаром він уже сам у рецензії на монографію Л. Окіншевича виступає зі схожими закидами. Приміром, О. Оглоблін стверджує, що «знатне військове товариство», яке складає предмет студії Л. Окіншевича, навіть у XVIII ст. ще «не створило замкненого, соціального й правно монолітичного стану»⁴⁵. Відтак рецензент зауважує, що автор «механістично» розглядає цю спільноту як історико-юридичну категорію⁴⁶.

Подібної стратегії дотримувався і один із найталановитіших учнів М. Грушевського — С. Шамрай, який прагнув за будь-яку ціну перекваліфікувати звинувачення, зокрема довести відсутність злісних, себто «ворожих» намірів. Тож він також наголошував на методологічних «хибах», які завели його на манівці. *«...Всі мої помилки витікали з моєї методології: я якраз минулого разу зазначав на зборах нашого колективу з бригадою, що намагаюся з 1924 року, засвоїти*

⁴³ Оглоблін О. За марксо-ленінську методологію в історичній науці [27. XI. 1931] // Там само. — 1931, 3 груд. — № 273. — С. 3.

⁴⁴ Там само. — С. 3.

⁴⁵ Оглоблін О. Попередня рецензія на пр.: Окіншевич Л. Поміщицька кляса і шляхетський стан на Україні XVII–XVIII ст. (Знатне військове товариство Гетьманщини) [автограф та машинопис; 7 квіт. 1933 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 197. — Арк. 105.

⁴⁶ Там само. — Арк. 104 зв.

діалектичну методу, але фактично, як я це тепер з'ясував, я її не засвоїв і не пішов далі економічного матеріалізму», — відзначав С. Шамрай⁴⁷.

Утім, обряд «самозречення» передбачав ще й складання відповідного перепису-реєстру своїх «гріхів». Не уникнув цього С. Шамрай, який публічно був змушений зрікатися попередніх дослідницьких досягнень: «Я цілком ігнорував класову суть козацтва, фактично, несвідомо, підмінював класову боротьбу боротьбою верств. Я замінив класову боротьбу певних груп козацтва боротьбою цілої козацької верстви, не визначивши, які саме групи козацтва, проводили боротьбу з магістратом, розглядаючи козацтво, як монолітне»⁴⁸.

Зрештою, С. Шамрай не тільки визнав методологічні «помилки», які завели його на «неправильний шлях економічного матеріалізму», а й намагався показати, що тільки «об'єктивна» недостатність наукової підготовки не дозволила йому в повному обсязі оволодіти «передовим діалектичним методом»⁴⁹.

Логічним продовженням «покаянних» текстів стали «викривальні» статті, позаяк канони нового «жанру» вимагали уже не тільки «розкаяння» й визнання власних «гріхів», але і публічного, нещадного та войовничого викриття «ворогів», тобто ревнивого «спокутування» минулих «помилочок». Такі «дослідницькі» практики стали своєрідною точкою відліку чи «родовою плямою», котра означувала народження радянської історичної науки, точніше її української або республіканської версії.

Перехід цієї межі достатньо виразно вловив академік ВУАН Д. Багалій, який раніше однозначно відкидав вимогу «критиків» стати «войовничим марксистом», але незадовго до своєї кончини (1932) був вимушений повністю визнати «правомірність» такої постановки питання за часів «гострої класової боротьби»⁵⁰. Більше того, Д. Багалій промовисто окреслив власні мотиви, котрі спонукали до підготовки «покаянного» тексту, що мав подати ревізію не тільки його науковій творчості, а, за великим рахунком, усього життя. «Тут я мав на меті освітити в порядкуві самокритики свої ідеологічні й методологічні окремі помилки, а також свою хибну в цілому буржуазну ідеологію і методологію, що її треба розглядати на сьогодні, (підкреслення Д. Багалія. — Авт.), як шкідливу, антимарксистську, антиленінську й об'єктивно антипролетарську. Викрита самокритикою автора помилка з указівкою на те, який замість треба зробити правильний висновок (думка не закінчена. — О.Б.[Ольга Багалій])», — зауважує автор⁵¹.

Нова ритуалізація історіописання нав'язувала й універсальні еталони «виробництва» наукової продукції. Відтепер інтелектуальна діяльність уподібнювалася матеріальному, валовому виробництву з догматично обкресленою «технологією». Недаремно наукову продукцію стали позначати і вимірювати формальними кількісно-якісними показниками, які відтоді стали повсюдно домінувати у науково-дослідних планах, звітах і проектах.

⁴⁷ Стенограма засідання бригади... — Арк. 28.

⁴⁸ Там само. — Арк. 26.

⁴⁹ Там само. — Арк. 28.

⁵⁰ *Багалій Д.І.* [Самокритичний огляд наукової продукції з передмовами співробітників Інституту історії української культури та упорядника О. Багалій] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 45332. — Арк. 25.

⁵¹ Там само. — Арк. 14.

Ритуальний канон став нормативною складовою радянської академічної культури, більш того тотальним регулятором творчості кожного історика. Цей канон складався з ряду елементів і починався з апеляцій до вищих авторитетів (класиків марксизму-ленінізму, праць радянських керівників, рішень партійних форумів) у вигляді цитування «крилатих висловів», які саркастично називали благословеннями «партійних оракулів». Далі апіорно постулювався ряд визначень стосовно предмета чи об'єкта наукових досліджень, суб'єкта пізнавального процесу або колег (учених-попередників і сучасників) на основі бінарної ідентифікації: «свій» (пролетарський, соціалістичний) — «чужий» або «ворожий» (буржуазний, дрібнобуржуазний, націоналістичний, дворянський, монархічний, контрреволюційний і т. п.).

На підставі цієї ідеологічної ідентифікації обиралася певна «дослідницька стратегія»: апологетична у разі позитивної, тобто «своєї» приналежності; викривально-звинувачувальна у разі констатації інакомислення, котре однозначно тлумачилося як «чуже» й «вороже»; виправдувальна, якщо в історичному явищі, процесі чи особі відшукувалися достатні «прогресивні» риси у світлі пануючої політичної кон'юнктури.

Відповідно до обраного типу «стратегії» розгорталася і певна система аргументації, яка часто-густо була або виключно позитивною, або повністю негативною з невеликими косметичними домішками. Адже навіть обережно збалансована аргументація за принципом *pro et contra* у роботах тодішніх українських істориків простежується вкрай рідко, що лише підкреслює абсолютне всевладдя канону.

Нарешті, головна лінія аргументації залежно від наукової ерудиції, професійної підготовки, а іноді від ідеологічних фантазій автора тільки стверджувала той або інший вердикт, намічений у попередніх тезах роботи. Останній, як правило, зв'язувався з вищими догматами «ідеологічної віри» — провідними положеннями марксизму-ленінізму (формаційний розподіл, базис і надбудова, матеріалістичне розуміння історії, класова боротьба), до яких у вульгарному та спрощеному вигляді зводилося все розмаїття світу історії. Ця система «радянської обрядовості» добре пристосовувалася до змін партійного курсу, ідеологічних кампаній, політичних «чисток» і т. п.

Отож радянський гранд-нарратив за сталінських часів вирізнявся надзвичайним «динамізмом», оскільки повсякчасно реагував на політичні реалії країни Рад, був зорієнтований на боротьбу з різноманітними «ворогами» й «ухилами», безперервне викриття «непролетарських» чи «антирадянських» явищ, кінець-кінцем, на продукування певних моделей соціальної поведінки, радянських стереотипів і міфів. Великий радянський текст освячував і поширював домінуючі соціальні, культурні й освітні практики, яких потребував тоталітарний режим. Він не тільки вихолощував і нівелював творчість учених під єдиний взірець, а й примушував академічну спільноту «грати в науку» за утилітарними ідеологічними правилами.

Недаремно наукова полеміка навколо актуальних проблем досить швидко перетворилася у «дискусії», котрі нагадували жонглювання казуїстичними і схоластичними висловами. Адже опоненти, принаймні, формально змагалися за ідеологічне визнання. Відтак сенс дискусії зводився до відповіді на питання:

яка з конкуруючих концепцій (або позицій) більше чи менше відповідає догматичним канонам марксизму-ленінізму, що тлумачилися у світлі поточної партійної політики.

Така полемічна настанова продукувала суцільну ідеологічну мімікрію, перманентне апелювання й пристосування до «авторитетів» і догматів, які час від часу змінювалися або набували нової ідеологічної «якості» з проголошенням чергової урядової кампанії. Причому ідеологічним антуражем були змушені прикриватися і справжні дослідники, і звичайні невігласи від науки.

Хоч-не-хоч створювався ефект «зачарованого кола», в якому не тільки працював, але й фізично існував український учений-гуманітарій, особливо історик. У межах цієї чорно-білої логіки здійснювалися «дивовижні відкриття» і дозволялися масові, безпрецедентні суперечності, якими зазвичай рясніли наукові праці. Та слідування нав'язаним правилам цієї «гри» давало науковцям бодай крихку надію зберегти своє соціальне і професійне становище, а у сталінську добу — саме життя!

Наприклад, стаття Л. Окіншевича про «фашизм» академіка ВУАН М. Слабченка⁵² або публікація І. Кравченка — учня академіка М. Грушевського про «фашистські концепції» свого вчителя⁵³ разюче конфронтували з попередніми публікаціями цих учених. Згодом Л. Окіншевич у своїх споминах зауважив, що «в процесі цієї акції і мені довелося написати статті про націоналістичні позиції в працях М. Грушевського і М. Слабченка. *Пропозицію, вірніше вимогу, написати ці статті я одержав від Козубовського, на той час секретаря партійного осередку ВУАН. В цей час наука була в повному полоні комуністичної влади і противитися їй було неможливо*»⁵⁴.

За таких соціокультурних умов та ідеологічних вимог, історики з «національних окраїн» СРСР опинилися на маргінесах наукового життя. Більше того, вони були змушені копіювати чи наслідувати радянські «інтелектуальні» взірці, які фактично встановлювали припустимі межі представлення національної історичної проблематики. «Це вимагало великої й небезпечної еквілібристики, великого опортунізму й разом з тим великого пониження наукової й людської гідності історика», — наголошував О. Оглоблин⁵⁵.

Важка психологічна атмосфера і повсюдний жах від страшного механізму сталінських репресій першої половини 1930-х років змушував гуманітаріїв повністю підкоритися канонам великого радянського нарративу. За висловом О. Оглоб-

⁵² *Окіншевич Л.* Шлях до фашизму (Історично-юридичні праці М.Є. Слабченка) // Україна. — 1932. — № 3. — С. 37–60.

⁵³ *Кравченко І.* Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції) // Записки історично-археографічного інституту ВУАН / відп. ред. С. Кокоско. — К., 1934. — № 1. — С. 9–54.

⁵⁴ *Окіншевич Л.* Моя академічна праця в Україні / Ред. О. Романів; передмова Я. Падюха. — Львів, 1996. — С. 48.

⁵⁵ *Оглоблин О.* Академічна свобода й історична наука в СРСР // Укр. історик — 1997. — Т. 34, № 1/4. — С. 170.

лина, у 1930-ті роки українським інтелектуалам на тривалий час був прищеплений «комплекс страху»⁵⁶.

Не уникнув цього комплексу й О. Оглоблин, який написав кілька «погрозних» розвідок за найгіршим — «викривально-звинувачувальним» сценарієм. Попри суцільну ідеологічну заангажованість таких текстів, вони становлять певну цікавість для сучасного дослідника, позаяк виявляють інтелектуальні якості тогочасних учених у стресовій, ба навіть драматичній ситуації. Адже тодішні праці дозволяють не тільки повніше усвідомити, відчутти соціокультурні обставини 1930-х років, а й казуїстичну та суперечливу логіку радянського історіописання, зокрема походження низки тодішніх стереотипів і концептуальних вимог.

Об'єктом «наукового розвінчання» у великій розвідці О. Оглоблина стала «буржуазно-історична» школа його колишнього вчителя М. Довнар-Запольського⁵⁷. Варто наголосити, що цю працю вченого слід розглядати як частину цинічного радянського ритуалу «спокути гріхів». Недаремно автор у короткому вступі до зазначеної статті розглядав її як один із наслідків процесу «методологічного переозброєння» та нагадав, що раніше він сам будував «буржуазно-націоналістичну концепцію українського історичного процесу»⁵⁸.

Передусім, О. Оглоблин у кращих традиціях великого радянського нарративу подає установчі, оціночні характеристики-ярлики, зокрема стосовно М. Довнар-Запольського. «Перед нами надзвичайно цікава постать буржуазного вченого, багатолітнього керманіча київської університетської кафедри “русской” історії, що водночас був і основоположником нацдемівства в білоруській історіографії та одним з лідерів білоруської контрреволюції й БНР, і речником махрового великодержавництва в російській історіографії — і на професорській кафедрі і громадській діяльності в Києві (і в Москві), і вірним учнем українського буржуазного історика доби промислового капіталізму Антоновича», — наголошує автор⁵⁹.

Впадає в око абсурдність наведеної дефініції, зокрема формальна суперечливість між її складовими — один із «лідерів білоруської контрреволюції» заразом стає речником російського «махрового великодержавництва». Вочевидь, кожен із цих компонентів формули О. Оглоблина щодо означення статусу М. Довнар-Запольського як вченого та громадсько-політичного діяча автоматично виключає інший. Окрім того, суперечливо (як мінімум!) виглядає й третя частина цього визначення «учень українського буржуазного історика», яка незрозумілим чином сполучається з «білоруським контрреволюціонером» і «російським великодержавником»!

⁵⁶ *Його ж.* Спогади про Миколу Зерова й Павла Филипповича // Безсмертні. Зб. спогадів про М. Зерова, П. Филипповича і М. Драй-Хмару / Ред. та прим. М. Ореста. — Мюнхен, 1963. — С. 224.

⁵⁷ *Оглоблін О.* Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) // Записки історично-археографічного інституту ВУАН / відп. ред. С. Кокшко. — К., 1934. — № 1. — С. 157–225.

⁵⁸ Там само. — С. 158.

⁵⁹ Там само. — С. 161.

Почасти «логіку» такого поєднання в праці О. Оглоблина пояснює її повна назва — «Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії)» та авторська заувага про необхідність «виявлення й подолання певних спроб блокування (курсив О. Оглоблина. — Авт.) різних буржуазних історичних напрямків»⁶⁰. Відзначимо, що вже на перших сторінках цієї розвідки споглядаємо і чимало інших, здавалося б, принагідних, дотичних ідеологічно-ідентифікаційних оцінок, які виказують позірну абсурдність подібного формулювання проблеми.

Наприклад, теза про блокування «великодержавної історико-економічної школи Воблого» з «фашистською (колись нацдемівською) історичною школою Грушевського»⁶¹ чи «фашистську суть концепцій Грушевського, Яворського»⁶² і т. п.

Власне, вони засвідчують, що історик повною мірою дотримується однієї з базових настанов тогочасного радянського історіописання — схематичного й ідеологічного постулювання персональної належності у вигляді контраверсійної зв'язки «свій» — «чужий». Але навіть кричуща суперечливість окреслених положень немає жодного значення, позаяк вона витримана у межах відповідного ритуалу і переконливо доводить «радянській громадськості», що автор тексту є її репрезентантом, себто — «своїм».

Яку ж систему аргументації вибудовує О. Оглоблин, щоби довести ці справді безглузді й алогічні установочні оцінки?

Він обирає досить просте й «елегантне», хоч і дещо незвичайне, принаймні для «викривальних» текстів, рішення — ввести до праці концепт «легенди», який начебто побутував щодо висвітлення біографії та творчості М. Довнар-Запольського. Цей прийом одразу надає його викладу багат шаровості, зокрема встановлює поділ між «уявним» («легендарним») та «реальним». Причому останній шар має постати у процесі «викривально-звинувачувальної» процедури дослідження.

Таким чином, О. Оглоблин висуває тезу про існування трьох «легенд» щодо потрактування науково-громадської діяльності М. Довнар-Запольського: 1) про його «вороже ставлення до українського питання»⁶³; 2) про «марксизм» цього вченого⁶⁴; 3) про політичний радикалізм як громадського діяча⁶⁵. Думка про три «легенди» у творчості і біографії М. Довнар-Запольського дозволяє авторові розвідки широко та вільно залучати й цитувати різноманітні джерельні свідчення дожовтневої доби, відгуки різних осіб, зокрема очевидних «ворогів» у світлі тогочасної партійної ідеології і т. п. Та шарова структуризація тексту О. Оглоблина несподівано стає ефемерною, позаяк межа між «легендарним» і «реальним» майже стирається, текст несподівано перетворюється в заплутане мереживо, в якому вигадка й містифікація сполучаються з історичним буттям!

⁶⁰ Там само. — С. 159.

⁶¹ Там само. — С. 159.

⁶² Там само. — С. 160.

⁶³ Там само. — С. 161.

⁶⁴ Там само. — С. 174.

⁶⁵ Там само. — С. 178.

Іноді читач переглядаючи цю розвідку може загубитися в строкатому лабіринті «уявних» і «реальних» смислів, який продукує оглоблинський текст. Цей ефект виникає, попри дуже чітко сформульовані та численні викривальні оцінки, коментарі і зауваги автора. Зокрема, О. Оглоблин наводить уривок із газетної замітки М. Довнар-Запольського, видрукуваної 8 квітня 1918 р.: «Жереб кинутий! Великий акт в житті нашого народу відбувся: Білорусь проголошена своїм тимчасовим урядом самостійною республікою ...»⁶⁶.

І поряд з цим читаємо авторський коментар: «Проблема блокування українського й білоруського нацдеміїства є чергове питання української й білоруської радянської історіографії в її боротьбі проти фашизму»⁶⁷. Здавалося б, таке поєднання виглядає як ірреальне, майже фантастичне! Проте схожими «паралельними» смислами сповнений практично весь текст О. Оглоблина!

Загалом таке насичене цитування «ворогів» і опонентів-супротивників, а тим більше побудова тексту на засадах контраверсійного протиставлення різних смислів, помітно випадають із ідеологічного канону великого радянського нарративу. До того ж, тогочасні молоді адепти сталінської ерзац-версії марксизму були схильні до монологічної апологетики і лише для прикладу, вибірково та фрагментарно наводили, переважно урізані цитати з «ворожих» праць, які відразу розвінчувалися.

Ймовірно, така стильова специфіка розвідки О. Оглоблина пояснюється як різницею в академічній культурі між двома генераціями радянських учених (поколінням 20-х і новим поколінням 30-х), так і становленням самого канону гранд-нарративу, який потребував різкого відмежування від попереднього історіописання. Тим більше, що на той час праці ідейних «ворогів» лише почали вилучатися з наукового обігу. Тож студії «ворожих авторів» були досить добре відомі сучасникам.

Нарешті, варто зазначити, що і в розвідках інших учених, опублікованих у першому номері «Записок історично-археографічного інституту», споглядаємо досить репрезентативне цитування «чужих» і «ворожих» праць, порівняно з пізнішими текстами українських радянських істориків. Стаття О. Оглоблина прикметна і кількома самобутніми авторськими пасажами, які кидають світло на його історичні погляди й інтелектуальну еволюцію.

Скажімо, він досить розлого коментує відоме гносеологічне гасло «Повернення до Канта», яке циркулювало у російській соціогуманітаристиці на початку ХХ ст., зокрема серед відомих екс-марксистів (П. Струве, М. Туган-Барановський, С. Булгаков та ін.)⁶⁸. Ця розгорнута заувага, опосередковано, свідчить, що неокантіанські впливи все ж таки не залишилися поза увагою О. Оглоблина в 1920-ті роки!

Досить цікавою видається й авторська дефініція «наукової школи», яка складається з низки елементів: ідеологічно-політична спрямованість, методологія, організаційно-технічні моменти, техніка історичного дослідження, тактика науково-громадської діяльності, тематика студій, формальні стосунки між

⁶⁶ Там само. — С. 163.

⁶⁷ Там само. — С. 163.

⁶⁸ Там само. — С. 174–175.

учителем та учнями⁶⁹. Вона виказує тривалі роздуми О. Оглоблина щодо цієї проблематики, хоч і споріднена з аналогічними визначеннями інших учених⁷⁰.

Незважаючи на тотальну заідеологізованість цього «викривального» тексту споглядаємо деякі вияви прихованих симпатій О. Оглоблина. Зокрема, він називає членів нарбутівського гуртка 1918–1920 рр. людьми «рафінованої культури й неабиякого мистецького хисту», хоч і обстоює думку, що «їх найміцніше злютовала жорстока лють до Жовтневої революції, до робітничо-селянської України»⁷¹. Ця заувага є ще одним прикладом того наскільки тісно й суперечливо пов'язане «реальне» й «уявне» (містифіковане) у його розвідці.

За іронією долі, на початку 1930-х років О. Оглоблину, як заступнику директора з наукової роботи Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка, пощастило ознайомитися з приватним епістолярієм та іншими цікавими матеріалами одного з найвідоміших учасників гуртка Г. Нарбута — історика-генеалога Вадима Модзалевського⁷².

Пізніше, на еміграції О. Оглоблин присвятив кілька наукових студій В. Модзалевському, зокрема написав цікаву розвідку на підставі його листування з М. Василенком⁷³. Окрім того, він підготував докладні коментарі до щоденника В. Модзалевського 1917 р., які вважаються втраченими 1945 р.⁷⁴ Втім, попри щире захоплення Г. Нарбутом та його оточенням, історик готує ще одну «звинувачувально-викривальну» розвідку про В. Модзалевського до другого (так і неопублікованого!) номера «Записок історично-археографічного інституту». Про її зміст довідуємося з «красномовної» назви — «З настрою буржуазної інтелігенції 1917 р. («Щоденник» та листування гетьманського історика В. Модзалевського)»⁷⁵.

Врешті-решт, незважаючи на низку особливостей праці О. Оглоблина про історичну школу М. Довнар-Запольського вона завершується вповні типовим «звинувачувальним вердиктом». Останній відтворює ті ж самі суперечності, які віднаходимо і в установчих авторських тезах. Цей «академічний» висновок навіть стилістично наслідує партійні гасла тієї доби з її військовою та казенно-офіційною лексикою (блок, фронт, ворог, боротьба, шкідництво, дворушництво, ухил, прорив, маскування і т. п.)

«Перед нами — буржуазно-націоналістична історична школа доби імперіалізму й пролетарської революції, що йде від нацдемівства до націонал-фашизм-

⁶⁹ Там само. — С. 189.

⁷⁰ Михальченко С.И. О критериях понятия «школа» в историографии // Исторична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Мат-ли Всеукр. наук. конф.: (Харків, 15–17 листоп. 1995 р.). — Харків, 1995. — С. 53–54; Верба І. Вказ. праця. — С. 108.

⁷¹ Оглоблін О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського... — С. 207.

⁷² Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. — Нью-Йорк, 1977. — С. 44; Верба І. Вказ. праця. — С. 223.

⁷³ Його ж. Микола Василенко й Вадим Модзалевський // Його ж. Студії з історії України. — С. 219–239.

⁷⁴ Його ж. Мій творчий шлях... — С. 44, 56 (прим. 51).

⁷⁵ Юркова О. Історично-археографічний інститут ВУАН: десять місяців діяльності // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 286.

му, — з широким блокуванням російського великодержавництва й місцевого націоналізму (насамперед українського й білоруського), з міцною традицією дво-рушництва й маскуванню ... Рішуча боротьба з школою Довнар-Запольського — одне з чергових завдань радянської історичної науки», — резюмує історик⁷⁶.

У широкому сенсі «покаянні» тексти О. Оглоблина та інших учених цієї страшної доби примушують замислитися щодо більш масштабної проблеми — конфлікту особистості з цинічними й безжальними настановами радянської академічної культури. Заразом вони продукують численні питання стосовно культурної й інтелектуальної природи великого радянського нарративу, його нормативних та ціннісних функцій, які ще до сьогодні залишаються на маргінесі історіографічних студій.

Ту страшну атмосферу тотального жаху та духовного надлому українських учених мимоволі відображено в одній із неопублікованих статей О. Оглоблина, присвяченій стану історичної науки в Радянській Україні, який склався у 1934 р. Зокрема, автор зупиняється на причинах стрімкого зменшення кількості наукових публікацій з обсягу української історії. «Цим *неприпустимим фактом відсутності наукової продукції, свідомого чи несвідомого затаювання своїх думок і концепцій, надмірного страху перед можливими помилками — з одного боку, цілком недозведеного ставлення до історичних видань з боку видавництва* — можна пояснити й ті прориви в царині вищої історичної освіти, що останнього часу були викриті Парторганізацією УСРР», — наголошує історик⁷⁷. Цей рядок із тексту вченого 1934 р., мабуть, не варто і коментувати...

У першій половині 1930-х років «покаянні» і «викривальні» тексти посідають домінуючі позиції в українській радянській історіографії на тлі повного знищення ВУАН та ліквідації майже всієї української історичної періодики. Спершу такий жанр ширився у виступах на публічних дискусіях, у коментарях, примітках до стенограм, протоколів, рішень та ухвал, відкритих листах до редакцій і колективів, окремих партійних діячів і державних органів влади. Та незабаром з'являються великі статті (деякі з них досягають розмірів монографій), які повністю заповнюють уцілілі видання ВУАН. Приміром, кілька останніх номерів журналу «Україна» (1932. — № 1/2 і 3) або перший і єдиний випуск «Записок історико-археографічного інституту» (1934) складаються виключно з «викривальних» та «покаянних» публікацій.

Підсумки такої «реорганізації» культурного простору були катастрофічними для української історичної науки. Страшна атмосфера загального духовного надлому 1930-х років відображена у покручених, розламаних долях багатьох українських інтелектуалів. Більше того, «новий жанр» суттєво вплинув навіть на писання українських радянських істориків післясталінської доби, які, за висловом О. Оглоблина, вирізняються примітивізмом й провінціалізмом наукової аргументації⁷⁸, що була вислідом суцільного ідеологічного диктату й тотальної самоцензури.

⁷⁶ Оглоблін О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського... — С. 225.

⁷⁷ Його ж. Сучасний стан і основні завдання історичної науки в У. С. Р. Р. [машинопис статті; 1 черв. 1934 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 4.

⁷⁸ Оглоблін О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963. — С. 33.

Зрештою, «викривальні» та «покаянні» тексти істориків 1930-х років відображають надзвичайний психологічний злам, трагедію людської особистості і становлять ще один промовистий, страшний комплекс свідчень про злочинність радянського режиму та його культурних, освітніх й академічних практик.

Утім, побутує думка, що чимало вчених-гуманітаріїв сталінської епохи досить швидко та легко пристосувалися до ритуальних вимог у своїх працях і дослідницьких практиках. Однак, із перспективи республіканського нарративу ця теза видається непереконливою й умоглядною не тільки у зв'язку з масштабними репресіями (були знищені практично всі наукові школи 1920-х років, зокрема Д. Багалія, М. Грушевського, М. Слабченка, М. Яворського та ін.), але і з тривалими інституційними наслідками цих руйнівних трансформацій для українського історіописання. Відзначимо, що впродовж 25 років (від 1932 р. до 1957 р., коли був започаткований «Український історичний журнал») у Радянській Україні не було республіканського науково-історичного часопису!

Ба більше, психологічний злам у свідомості українських істориків був настільки великий, що багато вчених апріорно відкидали навіть саму ідею заснувати республіканський журнал у 1930-х–1940-х роках. Офіційна позиція, котра була представлена на нарадах істориків, творчої інтелігенції та партійних функціонерів у середині 1940-х років, полягала у тому, що в Україні немає достатньої кількості кваліфікованих учених (за наявності сотень істориків, архівістів і музейних працівників!), а неофіційна – відображала побоювання нової ще більш жорстокої і нещадної хвилі репресій.

Напередодні чергового погрому Інституту історії України АН УРСР у серпні 1947 р. відомий український історик М. Супруненко, виступаючи на квітневій нараді того ж року, з неприхованим сарказмом зауважив, що «щодо викриття і виправлення помилок: *можна вийти прочитати список своїх злочинів, впасти в таке всенародне каяття і таким чином вважати свої самокритичні обов'язки виконаними. Ясно, що така самокритика не дасть користі, вона не буде сприяти творчому росту, марксо-ленінському росту робітника історичного фронту*»⁷⁹.

Ситуація в українській радянській історіографії помітно змінилася тільки наприкінці 1950-х–1960-х роках, коли провідні ролі стали поступово переходити до істориків воєнного покоління, хоч «травматична» спадщина 1930-х років почасти тяжіла і над цією генерацією вчених. Тим паче, що тяжкий дух «покаянних» та «викривальних» текстів і далі давався взнаки, зокрема у сумнозвісному «жанрі», відомому як «критика буржуазних фальсифікацій» історії, який процвітав у радянському історіописанні 1950-х–1980-х років.

---

⁷⁹ Стенограма совещания историков при ЦК КПУ (29–30 апреля 1947 г.). Управление пропаганды и агитации // Центральный державный архив громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 753. — Арк. 296.

Оксана Юркова

**«Історія України» чи «Короткий курс»,
або як у 1940 році постала
«українська радянська історіографія»**

Історикам (особливо історикам в Україні та особливо історикам двадцятого століття) добре відомі книжки, яким «не поталанило». Начебто були ці книжки талановито написаними, або актуальними і /або довгоочікуваними, і /або вийшли великими накладками, і /або рецензії були на них численні та позитивні, і життя їх передбачалось довгим... Аж ні. Ставалися певні події, і ці видання через різні обставини потрапляли у немилість та практично щезали із історіографічного дискурсу. Щобільше, інколи книги зникали буквально, коли їх фізично знищували.

Однією із таких «нешасливих» книг є «Історія України» зразка кінця 1940 р. (повна назва — «Історія України. Короткий курс»), що залишилась на маргінесах української історіографії. Їй не пощастило навіть не один раз, а тричі — одразу по виходу, після війни та вже у незалежній Україні. Між тим це видання поруч із багатьма іншими подібними студіями варте спокійного та всебічного історіографічного аналізу. Зважаючи на недостатнє ознайомлення сучасних дослідників із ним, вважаю за необхідне привернути увагу як до цього курсу, так і до тих історіографічних процесів, які це видання знаменувало.

Книгу із промовистою назвою «Історія України. Короткий курс» було підписано до друку у видавництві Академії наук УРСР 21 листопада 1940 р., а через місяць вона вже почала надходити до книгарень. Україномовне видання, підготовлене співробітниками Інституту історії України АН УРСР, побачило світ під фірмою Інституту і позиціонувалось як підручник та посібник (у першому ж абзаці передмови було зазначено, що «Історія України» «призначається для учнів старших класів середньої школи та для самоосвіти»).

Книга була дуже ошатно оформлена. Коленорова палітурка із візерунковим тисненням по краях вирізняла цю «Історію» з-поміж інших тогочасних видань із традиційними текстурними (картонними) сірими обкладинками. До того ж на 412 сторінках «Короткого курсу» було вміщено аж 119 чорно-білих ілюстрацій та 9 чорно-білих карт. Звісно, наклад «Історії України», що складав 75 тисяч примірників, значно програвав мільйонним накладкам щойно опублікованих коротких курсів «Історії ВКП(б)» та «Історії СРСР» за редакцією А. Шестакова. Однак на тлі накладів інших історичних українських видань, зокрема випусків «Нарисів з історії України» чи томів «Історії України в документах і матеріалах»,

що також були складені науковцями Інституту історії України та друкувались у кількості 6–10 тисяч примірників, тираж «Історії України», безперечно, виглядав дуже пристойно.

Друкували «Історію України. Короткий курс» у двох академічних друкарнях — спочатку майже половину накладу (35 тис.) у київській друкарні АН УРСР, згодом решту (40 тис.) — із київських матриць — у львівській. Через таку організацію друку один і той самий випуск «Історії України» має дві вихідні дати: у примірниках «київського» накладу стоїть 1940 рік, а у пізніше надрукованих «львівських» примірниках зазначений 1941 р., хоча і там, і там місцем виходу книги позначений Київ. Інколи ці деталі призводять до помилкового датування самого курсу 1941-им роком. Все залежить від того, з яким примірником — «київським» чи «львівським» — працював дослідник. До речі, розрізнити «київський» та «львівський» наклад можна за кольором палітурки. У «київських» книжок вона рожево-фіолетова, назва надрукована чорним чорнилом, натомість у «львівських» — палітурка непевного сіро-брунатного кольору із білим написом.

Існує думка, що це видання було одночасно опубліковано українською та російською мовами¹. Втім, це твердження помилкове. Російськомовне видання, на необхідності якого наголошували, зокрема, московські рецензенти «Історії України»², надруковане не було. Скоріше за все, помилка із фіксацією мови тексту підручника сталась через плутанину із однойменним російськомовним, але абсолютно іншим виданням «История Украины. Краткий курс» 1948 року (детальніше про нього йтиметься далі). Цей «Краткий курс» до друку схвалений не був і залишився практично невідомим, що разом із недосконалістю бібліографічних описів двох однойменних видань 1940 р. (україномовного) і 1948 р. (російськомовного) та відсутністю перевірки *de visu* й призвело до помилкових висновків стосовно мови видання «Курсу» 1940 р.

Вже напередодні нового 1941 р., тобто практично одразу після виходу «Історії України» у центральному органі ЦК КП(б)У газеті «Комуніст» з'явилась перша рецензія на нове видання, написана відомим істориком С. Юшковим. Член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук, професор і водночас старший науковий співробітник Інституту історії України у розлогіму тексті назвав «Історію України» «безумовно значним досягненням української радянської історичної науки»³. Попри декілька критичних зауваг, поданих ним у рецензії, саме це перше формулювання визначало квінтесенцію книги. Таким чином, в радянській Україні відбулась подвійна легітимація книги — газетою «Комуніст» як друкованим органом ЦК КП(б)У та С. Юшковим, що підтвердив її значущість своїми академічними регаліями. Оголосивши про «Історію України» як про «досягнення» і — що особливо важливо — задекларувавши постановня не

¹ Див., приміром: *Єкельчик С.* Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К.: Критика, 2008. — С. 53.

² В. Пічета та В. Круть, зокрема, наголошували, що «желателен перевод учебника на русский язык». Див.: *Пичета В., Круть В.* [Рец. на:] «Історія України». Короткий курс // Історик-марксист. — 1941. — № 6. — С. 110.

³ *Юшков С.* Нова книга по історії України // Комуніст. — Київ, 1940. — 26 грудня. — С. 3.

просто «української історичної науки», а саме «української радянської історичної науки» (курсив мій. — О.Ю.), С. Юшков, по суті, зафіксував подвійну ідентичність нового етапу національної історіографії (українська + радянська).

Вихід у 1940 р. «Історії України» був довгоочікуваним і небуденним явищем, тож у пресі була розгорнута широка рекламно-промоційна кампанія, яку здебільшого вели самі ж співробітники Інституту історії України. По правді кажучи, етичні норми були витримані: інформаційні повідомлення та відгуки публікували ті з науковців, хто не брав безпосередньої участі у написанні курсу. Зрозуміло, що така пресова кампанія без відповідної партійної підтримки була би неможлива, адже у грудні 1940 — лютому 1941 рр. практично у всіх (!) українських республіканських та обласних газетах були надруковані досить позитивні огляди або рецензії на підручник / посібник. Інколи одні й ті самі тексти передруковувались кілька разів у різних виданнях. Приміром, рецензія вже згаданого С. Юшкова крім «Комуніста» побачила світ у сумській газеті «Більшовицька зброя»⁴, рецензія старшого наукового співробітника сектору історії України епохи феодалізму В. Дядиченка була надрукована у «Кіровоградській правді», чернігівському «Більшовику» та київському журналі «Комсомольський пропагандист»⁵, огляд наукового співробітника сектору історії України радянського періоду О. Слуцького — у львівській польськомовній газеті «Czerwony Sztandar» та київському щотижневику «Безбожник»⁶.

Проте найбільше із зафіксованих мною передруків (аж дев'ять, можливо, було і більше) мала рецензія під назвою «Величезне досягнення української радянської історіографії» тодішнього аспіранта Інституту історії України Л. Полухіна⁷, що була масово поширена наприкінці січня — на початку лютого 1941 р. Видається, що широкому розповсюдженню в обласних газетах даного доволі слабкого — навіть з тогочасної точки зору — тексту сприяла його назва: із ґрунтовної грудневої рецензії Юшкова проникливий Полухін безпомилково

⁴ Юшков С. Нова книга по історії України // Більшовицька зброя. — Суми, 1941. — 7 січня.

⁵ Дядиченко В. Історія України // Кіровоградська правда. — Кіровоград, 1941. — 24 січня; Його ж. [Рец. без назви] // Більшовик. — Чернігів, 1941. — 30 січня; Його ж. Нова книга по історії України // Комсомольський пропагандист. — К., 1941. — № 2. — С. 59–62.

⁶ Слуцький О. Короткий курс історії України // Безбожник. — Київ, 1941. — 11 січня; Його ж. Короткий курс історії України // Czerwony Sztandar. — Lwów, 1941. — 25 stycznia.

⁷ Див. у хронологічній послідовності: Полухін Л. Величезне досягнення української радянської історіографії // Більшовик Полтавщини. — Полтава, 1941. — 29 січня; Його ж. Величезне досягнення української радянської історіографії // Ленінська молодь. — Львів, 1941. — 29 січня; Його ж. Величезне досягнення української радянської історіографії // Більшовик Ніжинщини. — Ніжин, 1941. — 31 січня. — С. 3; Його ж. Величезне досягнення української радянської історіографії // Вільне життя. — Тернопіль, 1941. — 1 лютого; Його ж. Величезне досягнення української радянської історіографії // Радянська Буковина. — Чернівці, 1941. — 4 лютого. — С. 4; Його ж. Величезне досягнення української радянської історіографії // Більшовицький шлях. — Миколаїв, 1941. — 5 лютого; Його ж. Величезне досягнення української радянської історіографії // Зоря. — Дніпропетровськ, 1941. — 7 лютого. — С. 2; Його ж. Величезне досягнення української радянської історіографії // Комсомолец Запоріжжя. — Запоріжжя, 1941. — 7 лютого; Його ж. Величезне досягнення української радянської історіографії // Радянська Волинь. — Луцьк, 1941. — 8 лютого. — С. 2.

вибрав найголовнішу тезу, трохи «підсилиши» її («безумовне досягнення» перетворилось у нього на «величезне досягнення»).

У березні 1941 р. успіх книги був зафіксований у вміщеному у московській центральній газеті «Известия» рецензійному відгуку члена-кореспондента АН СРСР В. Пічети⁸. За кілька місяців цей текст у значно розширеному вигляді та за підписом вже двох вчених — самого В. Пічети та іншого московського історика В. Крутя, який спеціалізувався на історії України після 1917 р., — був опублікований у тодішньому провідному союзному історичному журналі «Историк-марксист»⁹.

На даний момент вдалось виявити 24 рецензії та бібліографічні огляди, що були надруковані в українській (22) та союзній (2) пресі у грудні 1940 — червні 1941 р.¹⁰. Їх значна кількість та однозначно позитивний тон безумовно свідчать про велику увагу до події.

Незважаючи на загальну високу оцінку короткого курсу «Історії України», саме життя книги виявилось недовгим. Не встигли розповсюдити наклад по шкільних бібліотеках, як початок німецько-радянської війни та швидка окупація території УРСР зробили щойно надрукований підручник неактуальним. А за три роки, із звільненням України, питання викладу історії України на основі цього короткого курсу вже не ставилось, причому не тільки тому, що книги у школярів вже фізично не було. Зрештою, можна було швидко організувати друге, доповнене та перероблене видання.

Натомість в республіці на порядок денний вийшло глобальне питання доцільності існування курсу історії України як окремої дисципліни (альтернативою була думка про виклад історії України в межах історії СРСР)¹¹. Крім того, вже у 1944 р. стало зрозуміло, що схема історії України, покладена в основу курсу 1940 р., не відповідала поточному моменту і вимагала докорінної переробки. Постало завдання створення нового підручника, і його мали виконати співробітники того ж самого Інституту історії України.

Самі науковці-працівники Інституту історії України про «старий» курс зрештою 1940 р. спробували «забути». По-перше, серед авторів курсу були одіозні О. Оглоблин та Н. Полонська-Василенко, які під час війни перебували на окупованій території та працювали в організованих нацистами установах, а потім виїхали на еміграцію, через що були затавровані як «зрадники та пособники фашистів». По-друге, у 1942 р. в евакуації в Уфі українські академічні історики спромоглися випустити нове синтетичне видання під назвою «Нарис історії

⁸ Пічета В. [Рец.:] «История Украины» // Известия. — Москва, 1941. — 11 марта.

⁹ Пічета В., Круть В. [Рец. на:] «История Украины». Короткий курс // Историк-марксист. — 1941. — № 6. — С. 103–110.

¹⁰ Див. бібліографію у кн.: Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941) / Упор. О.В. Юркова. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 156–157.

¹¹ Див.: Стенограма виступу вченого секретаря Інституту історії України АН УРСР Ф. Є. Лося на нараді з питань історії України у відділі пропаганди й агітації ЦК КП(б)У від 10 березня 1945 р. // Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 книгах. Книга 1. 1936–1947. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 486.

України», що мало заступити «Короткий курс» («Нарис» був перевиданий у Києві у 1944 р. та опублікований у 1943 р. у Канаді). Але про книгу 1940 р. їм раз-по-раз нагадували на численних нарадах та у постановах ЦК КП(б)У.

Вже у жовтні 1946 р. у постанові ЦК КП(б)У «Про науково-тематичні плани Відділення суспільних наук Академії наук УРСР та їх виконання» відверто вказувалось, що у низці праць Інституту (в тому числі і «Короткому курсі») є «спотворення та помилки націоналістичного характеру»¹². Надалі із кожним місяцем напруження зростало. Наприкінці квітня 1947 р. на нараді в ЦК КП(б)У, де стояло питання боротьби із проявами націоналізму в історичній науці, остракізму вже були піддані як ««Короткий курс історії України»¹³, так і «Нарис історії України». До того ж член політбюро ЦК КП(б)У, міністр закордонних справ УРСР та водночас старший науковий співробітник Інституту історії України академік Д. Мануїльський говорив не просто про помилки у цих виданнях, а про «буржуазно-націоналістичні перекирчення історії», які треба було рішуче викрити, щоб подолати «сповзання наших радянських істориків на рельси буржуазного націоналізму», який, начебто, в Україні «переродився у фашизм»¹⁴.

У серпні 1947 р. питання було поставлено руба. ЦК КП(б)У спеціальною постановою «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» констатував відсутність «науково-витриманої, марксистсько-ленінської «Історії України». Попередні синтетичні курси («Короткий курс історії України» 1940 р., «Нарис історії України» 1942 р. та перший том чотири томної «Історії України» 1943 р.) були визнані складеними в антимарксистському дусі, в них знайшли «тяжкі політичні помилки» та «викривлення буржуазно-націоналістичного характеру». Знову, як і у 1930-х рр., праці з історії України було означені як такі, що «фальсифікують історичний процес». Історикам пропонувалось викрити і розгромити фальсифікаторів історії¹⁵.

Так за неповні сім років відбувся історіографічний розворот на 180 градусів, і «величезне досягнення української радянської історіографії» перетворилось на «фальсифіковану історію України».

Наступного року вчені спробували реабілітуватись. Лише за рік саме на основі рекомендацій постанови 1947 року та наступних багаторазових обговорень у професійному (як українському, так і російському) середовищі та у ЦК КП(б)У була підготовлена нова версія курсу з історії України. Що цікаво, цього разу книга була складена російською мовою, однак мала у назві те саме знакове

¹² Див.: Постанова ЦК КП(б)У «Про науково-тематичні плани Відділення суспільних наук Академії наук УРСР та їх виконання» від 22 жовтня 1946 р. // Там само. — С. 520.

¹³ Видання «Історія України. Короткий курс» часто спрощено називали і називають «Коротким курсом історії України», або просто «Коротким курсом».

¹⁴ Див.: Витяг із стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці 29–30 квітня 1947 р. // Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 книгах. Книга 1. 1936–1947. — С. 524–525.

¹⁵ Див.: Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 р. // Там само. — С. 559–565; До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекирчення історії України // Більшовик України. — 1947. — № 8. — С. 1–10.

словосполучення «Краткий курс», що і попереднє видання 1940 року. У передмові версія 1948 року (836 сторінок із численними ілюстраціями, 22 розділи, виклад доведений до кінця 1945 року) також поперемінно називалась то «История Украины. Краткий курс», то «Кратким курсом истории Украины», тобто ці означення визнавались тотожними.

Втім, «Краткий курс» зразка 1948 р. не став повноцінним виданням. Це був лише пробний макет, надрукований накладом у 350 примірників. Книги послідовно були пронумеровані та розповсюджувались за списком для подальшого обговорення. Наприклад, примірник літературознавця, члена-кореспондента АН УРСР, професора Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка Павла Попова мав номер 63¹⁶, а примірник заступника голови Комісії з історії Великої Вітчизняної війни АН УРСР, доцента того ж університету Федора Шевченка — номер 188¹⁷.

Широкий читач так книги так і не дочекався. Подальше обговорення було жорстким і призвело до того, що історики раз-у-раз мали повністю переробляти концепцію і тексти. Наступний синтетичний курс, вірніше, перший том запланованого двотомника «Історія Української РСР» побачив світ лише у 1953 р., однак і його невдовзі довелося переписувати.

Фактично маловідома навіть спеціалістам книга 1948 р. стала другим і останнім в радянській українській історіографії виданням, де у назві поєднувались означення «історія України» та «короткий курс». Та й самі ці словосполучення із історіографічного вжитку невдовзі зникли. Замість «Історії України» аж до другої половини 1980-х років писали винятково про «Історію Української РСР» (промовиста зміна, хоча й не кидається одразу у вічі). А невеликі за обсягом стислі колективні синтетичні наскрізні дослідження, дистанціюючись від сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)», називали вже не «короткими курсами», а «короткими нарисами» чи то просто «короткою історією».

Загалом про «Короткий курс» 1940 року в радянській історіографії відомостей було обмаль. Про нього воліли згадувати хіба що побіжно у загальних оглядах, фактично просто його фіксуючи¹⁸, або ж описувати за наступною двокроковою ідеологічно-зваженою схемою: 1) так, це була «значна подія», бо курс «базувався на марксистсько-ленінській методології» і відіграв «певну роль у розвитку української радянської історіографії», 2) проте видання «мало недоліки», зокрема у плані періодизації, і ці недоліки «свого часу були піддані критиці як з боку ЦК КП(б)У, так і наукової громадськості республіки». Автори підручника / посібника називались вибірково¹⁹.

Про видання «Історія України. Короткий курс» знову заговорили вже в незалежній Україні у 1990-х роках. Тоді багато дослідників, починаючи переосмислювати історію України / українського народу і готуючи нові курси

¹⁶ Примірник зберігається у колекції П.М. Попова у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського, шифр: «Попов / 2166».

¹⁷ Примірник зберігається у колекції Ф.П. Шевченка у бібліотеці Інституту історії України НАН України.

¹⁸ Див., приміром: *Историография истории Украинской ССР*. — К.: Наукова думка. 1986. — С. 6.

¹⁹ Див.: *Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.)*. — К.: Наукова думка, 1973. — С.103.

з вітчизняної історії (саме історії України, а не історії СРСР і не історії Української РСР — як частини СРСР), намагались порвати із попередньою радянською історіографічною традицією, повністю заперечити її. Відразу до сталінської офіційної версії історії поширювалась на все, що було написано «за Сталіна», емоції часто брали гору над спокійним аналізом історичних схем і концепцій.

У випадку із «Коротким курсом історії України» 1940 р. науковці 1990-х звертали передусім увагу на зовнішні атрибути книги, апелюючи до чіткої алюзії її назви із назвою знакової книги «Історія Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс», що була написана під редакцією комісії ЦК ВКП(б), а фактично Й. Сталіна, і вийшла у 1938 р. Епітети, вживані до сталінської «Історії ВКП(б)» («сумнозвісна», «горезвісна» тощо) автоматично переносились і на «Історію України». Автори «Історії України» були затавровані за бригадний метод роботи, використання «марксистсько-ленінської методології», дослуховування до зауважень, що надходили із ЦК КП(б)У та підконтрольного йому Українського філіалу Інституту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК КП(б)У. Книга удруге після 1947 р. була звинувачена у фальсифікуванні історії України, причому часто об'єктами критики ставали ті самі положення, що і у 1947, змінився лише вектор критики. На мою думку, непрофесійно виглядав і аналіз положень «Короткого курсу» 1940 р. з точки зору досягнень української історіографії кінця 20 століття²⁰. Дехто із вчених у своїй огульній зневазі до радянської історіографії узагальнено говорив про «цінічне спотворення минулого» у виданнях Інституту історії України кінця 1930-х — першої половини 1940-х років, але наймовірно плутався із простим бібліографічним описом видань, що критичувались, що свідчило про банальне незнайомство з ними²¹.

Інший підхід до «Короткого курсу» був продемонстрований у 2000-х роках, коли історіографи почали відмовлятися від спрощеної зовнішньої, до певної міри вульгаризованої оцінки праці 1940 року. Акцент в аналізі книги був зміщений канадським вченим С. Єкельчиком, який наголосив, що цією роботою була започаткована реабілітація національного нарративу. Історик відзначив, що автори «Історії України» намагались збалансувати національний нарратив і класовий аналіз²². Традицію спокійної розмови про застосовані у «Короткому курсі» схеми продовжила Ю. Кисла²³.

²⁰ Див., приміром: *Удод О.А.* Фальсифікована історія: Наука, позбавлена душі // *Удод О.А.* Історія і духовність. — К.: Видавництво «Генеза», 1999. — С. 80–87.

²¹ Див.: *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К.: Критика, 2002. — С. 347–348. Тут вчена через подібність назв сплутала випуски «Нарисів з історії України» (1937–1944, вип.1, 2, 4, 6, 8, 11), які були авторськими, а не колективними дослідженнями, із «Коротким курсом історії України» 1940 р., одностомним, а не двостомним «Нарисом історії України» 1942 р. та першим томом проектованого чотиритомника «Історія України» 1943 р.

²² *Yekelchik S.* Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination. — Toronto: University of Toronto Press, 2004. — P.24. Те саме видання в українському перекладі: *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. — С. 53.

²³ Див. *Кисла Ю.* Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду // *Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність*. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. Режим доступу: <http://polit.ua/analitika/2011/07/29/kisla.html>

Справді, настав час відмовлятися від штампів як радянської, так і молоді пострадянської історіографії та комплексно і виважено досліджувати історію створення «Короткого курсу історії України», вихід якого фактично завершив розпочатий на початку десятиліття процес створення національної історії нового типу. Йдеться про сукупність кількох складових.

По-перше, звернімо увагу на форму видання: на зміну авторським нарративам («Історія України-Руси» М. Грушевського, «Нарис історії України», «Коротка історія України», «Історія України в стислому нарисі» М. Яворського та ін.) приходить колективна праця, що складається із написаних окремими дослідниками — спеціалістами у певних періодах — розділів. По-друге, під час роботи над такою колективною працею формується новий спосіб історіописання. Застосування — більшою або меншою мірою — так званого «бригадного методу» передбачає детальне колективне обговорення текстів, аж до окремих речень та виразів, і наступну їх уніфікацію, приведення до спільного знаменника. Із викладу геть зникають ознаки авторського бачення різних подій та процесів, а також дискусійні питання. Історичний виклад стає прямолінійним та безособовим, і читач мимоволі утверджується у думці, що викладений у тексті нарратив є єдино можливим у трактуванні тих чи тих подій. Також сприяє цьому «освячення» тексту на вищому партійному рівні (обов'язкова умова для публікації), що сприймається не як недоречне втручання у роботу професійних істориків, а, навпаки, як певний «знак якості». Недарма, приміром, у передмові до «Короткого курсу історії України» спеціально підкреслювалось, що «при остаточному опрацюванні використано зауваження, зроблені ... Українським філіалом Інституту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК КП(б)У, який прорецензував розділи, що стосуються радянського періоду»²⁴. Нарешті, по-третє, надзвичайно наочно виступає намагання поєднати дві історіографічні лінії: з одного боку, йдеться про створення курсу національної історії, а з другого — видно бажання попри все «вписати» історію України у загальносоюзний контекст; це прямо позначається на періодизації «Короткого курсу» та його змісті.

Треба пам'ятати, що «Історія України» зразка 1940 року була не першою колективною узагальнюючою роботою українських істориків. Перша спроба була зроблена ще на початку 1930-х рр. У 1932 р. побачив світ розкішно (як на той час) оформлений перший (і, як виявилось, єдиний) том запланованої як двотомник «Історії України»²⁵. Наклад видання був надзвичайний — 80 тисяч примірників. Том був складений, як зазначалось у передмові, колективом «істориків-марксистів». Ці дослідники — працівники Інституту історії Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) З. Гуревич, Г. Карпенко, С. Покровський, М. Редін та М. Свідзінський — позначали свою працю як «першу спробу марксистського курсу історії України», створену на протигагу як «великодержавній поміщицько-буржуазній та дрібнобуржуазній російській та польській історіографії», так і «українській буржуазній націоналістичній історіографії». Останню для них уособлювали праці М. Грушевського і М. Яворського, який ще кілька років перед тим так само вважався «істориком-марксистом».

²⁴ Історія України. Короткий курс. — К.: Видавництво АН УРСР, 1940. — С. 4.

²⁵ Історія України. Том перший. Передкапіталістична доба. — Харків: Пролетар, 1932. — 337 с.

Згаданий перший том, написаний у 1930–1931 рр., був присвячений так званій «передкапіталістичній добі». Завдяки такому «узагальнюючому» формулюванню автори, з одного боку, уникли довгої підназви, а з іншого, обійшли дратівливе питання про азійський (рабовласницький) спосіб виробництва на території України у той час, коли в СРСР велась досить запекла дискусія про цей спосіб виробництва. Водночас підназва дещо звужувала хронологію, бо відсилала до періоду, що безпосередньо передував «капіталістичній добі» (приміром, праця О. Оглоблина, що була присвячена історії фабричного виробництва в Україні у першій половині XIX ст. і вийшла за кілька років перед тим, мала назву «Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика»).

Перший том «Історії України» складався із семи досить нерівнозначних розділів. Примітно, що виклад історії України починався із доби палеоліту. Обґрунтовувалось це трафаретним компартійним штампом про «дійсний хід історичного розвитку» та знову ж таки протиставлялося як «російській буржуазно-поміщицькій» історіографії, що звертала увагу на історію держави, а, отже, починала виклад з історії створення Київської Русі, так і «націоналістичній українській історичній науці», що цікавилась походженням українського народу і тому начебто починала історію України із слов'янського заселення України. Натомість дані «історики-марксистки» впевнено, але нелогічно, перескакуючи через століття, твердили, що «історія України — це історія суспільних відносин, це історія класової боротьби на терені сучасної України, боротьби, що підготувала й здійснила пролетарську диктатуру. Це є історія розвитку, що врешті призвів до соціалістичного будівництва. Але почався цей розвиток задовго до слов'янського заселення»²⁶.

Розглядаючи історію України з точки зору тогочасного розуміння суспільних відносин та їх етапів, дослідники виділяли «початки класового суспільства та складання феодалських відносин» (розділ I), «розвиток феодално-кріпацьких відносин» (розділ II), «розвиток феодално-кріпацької системи в другій половині XVII і у XVIII ст.» (розділ IV), «розклад феодално-кріпацької системи господарства» (розділ V) та «боротьбу клас на Україні епохи першої половини XIX ст.» (розділ VI). У певний дисонанс з ними входили розділ III «Селянська революція 1648 р.» та розділ VII «Реформа 1861 р.», що були присвячені двом небуденним в історії України подіям.

Проте невдовзі даний том «Історії України» був розкритикований вщент, і другий том надрукований не був. Тобто не був надрукований том, де мав би бути освітлений хронологічний період історії України від 1861 до 1932 років, або, якщо вживати тогочасну термінологію, «капіталістична» та «соціалістична» доба. На гребні загальнодержавної боротьби із троцькізмом та націоналізмом автори «Історії України» були оголошені націоналістами та троцькістами і зазнали репресій, а сама книга декларативно визнана «шкідницькою» і «контрреволюційною»²⁷. Із широкого ужитку вона була фактично виведена, хоча із

²⁶ Там само. — С. 5.

²⁷ Скубицький Т. Проти платформи контрреволюційного блоку уламків націоналістів і троцькістів у підручнику історії України // Під марксистсько-ленінським прапором. — 1935. — № 3. — С. 104–122.

бібліотек повністю не вилучена, і радянські науковці пізніше час від часу про неї згадували, але, правду кажучи, винятково у критичному ключі²⁸.

Відсутність загальноукраїнської «марксівської» (тобто «наукової і правильної») версії історії України партійними керівниками визнавалась за неприпустимий прорахунок, що треба було виправляти. У планах та звітах ВУАМЛІН і далі безперестанно згадувалось про перманентну підготовку тексту нового синтетичного курсу з історії України, до того ж повсякчас наголошувалось на виключному характері цього завдання. Однак через постійні обговорення та доопрацювання, а також зміни в авторському колективі його видання весь час відкладалось. Характерно, що ані академічні історичні установи, ані окремі науковці, які працювали в них, до підготовки курсу свідомо не залучались.

У квітні 1934 р. (тобто ще за місяць до знаменитої постанови ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР») ЦК КП(б)У ухвалив спеціальну постанову про складання курсу історії України²⁹. Однак, незважаючи на це, справа з місця не зрушила, і партійні очільники змушені були повернутись до обговорення проблеми у листопаді 1934 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У. Серед першочергових практичних заходів, запропонованих для виконання постанови ЦК КП(б)У «Про контрреволюційну роботу рештків націоналістів і троцькістів та допомогу їм з боку гнилих і ліберальствующих елементів» (ухвалена 3 листопада 1934 р.), поруч із складанням переліку «належних до вилучення підручників, програм, брошур, доповідів, розробок, що написані троцькістами, націоналістами», та розгортанням кампанії дискредитації у пресі згаданих у цьому переліку творів, стояло і завдання термінової розробки нових підручників з історії України та української літератури. Підготовка текстів, витриманих у відповідному дусі, мала безумовно велике політичне значення. Відповідальними за підготовку курсів були призначені культпроп ЦК КП(б)У, Наркомпрос та ВУАМЛІН³⁰.

Через півроку, 11 квітня 1935 р. була ухвалена спеціальна постанова ЦК КП(б)У «Про підготовку курсу історії України», де йшлося про опрацювання тексту підручника з історії України для вищих навчальних закладів до чітко визначеної дати — 1 грудня 1935 р. Цією постановою ЦК також була затверджена авторська бригада із 18 істориків. Восьмеро з них — А. Абрамов, Н. Войтинський, К. Гребенкін, В. Гуристримба, К. Гуслистий, М. Кіллерог, Т. Скубицький, М. Трегубенко — мали бути авторами, на інших — С. Йосипенка, Г. Луконенко, Ю. Межберга, І. Премислера, Ю. Рахманінова, О. Сенченка, Г. Терезанську, Тимошенка, Д. Фріда, Ю. Чеботарьова — покладалось завдання вивчення джерел та розробки «окремих проблем історії України». Керувати цією збірною бригадою науковців (названі історики працювали у ВУАМЛІН, Інституті червоної професури, вищих навчальних закладах, зокрема Київському державному

²⁸ Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). — С. 64; Историография истории Украинской ССР. — С. 94.

²⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1267, оп. 1, спр. 5, арк. 100.

³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 6, спр. 341, арк. 104.

університеті, історичних музеях Харкова і Києва та в Центральному архівному управлінні) були призначені секретар ЦК КП(б)У (й водночас завідувач відділу пропаганди і преси ЦК) М. Попов, президент ВУАМЛІН О. Дзеніс і тодішній директор Інституту історії ВУАМЛІН Н. Войтинський³¹. Фактично відповідальним за реалізацію цього партійного доручення був Інститут історії ВУАМЛІН, це стало «стрижнем і основою»³² всієї його діяльності.

На основі збережених протоколів засідань президії ВУАМЛІН та оприлюднених у періодиці звітів можна відтворити процес підготовки курсу історії України. Ці організаційні моменти варті уваги, бо вони чітко характеризують тогочасне історіописання.

Вищезгаданій квітневій постанові ЦК КП(б)У передувала велика кількатижнева організаційна робота в секретаріаті ЦК КП(б)У та у ВУАМЛІН. Ланцюжок настанов йшов від секретаріату ЦК до президії ВУАМЛІН і далі до Інституту історії ВУАМЛІН.

Нарешті на початку квітня дирекцією Інституту історії ВУАМЛІН було визначено, що підручник з історії України нараховуватиме чотири основні частини. За основу поділу був взятий формаційний підхід до періодизації історії України. Підручник мав складатись із частин «*Дофеодальний устрій на Україні*» (до IX ст.), «*Феодалізм на Україні*» (з кінця XIX до другої половини XIX ст., із розділами «Період феодальної розпорошеності» [з IX до середини XVI ст.], «Період розвитку кріпацтва» [з середини XVI до кінця XVIII ст.] та «Розклад феодально-кріпацького устрою» [з кінця XVIII до середини XIX ст.], «*Капіталістичний період на Україні*» (від 1860-х рр. до 1917 р., із розділами «Розвиток промислового капіталізму» [1860–1890 рр.] і «Період імперіалізму» [кінець 1890-х — 1917 р., в цей період включався також «етап між лютим і жовтнем 1917 р.», що відносився дослідниками до періоду імперіалізму] та «*Епоха диктатури пролетаріату*» (1917–1935 рр., із розділами «Пролетарська революція і громадянська війна» [від жовтня 1917 р. до початку 1921 р.], «Відбудовний період» [від 1921 по 1927 р.] та «Період соціалістичної реконструкції і побудови безкласового суспільства» [від 1928 до 1935 р.]»³³.

Далі президією ВУАМЛІН були затверджені керівники авторських бригад чотирьох згаданих частин — відповідно Т. Скубицький, П. Афіногенов, Н. Войтинський (згодом замінений К. Гребенкіним через перевантаження Войтинського редакторською роботою) та А. Абрамов. За тиждень їх та підібраних ними дослідників офіційно затвердили постановою ЦК КП(б)У. Однак кваліфікація членів авторських бригад, які мали проробити програму курсу, була вкрай низькою. Тому паралельно був розроблений план підвищення кваліфікації як самих керівників, так і членів їх бригад (передбачалась організація консультацій та проведення семінарів)³⁴.

³¹ Про підготовку курсу історії України: Постанова ЦК КП(б)У від 11 квітня 1935 р. // Під марксо-ленінським прапором. — 1935. — № 2. — С. 123.

³² Абрамов А. Перед початком великої роботи (Про курс історії України) // Під марксо-ленінським прапором. — 1935. — № 2. — С. 158.

³³ Там само. — С. 158–159.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 1267, оп. 1, спр. 5, арк. 106.

Загалом із авторським колективом справа була вкрай непевною. Далеко не всі затверджені ЦК КП(б)У дослідники виявились здатними написати потрібні тексти (інколи це траплялось через перевантаження їх партійною роботою, інколи — через низький професійний рівень), тому у процесі підготовки підручника до опрацювання курсу залучались нові автори, причому здебільшого не партійні функціонери, а викладачі вишів. Піднімалось навіть питання про використання «молодих українських більшовицьких наукових кадрів» — слухачів старших курсів історичного відділу Інституту червоної професури та аспірантів-істориків Київського державного університету (курсив мій. — О.Ю.)³⁵.

Найкраще посувалась підготовка перших двох частин курсу — про дофеодалний період та феодалізм. До липня 1935 р. був зібраний весь необхідний документальний матеріал, розроблений і згодом навіть опублікований для публічного обговорення детальний проект плану цих частин³⁶. Найгірше було із третьою і — особливо — четвертою частиною. На написання окремих розділів четвертої частини, зокрема про так званий відбудовчий період, так і не змогли знайти авторів, а автори інших розділів зволікали із включенням у роботу³⁷. Для того, аби виконати постанову ЦК бодай із запізненням, дирекція ВУАМЛІН вирішила подовжити термін підготовки всього курсу та ухвалила видати його у 3-х книжках. До першої книжки мали ввійти вже начорно написані перша та друга частини, а третю та четверту частини планувалось опублікувати згодом окремо.

Восени 1935 р. у ВУАМЛІН розпочались публічні обговорення підготовлених Н. Межбергом, К. Гуслистим, Т. Скубицьким та Г. Луконенком 12 підрозділів першої та другої частини. Під час цих обговорень з'ясувалось, що тексти дуже слабкі й потребують значної доробки. Зрештою, їх редагування та доопрацювання затяглося на кілька місяців. Хоча у середині грудня 1935 р. преса повідомила, що у Державному соціально-економічному видавництві України вийшла з друку тритомна «Історія України» за редакцією М. Попова, О. Дзеніса та Н. Войтинського³⁸, це було анонсом бажаної події, а не констатацією доконаного факту. Термін здачі курсу історії України постійно відкладався, і врешті-решт остаточну підготовку «Історії України» було перенесено до плану роботи Інституту історії ВУАМЛІН на 1936 р., до того ж опублікувати планувалось першу та другу книжки, а третю передбачалось лише «скласти та редагувати»³⁹. За якийсь час кількість томів та їх наповнення вирішили знову змінити. Третя частина була розділена на дві книжки: третій том виділили для освітлення «Великої пролетарської революції і громадянської війни на Україні», а четвертий — для викладу історії України «відбудовного та реконструктивного періоду до 1936 року включно»⁴⁰.

³⁵ Абрамов А. Перед початком великої роботи (Про курс історії України) // Під марксо-ленінським прапором. — 1935. — № 2. — С. 159.

³⁶ Проект плану курсу «Історії України» // Під марксо-ленінським прапором. — 1935. — № 5. — С. 154–172.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 1267, оп. 1, спр. 5, арк. 158.

³⁸ Вісті. — 1935. — 15 грудня.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 1267, оп. 1, спр. 5, арк. 220.

⁴⁰ Наукова хроніка. Про плани робіт на 1936 рік // Під марксо-ленінським прапором. — 1935. — № 5. — С. 176.

Видається, що затягування із підготовкою томів «Історії України», особливо тих частин, що стосувались історії від 1917 р., було не випадковим. Дослідники добре пам'ятали «чистку» ВУАМЛІН 1934–1935 рр. від так званих «троцькістсько-зінов'євських та націоналістичних елементів» і тому воліли дочекатись точних вказівок згори, щоб уникнути звинувачень і — відповідно — репресій. Ждати довелось недовго.

27 січня 1936 р. у центральних союзних газетах «Правда» та «Известия» під промовистою газетною шапкою «На фронті історичної науки» були із великим запізненням опубліковані написані ще у серпні 1934 р. «зауваження» Й. Сталіна, А. Жданова та С. Кірова з приводу конспектів підручників з історії СРСР та з нової історії. Їх «тлумачили» передовиці, присвячені викладанню історії у школах, та спеціально підготовлені статті К. Радека⁴¹ і редактора газети «Известия» М. Бухаріна⁴². За кілька днів роз'яснення продовжилось у статті директора Ленінградського інституту історії партії В. Бистрянського, що була опублікована у тій таки «Правде»⁴³. А ще через місяць з'явилась спеціальна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію конкурсу на кращий підручник для початкової школи з елементарного курсу історії СРСР з короткими відомостями з загальної історії», де було чітко сформульовано, що автори майбутнього підручника повинні керуватись всіма зазначеними настановами⁴⁴.

Поява цих напучувань вкотре затримала й підготовку «Історії України» — адже вказівки вищого партійного керівництва були сприйняті й українськими істориками як безпосереднє керівництво до дії. Вже написані розділи курсу національної історії потребували чергових звірок та «удосконалень», а ще не підготовлені частини вимагали опрацювання нових планів-проспектів. Через це вихід «Історії України» кілька разів відкладався, аж поки влітку 1936 р. ВУАМЛІН не був ліквідований.

Втім, створений тоді ж на базі Інституту історії ВУАМЛІН Інститут історії України Академії наук УРСР, до штату якого були зараховані й основні вуамлінівські автори курсу з історії України, зокрема, К. Гребенкін, В. Гуристримба, А. Сараджев, Т. Скубицький, М. Трегубенко, перебрав на себе це завдання «величезної важливості та значущості». Однак майже готові тексти знову не пішли до друку, цього разу через репресії проти їх авторів. Згадані науковці впродовж дуже короткого часу (кінець 1936 — осінь 1937 рр.) один за одним були арештовані, безпідставно звинувачені у так званій «контрреволюційній терористичній діяльності» та невдовзі розстріляні⁴⁵.

⁴¹ Радек К. Значение истории для революционного пролетариата // Правда. — М., 1936. — 27 января. — С. 3.

⁴² Бухарин Н. Нужна ли нам марксистская историческая наука? (О некоторых существенно важных, но несостоятельных взглядах тов. М. Н. Покровского) // Известия. — М., 1936. — 27 января. — С. 3–4.

⁴³ Бистрянский В. Критические замечания об учебниках по истории СССР // Правда. — 1936. — 1 февраля. — С. 2–3.

⁴⁴ Див.: Комуніст. — 1936. — 4 березня.

⁴⁵ Детальніше про них див.: Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006 (зокрема, див. передмову та біобібліографічні довідки); Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 кн. — Кн. 1: 1936–1947. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 27–84.

Проте завдання підготовки курсу з історії України із порядку денного знято не було. Навпаки, воно ставало все більш злободенним. Водночас репресії проти істориків-співробітників Інституту, які готували курс, слугували до певної міри виправданням із його затягуванням. С. Белоусов, призначений директором Інституту замість А. Сараджева, неодноразово наголошував, що партійне завдання виконане не було саме через «шкідницьку» та «ворожу» діяльність «троцькістських агентів фашизму», якими, начебто, як тоді було прийнято казати, був «засмічений» Інститут історії України. З одного боку, «вороги, що пробрались до інституту», були «лжеісториками», які «нічого не тямили в питаннях історії» та «фальсифікували» історію України, а з іншого, вони «протаскували в історичну науку наскрізь гнилі ідейки, глибоко ворожі марксистові-ленінізові», тому-то публікувати їхні праці було абсолютно недоцільно.

Фактично на середину 1937 року склалась парадоксальна ситуація, коли причина та наслідки помінялись місцями. Першопричиною систематичного зриву термінів видання підручників визнавалася аж ніяк не поява все нових та нових «партійних директив» із конструювання «єдино правильної» історичної схеми, що задавали вектори історіописання та змушували істориків у тоталітарній радянській державі підлаштовуватись під ці директиви (втім, навіть «коливання разом із лінією партії» не було гарантією їх навіть банального виживання). Навпаки, саме науковці оголошувались винними у «невиконанні партійних завдань» внаслідок «безкінечного редагування написаних розділів»⁴⁶.

На середину 1937 року припадає і введення до історіографічного дискурсу й кількох основних «загальновідомих» концептів (побіжно зауважу, що аргумент «як всім відомо», який надзвичайно широко став застосовуватися в історіописанні у той час, вартий окремої розмови).

Передусім йдеться про основоположну тезу «український і російський народи є братніми народами»⁴⁷, що спиралась знов-таки на «загальновідоме історичне минуле» та твердження про «близькість» двох народів за мовою, культурою та побутовим укладом. Її намагались припасувати до всіх хронологічних періодів, від історії Київської Русі⁴⁸ через історію Хмельниччини до сучасності.

Визнання «братськості» двох народів за аксіому вело до двох інших залежних тез. Йшлося про відсутність між українським та російським народами будь-якого «антагонізму» впродовж всього періоду їх співіснування, натомість «одвічними» та «найзлішими» ворогами українського народу призначались «польські пани». Навколо цих визначальних тез і формувалась загальна концепція історії України.

Погляд на історичний розвиток України відповідно до «суспільно-економічних формацій» був прийнятий за замовчуванням, проте в цей час, на відміну від початку 1930-х рр., він не вип'ячувався. Йшлося просто про наратив у «добу феодалізму», «добу капіталізму» та «добу соціалізму». Основний упор робився на класовий та партійний підходи.

⁴⁶ Див., приміром: *Белоусов С.М.* На історичному фронті України // *Комуніст*. — 1937. — 22 серпня. — С. 3.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Детальніше див.: *Юсова Н.М.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті — перша половина 1940-х рр.). — Вінниця: Консоль, 2005. — 543 с.

Зрештою, попри заданість загального вектору історіописання, для підготовки курсу історії України від давнини до середини-кінця 1930-х рр. (тобто тогочасного «сьогодення») у знекровленому репресіями академічному Інституті історії України банально бракувало фахівців. Ті кілька осіб, які «пережили» репресії (В. Дядиченко, Ф. Лось, Ф. Ястребов) або прийшли до Інституту у 1937 р. вже як «старі спеціалісти» (як, приміром, О. Оглоблін чи Є. Сташевський), фізично виконати поставлене завдання у короткий термін були не в змозі. З іншого боку, одночасно залучити до роботи в Інституті значну кількість професійних істориків було також неможливо — внаслідок репресій кінця 1920-х — 1930-х рр. український історичний цех був надзвичайно малочисельним. Необхідно було щонайменше два-три роки, аби «виростити нові більшовицькі українські кадри», що були би спроможні дати потрібну партії наукову продукцію.

Ризикну висунути припущення, що проект «Нариси з історії України», який стартував в Інституті історії України у 1937 р., якраз і був відповіддю на згаданий виклик. Ті кілька науковців, які тоді залишились в Інституті, усвідомили, що швидко дати лаконічну, систематизовану та — головне — вивірену «марксистсько-ленінську» історію України вони не зможуть, і запропонували дати «нариси» з різних періодів української історії. Перевагою проекту було те, що книги були авторськими і, попри загальну серію, мали свої власні назви; кожен із співробітників писав «нариси» з того періоду, у якому вважав себе спеціалістом; нарешті, нариси можна було друкувати не у хронологічному порядку, а по мірі їх підготовки тим або тим фахівцем. Паралельно «Нарисам» (їх передбачалось 17 випусків; у 1937–1941 рр. вийшли 6 випусків⁴⁹) розпочалась підготовка кількатомної «Хрестоматії з історії України» (вийшло 2 томи більш «солідною» назвою: «Історія України в документах і матеріалах»⁵⁰) та «Хронології історії України», також у кількох випусках⁵¹. По суті ж, науковцями напрацьовувався матеріал для подальшого викладу у короткому курсі.

⁴⁹ Див.: Нариси з історії України. Вип. 1: *Ястребов Ф., Гуслистий К.* Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1937. — 205 с.; 2-е вид. — К., 1940; Нариси з історії України. Вип. 2: *Гуслистий К.* Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). — К.: Вид-во АН УРСР, 1939. — 195 с.; Нариси з історії України. Вип.4: *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). — К.: Вид-во АН УРСР, 1939. — 268 с.; Нариси з історії України. Вип.8: *Ястребов Ф.* Україна в першій половині XIX століття. — К.: Вид-во АН УРСР, 1939. — 274 с.; Нариси з історії України. Вип.3: *Гуслистий К.* Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI — 30-і роки XVII ст.). — К.: Вид-во АН УРСР, 1941. — 188 с.; Нариси з історії України. Вип. 6: *Оглоблін О.* Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1941. — 281 с. (вийшов сигнальний примірник).

⁵⁰ Історія України в документах і матеріалах. Т.1: Київська Русь і феодальні князівства XII — XIII століть / Уклад. М.Н. Петровський; Відп. ред. С.М. Белоусов. — К.: Вид-во АН УРСР, 1939. — 293 с.; Історія України в документах і матеріалах. Т.3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.) / Уклад. М.Н. Петровський і В.К. Путілов; Відп. ред. С.М. Белоусов. — К.: Вид-во АН УРСР, 1941. — 292 с.

⁵¹ Хронологія історії України. Вип. 1: Докапіталістичний період / Уклад. М.Н. Петровський; Відп. ред. С.М. Белоусов. — К.: Вид-во АН УРСР, 1938. — 92 с.; Хронологія історії України. Вип. 2: 1861–1917 / Уклад. І.М. Премислер; Відп. ред. М. Супруненко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1940. — 72 с.

Паралельно робились спроби скласти програму з історії України. Як повідомляв у серпні 1937 р. С. Белоусов, вже на той час до Наркомосвіти був зданий на затвердження складений вченими проект програми з історії України⁵². На жаль, виявити його не вдалось через практично повну відсутність архіву Наркомпросу за цей період. Натомість відомий проект «Програми по історії України», що був упорядкований через рік та оприлюднений у видавництві АН УРСР⁵³. Хоча це був лише «проект», Наркомосвіти не лише дозволив опублікувати програму, але й допустив її для користування в університетах і педінститутах УРСР у 1938/1939 навчальному році.

Програма була підготовлена влітку 1938 р., ще до виходу «Короткого курсу історії ВКП(б)». Вона складалась із 18 тем, назви та хронологія яких практично збігались із назвами 17-ти випусків «Нарисів з історії України» (за винятком першої теми «Територія України в далекому минулому», відповідного нарису публікувати не планувалось). Вагомим додатком був список рекомендованої літератури, де студентам пропонувалось для засвоєння курсу опрацювати праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна та Й. Сталіна (найбільше були наведені роботи останніх двох), а також окремі студії істориків В. Антоновича, М. Василенка, Ю. Готьє, Б. Грекова, О. Єфименко, В. Ключевського, М. Костомарова, О. Лазаревського, М. Любавського, В. Пічети, В. Семевського, С. Соловйова та перший випуск «Нарисів з історії України», що вийшов у 1937 р. (автори — Ф. Ястребов та К. Гуслистый). Хоча у «Програмі» жодним словом не було згадано М. Грушевського, в її основі лежала саме його схема української історії, дивним чином «підлаштована» під нові вимоги марксистського історіописання. У «Програмі» однозначно переважала політична історія, економічні питання з'являлись епізодично, здебільшого у зв'язці із питанням суспільного життя та із наголосом на різних формах експлуатації «поневоленого народу», окремо зверталась увага на розвиток культури та науки на українських землях.

Підготовка українськими істориками цієї «Програми» для вищої школи, як і зростання у 1938–1939 рр. штатів Інституту історії України (здебільшого це відбувалось за рахунок молодих випускників московського та харківського / київського Інститутів червоної професури, Київського державного університету, хоча також залучені були кілька «старих спеціалістів», зокрема Н. Полонська-Василенко та С. Юшков) засвідчило готовність українських науковців повернутись до написання курсу з історії України. Вихід наприкінці 1938 р. «Короткого курсу історії ВКП(б)» додатково стимулював до такої роботи, бо давав напрямок історіописання найбільш складного хронологічного відтинку — від кінця ХІХ ст. до кінця 1930-х рр. Назва сталінського курсу⁵⁴ визначила, безперечно, й назву курсу з історії України: історикам «підказали», якої історії від них очікують.

⁵² *Белоусов С.М.* На історичному фронті України // *Комуніст.* — 1937. — 22 серпня. — С. 3.

⁵³ *Програма по історії України (Проект).* — К.: Видавництво АН УРСР, 1938. — 78 с.

⁵⁴ Див. ґрунтовну документальну публікацію про це видання: «Краткий курс истории ВКП(б)». Текст и его история: В 2 ч. — Ч. 1 / Сост. М. В. Зеленев, Д. Бранденбергер. — М.: Росспэн, 2014. — 791 с.

Як би там не було, але наприкінці 1939 р. «Короткий курс історії України» вже стояв у видавничому плані Інституту історії України, причому здати текст курсу до видавництва науковці мали у березні 1940 р.⁵⁵ Без затримки не обійшлося і цього разу, але, зважаючи на попередні кількарічні зволікання, вона була не такою й великою: вже у серпні 1940 р. почався набір, а до кінця року курс був надрукований.

Варто відзначити, що відповідальність за цей підручник розділили 6 редакторів — С. Белоусов, К. Гуслистий, О. Оглоблин, М. Петровський, М. Супруненко та Ф. Ястребов. Хоча у передмові наголошувалось, що книга є «колективною працею авторської бригади Інституту історії України Академії наук УРСР», «Історія України» не була знеособлена. У тій-таки передмові послідовно були вказані автори всіх розділів — Л. Славін, К. Гуслистий, М. Петровський, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Ф. Ястребов, Ф. Шерстюк, К. Максимчук, Ф. Лось, О. Сенченко, П. Білик, М. Супруненко, І. Премислер, С. Белоусов. Хронологічні таблиці були складені Є. Черкаською, а історичні карти — «під доглядом та редакцією» М. Ткаченка. Хоча до складу Інституту історії України у 1940 р. вже входив і Львівський відділ, де працювали вчені, що спеціалізувались на дослідженні історії Західної України, їх до написання параграфів з історії західноукраїнських земель не залучили. Історія Криму залишилась поза історією України.

«Історія України. Короткий курс», як і «Програма» 1938 року, мала, по суті, ті самі 18 розділів, причому формулювання їх також часом збігались. Половина обсягу книги (майже 200 сторінок, вісім розділів) були присвячені історії України від «найдавніших часів» до кінця XIX ст., інші 200 сторінок та 10 розділів — новітній історії (від російської революції 1905–1907 рр. до «возз'єднання великого українського народу в єдиній українській соціалістичній державі»). Цей курс став першим синтетичним виданням з історії України, де були спотворені реальні пропорції у висвітленні різних історичних епох. Звісно, це пояснюється аж ніяк не браком відомостей з історії України до XIX ст. Крім того, друга частина скоріше нагадувала історію ВКП(б), ніж власне історію України, і рясно цитувала та переказувала «Короткий курс історії ВКП(б)». Фактично перша частина «Курсу» йшла слідом за схемою історії М. Грушевського, хоча й жодного разу не згадуючи його, навіть у контексті діяльності Української Центральної Ради, що була згадана мимохідь, а друга досить грубо відтворювала сталінську схему. У другій частині історія України буквально «вписувалась» у загальносоюзний дискурс.

Це наочно демонструють назви розділів двох коротких курсів, що яскраво відображають історичну періодизацію, термінологію та концепцію видань. Оскільки до «Короткого курсу історії ВКП(б)» весь час вносились певні зміни та доповнення, для коректного порівняння візьмемо видання 1938 року. Перший та другий розділи «Історії ВКП(б)» («Боротьба за створення соціал-демократичної робітничої партії в Росії (1883–1901 роки)» та «Утворення російської соціал-демократичної робітничої партії. Появлення всередині партії фракцій більшовиків і меншовиків (1901–1904 роки)») відповідності із «Історією України» не мають.

---

⁵⁵ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 кн. — Кн. 1: 1936–1947. — С. 133.

<p><i>Історія Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс / Під редакцією комісії ЦК ВКП(б). Схвалений ЦК ВКП(б). 1938 рік. Переклад [на українську мову] під редакцією комісії ЦК КП(б)У. Схвалений ЦК КП(б)У. — Київ: Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1938. — 344 с.</i></p>	<p><i>Історія України. Короткий курс / Під редакцією С.М. Белоусова, К.Г. Гуслистого, О.П. Оглобліна, М.Н. Петровського, М.І. Супруненко, Ф.О. Ястребова. — К.: Видавництво АН УРСР, 1940. — 412 с.</i></p>
<p><i>Глава III.</i> Меншовики і більшовики в період російсько-японської війни і першої російської революції (1904–1907 роки)</p>	<p><i>Розділ IX.</i> Україна в першій російській буржуазно-демократичній революції (1905–1907)</p>
<p><i>Глава IV.</i> Меншовики і більшовики в період столипінської реакції. Оформлення більшовиків у самостійну марксистську партію (1908–1912 роки)</p>	<p><i>Розділ X.</i> Столипінська реакція на Україні (1907–1912)</p>
<p><i>Глава V.</i> Партія більшовиків в роки піднесення робітничого руху перед першою імперіалістичною війною (1912–1914 роки)</p>	<p><i>Розділ XI.</i> Україна в роки нового революційного піднесення (1912–1914)</p>
<p><i>Глава VI.</i> Партія більшовиків у період імперіалістичної війни. Друга революція в Росії (1914 р. — березень 1917 р.)</p>	<p><i>Розділ XII.</i> Україна в період першої імперіалістичної війни і другої російської буржуазно-демократичної революції (1914–1917)</p>
<p><i>Глава VII.</i> Партія більшовиків у період підготовки і проведення Жовтневої соціалістичної революції (квітень 1917 р. — 1918 р.)</p>	<p><i>Розділ XIII.</i> Велика Жовтнева соціалістична революція</p>
<p><i>Глава VIII.</i> Партія більшовиків у період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 роки)</p>	<p><i>Розділ XIV.</i> Іноземна воєнна інтервенція і громадянська війна на Україні (1918–1920)</p>
<p><i>Глава VIII.</i> Партія більшовиків у період переходу на мирну роботу по відбудованню народного господарства (1921–1925 роки)</p>	<p><i>Розділ XV.</i> Перехід до мирної роботи по відбудованню народного господарства (1921–1925)</p>
<p><i>Глава X.</i> Партія більшовиків у боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 роки)</p>	<p><i>Розділ XVI.</i> Боротьба за індустріалізацію народного господарства (1926–1929)</p>
<p><i>Глава XI.</i> Партія більшовиків у боротьбі за колективізацію сільського господарства. (1930–1934 роки)</p>	<p><i>Розділ XVII.</i> Боротьба за колективізацію сільського господарства (1930–1934)</p>
<p><i>Глава XII.</i> Партія більшовиків у боротьбі за завершення будівництва соціалістичного суспільства і проведення нової Конституції (1935–1937 роки)</p>	<p><i>Розділ XVIII.</i> Україна в період завершення побудови безкласового соціалістичного суспільства (1935–1940)</p>

Збіг у назві підрозділів був ще приголомшливішим. Приміром, останні розділи двох коротких курсів мали такі параграфи:

Глава XI	1. Міжнародна обстановка в 1935–1937 роках. Тимчасове пом'якшення економічного кризису. Початок нового економічного кризису. Загарбання Італією Абіссинії. Німецько-італійська інтервенція в Іспанії. Вторгнення Японії в Центральний Китай. Початок другої імперіалістичної війни.	Розділ XVIII	1. Міжнародне становище СРСР. Дальше піднесення народного господарства УРСР і зростання матеріально-культурного добробуту мас.
	2. Дальше віднесення промисловості і сільського господарства в СРСР. Дострокове виконання другої п'ятирічки. Реконструкція сільського господарства і завершення колективізації. Значення кадрів. Стахановський рух. Піднесення народного добробуту. Піднесення народної культури. Сила радянської революції.		
	3. VIII з'їзд Рад. Прийняття нової Конституції СРСР.		2. Прийняття і запровадження нової Сталінської Конституції.
	4. Ліквідація решток бухарінсько-троцькістських шпигунів, шкідників, зрадників батьківщини. Підготовка до виборів у Верховну Раду СРСР. Курс партії на розгорнуту середпартійну демократію. Вибори у Верховну Раду СРСР.		3. Ліквідація решток бухарінсько-троцькістських шпигунів, шкідників і зрадників батьківщини.
			4. Вибори у Верховні Ради СРСР, УРСР і в місцеві Ради депутатів трудящих.
			5. Озброєння партійних і непартійних більшовиків марксистсько-ленінською теорією/ XVIII з'їзд ВКП(б).
	6. Возз'єднання великого українського народу в єдиній Українській соціалістичній державі.		

Як бачимо, українські дослідники, які писали останні розділи, та редакція «Історії України» очевидно перестраховувались. Це цілком зрозуміло. Незважаючи на вказані у передмові імена авторів розділів, відповідальність за імовірну «фальсифікацію» історії лежала на всьому авторському колективі.

Недарма до виходу із друку «Короткого курсу історії України» в центральному партійному органі ЦК КП(б)У газети «Комуніст» за підписом всіх шести редакторів курсу вийшла велика підвальна стаття, в якій були розставлені

акценти та розкрито зміст кожного із 18-ти розділів⁵⁶. В статті передусім наголошувалось, що «наша партія і уряд, особливо товариш Сталін, надають великого значення історичній науці». Були сформульовані і три основні завдання, які стояли саме перед «радянською історичною наукою». Це — «комуністичне виховання трудящих», «пропаганда ідей радянського патріотизму» та «виховання любові до героїчного минулого нашого народу». Текст у «Комуністі» мав переконати, що всі ці три завдання авторський колектив підручника успішно зреалізував. «Багатюща історія українського народу», як зазначалось у статті, поєднувалась із «марксистсько-ленінською методологією» та історією інших народів СРСР (передусім російського).

Зрештою, експеримент із з'єднання в одній праці двох історичних схем — національної та партійно-класової — призвів до появи стійкого словосполучення «українська радянська історіографія», що із 1940 р. асоціювалась саме із «Коротким курсом історії України». Але ані «Історія України» (національний наратив), ані «Короткий курс» (сталінський партійний наратив) тоді гору не одержали. Встановився до певної міри паритет, що був зруйнований у 1947 р. постановою ЦК КП(б)У.

---

⁵⁶ Див.: Белоусов С., Гуслистий К., Оглоблін О., Петровський М., Супруненко М., Ястребов Ф. Короткий курс історії України: До виходу з друку // Комуніст. — 1940. — 19 грудня. — С. 2.

Василь Ульяновський

**Історіописання природничника:
Микола Шарлемань про світ природи Київської Русі —
еволюція поглядів від 20 до 70-х рр.
та їх інтелектуальні контексти**

Микола Васильович Шарлемань (1887–1970) може вважатися унікальним (попри всю нехіть до цього означення колег по цеху) істориком, який поєднав у своїй творчості фахову підготовку та знання з природознавства із захопленням історією, котре також набуло характеру фаховості. Для свого часу він був чи не єдиним природничником, котрий реконструював світ природи Київської Русі через мікродослідження цілої міриади окремих сюжетів на підставі двох мега-текстів — «Слова о полку Ігоревім» та фресок Софії Київської, верифікуючи їх дані із накопиченими знаннями в природознавстві та контекстуалізуючи із іншими видами середньовічних джерел про природу Європи і Азії.

Окрім того, Шарлемань поєднував, концентрував, зливав і розмежовував у собі кілька контекстів, що наклали відчутний відбиток на його творчість, особистість та перебіг життя в цілому. Варто від початку позначити ці контексти.

По-перше, це етнічний контекст та самоідентифікація Шарлеманя. Його рід по батьку мав давні французькі коріння (Шарлемань з французького — Карл Великий). Під час Великої Французької революції Шарлемані переселилися до Німеччини, а згодом (ще за Катерини II) перемістилися в Росію, де представники роду стали відомими архітекторами й художниками. Але родина діда й батька вченого до цієї «мистецької» гілки не належала; вони вважалися німцями, сповідували лютеранство. Син Василя Богуміловича також був охрещений у євангелічно-лютеранській церкві (у Кременчуці, де народився) з іменем Едуард-Миколай-Петро (офіційно іменувався лише Едуардом). Після переїзду до Києва (1890 р.) ця німецько-лютеранська самоідентифікація родини збереглася: Едуард був відданий у Лютеранське реальне училище. При цьому і його батьки, і він сан у свідоцтві про народження були визначені як «русские»¹. Отже, від початку життя вченого він та його родина мали певну «роздвоєну» самоідентифікацію: водночас і російську, і німецьку. Незмінним залишалося лише віровизнання. Однак в 1914 р., з початком Першої світової війни, Шарлемані прийняли

---

¹ НБУВ ІР. — Ф. 49. — Спр. 1062. — Арк. 1–2.

православ'я та змінили при хрещенні імена, зокрема Едуард став Миколою. Щоправда, в 1913 р., коли під час справи Бейліса Едуард Шарлемань виступав свідком захисту (він досліджував зарослі ліщини у місцині, де було віднайдено тіло Андрія Ющинського, і по слідах заламаних гілок визначив час покладання там тіла хлопчика), російська преса «визначила» його як єврея «Шарлеманкіса». Втім, від народження по волі батьків вчений був «русским», а з 1914 р., вже за власною волею — православним. Однак родовий «німецький» контекст знову актуалізувався в окупованому Києві, де Шарлемань змушений був залишитися через стан здоров'я дружини та відсутність можливості самотужки вибратися з міста і активно працював у Зоологічному музеї та інших наукових установах, діяльність яких була відновлена окупаційною владою. Він був записаний до «фольсдойче», оскільки вільно володів німецькою мовою, і знову став Едуардом. У 1943 р. Шарлемань разом із експонатами Зоологічного музею та Геологічного інституту був вивезений до Німеччини (саме вивезений: наявні оповіді свідків, в тому числі членів КПРС, які залишалися в Києві зі спеціальними завданнями, що Шарлемань з дружиною переховувалися в квартирі проф. Голов'янка, але місце їх перебування було випадково відкрите співробітницею вченого Решетник та повідомлене німецькій адміністрації). В Німеччині його записали вже як «німця» та «німецькопідданого». Це перебування в Німеччині для Шарлеманя, як практично для всіх репатріантів, стало фатальним. При тому, що після повернення до Києва разом із врятованими експонатами Зоологічного музею Шарлемань був залишений при всіх правах (в тому числі виборних) радянського громадянина, його запевнили, що не буде переслідувань (власне, ніяким допитам, а тим більше заслання він не піддавався), однак влаштуватися на роботу за фахом — в академічний Інститут зоології АН УРСР чи заснований ним Зоологічний музей — Шарлеманю не вдалося. Ярлики «співробітника фашистів», «зрадника» і т.д. висіли над ним доволі довго, хоча й не застосовувалися офіційно. Вже будучи пенсіонером, Шарлемань намагався «очистити» своє ім'я в листах до Миколи Підгорного (з яким був особисто знайомий ще з 20–30-х років) та Бориса Патона, але на той час, здається, лише в його власній свідомості ще існував комплекс «вини», про що ніхто вже не вів мови.

Тож, яке значення в житті та долі Шарлеманя відіграв цей перший (від народження) німецько-лютеранський контекст? Вже сама родина, а відтак і майбутній вчений відмовилися від «німецького» та ідентифікували себе з «російським», згодом всі разом відмовилися від лютеранства й показово ідентифікували себе з православ'ям. Родові корені відіграли свою роль лише за німецької окупації Києва та при виїзді до Німеччини, але все це бумерангом болісно вдарило вченого після повернення. Проте позитив «німецького» контексту все ж був: Шарлемань чудово знав німецьку мову, тож і в роботах з природознавства, і в історичних працях використовував іноземні видання (в його розпорядженні було навіть німецькомовне «Слово о полку Ігоревім»). Стосовно власне історіописання це було надто важливо: учений зміг провести численні аналогії, використовуючи іншомовний епос, публікації мініатюр із зображенням тварин, наукові розправи зарубіжних учених, притому не лише німецькою, але й французькою (цю мову він також знав з дитинства), польською та англійською (вивчив у зрілому віці). Більше того, він міг листуватися оригінальними мовами

з різними науковцями, які прислали їй передавали йому найновіші праці, зокрема щодо «Слова о полку Ігоревім» Андре Мазона, Сергія Лісного та ін. (ці праці надходили навіть з Китаю, точніше, через місцевих емігрантів у Гонконзі). Однак, «німецький» контекст, який актуалізувався ідеологічною системою (як німецькою, так і радянською) все ж приніс Шарлеманю більше шкоди й власне перешкод в науковій праці. Тут варто підкреслити важливий парадокс: через своє «німецьке минуле», зокрема окупаційне, позбавлений можливості працювати науково в ділянці зоології, Шарлемань сконцентрувався на історії, тому більшість його публікацій історичного спрямування кінця 1940-х — 1960-х рр. завдячують частково цьому «німецькому» контексту, а точніше — його наслідкам. Попри волю самого вченого, об'єктивно, його власні проблеми у зв'язку з німецькими коренями спричинили до розвою історичних студій Шарлеманя. Як не парадоксально, без тяжких для нього наслідків указаного контексту, навряд чи автор був би таким активним в ділянці історії та в пошуках підтримки своїх студій вченими-гуманітаріями головних наукових центрів, у творенні нового для себе інтелектуального контексту.

По-друге, це контексти двох різних наук — зоології (в усіх її ділянках) та природознавства в цілому й історії, зокрема киево-руської доби. Таке поєднання не лише цікаве, але й надто важливе для історіописання. Згадаємо, хоча б В.Б. Антоновича, котрий отримав спочатку медичну, а потім історико-філологічну вищу освіту: перший фах перетворив його в неперевершеного археолога, котрий відразу визначав всі органічні останки, міг скласти кістяки, безпомилково визначати вік, стать, хвороби тощо. Добре розвинуті в медицині та антропології методи систематизації, аналітизму та структуризації, застосовані ним в історичних студіях, відразу піднесли Антоновича в перший шерг істориків свого часу. Незаперечною заслугою Шарлеманя стало визначення та ідентифікація всіх тварин, птахів, плазунів, рослин в писемних та зображальних джерелах Київської Русі й пізнішого часу (словник Памви Беринди, який ніхто з метою природничих термінів не використовував). Ці визначення-ідентифікації Шарлеманя актуальні і в наш час, вони використовуються численними дослідниками, котрі далеко не завжди пам'ятають їх автора-ідентифікатора. Як зоолог, Шарлемань і в своїх історичних студіях використовував метод «натуралістичних», описових студій, який в історіографії іменується широким означенням «позитивізм». Шарлемань застосовував його саме як зоолог: знаходив згадку певного явища природи, «розкладав» його на складники, з'ясовував паралелі в інших пам'ятках та відображення цього явища по вертикалі (різні періоди) й горизонталі (близькі періоди у різних регіонах, країнах, етносах територіальних зонах одного етносу), накладав на опис історичних пам'яток (як писемних, так і зображальних) відомості зі сфери реальної природи, повадок та поведінки тварин, птахів, тощо. І цей метод Шарлемань все більше шліфував та розвивав, відкидаючи в принципі протилежний дискурс символічного трактування явищ природи, оскільки всі її описи сприймав «прямолінійно» як природознавець-спостерігач. Проте, якщо в своєму безпосередньому фасі (зоології) Шарлемань був самодостатнім, особливо не зважав на авторитети, довіряв лише своїм власним спостереженням та вислідам, висновки колег без перевірки не застосову-

вав, то в історіописанні він самодостатнім не був, що й спричинило до постійного пошуку різних контекстів «підтримки», до яких він готовий був примкнути.

Із цим загальним контекстом двох різних наук в особі та творчості Шарлеманя пов'язаний і третій — власне особистісний контекст: його контакти й різні рівні спілкування з вченими вказаних протилежних напрямів наукових студій. При цьому зміна поколінь, представників шкіл і наукових методів досліджень обох контекстів призводила до кореляції поглядів і наукових праць самого Шарлеманя. Певне «ускладнення» цього «особистісного» контексту пов'язане з тим, що контекст вчених-природників для Шарлеманя поєднує дві епохи. Він почав творитися самим вченим ще до революції й попервах складався з представників «старої» школи природознавства, починаючи з петербурзького професора Д.Н. Кайгородова, з яким учень-реаліст (Київського Реального училища) зав'язав листування як з автором відомих йому книг з природознавства. Цю обставину слід підкреслити: Шарлемань у переважній більшості сам «творив» свої контексти — він відшукував людей (вчених) за їх публікаціями, знайомився, одні вчені представляли його іншим — ось таким чином виникали ті різноманітні наукові контексти (як в різних ділянках знань, так і в різних містах, представників різних поколінь науковців і т.д.). Проте, прикметною ознакою цих «витворених» самим Шарлеманем контекстів був їх винятковий інтелектуальний рівень. Вчений зрідка спілкувався з необдарованими дослідниками, навіть своїх юнатів у гуртку він добирав за принципом інтелектуальних обдарувань, а вже затим — працьовитості, відданості науці тощо.

До цього «особистісного» контексту, який немало впливав на певне спрямування Шарлеманя, й зокрема його історичних поглядів, варто долучити етнічне середовище, точніше, науковців-гуманітаріїв з чіткою національною самоідентифікацією, котра диктувала їх розуміння історії та її національні «обличчя». Першим доволі вагомим контекстом гуманітаріїв для Шарлеманя стали діячі Всеукраїнської Академії наук, й зокрема, М.С. Грушевський та його школа, а також археологи і мистецтвознавці українського спрямування. Саме в їх середовищі та контексті праць, ідей і національного спрямування з'явилися перші статті Шарлеманя про природу Київської Русі, при тому українською мовою. Звісно, це обмежувало ареал їх поширення й використання лише україномовними дослідниками, а відтак «регіоналізувало» праці та ідеї вченого лише українськими землями СРСР, що призвело до його «відкриття» наново російськими науковцями лише наприкінці 40-х років ХХ ст., коли Шарлемань почав писати й публікуватися в російських виданнях. До речі, цей важливий контекст «вивищення» вченого до всесоюзного масштабу заслуговує на окремий розгляд, що ми й зробимо далі. Разом з тим, підкреслимо, що Шарлемань завдяки своєму попередньому досвіду й контексту спілкування ніколи не примикав до «російськоцентричного» напряму студій, залишаючись у двох національно-ідеологічних контекстах: союзному (= загальноросійському) та українському. Це проявилось навіть на рівні паралельного застосування української і російської мов у творчості. Більше того, у «союзний» контекст його значною мірою штовхав післявоєнний навколонуковий «український» контекст, який не сприймав і не проявляв особливого інтересу до публікації праць Шарлеманя. Гадаємо, що в разі можливості публікацій в Києві, вчений сконцентрував би свою наукову

продукцію саме тут, хоч це, знову ж таки, обмежило б ареал поширення й використання його праць.

Нарешті, контекст, чи контексти ідеологічні, які змінювалися упродовж творчого життя Шарлеманя-історика протягом цілого півстоліття (з 20-х до 70-х рр. ХХ ст.). З початку 20-х років, в умовах українізації, Шарлемань вписує невідому сторінку співвідношення природи і людини в історії давньої України. Наприкінці 30-х років — це вже радянський контекст «руської» історії, в якій українські землі є лише географо-топографічним складником. Тоді ж зароджується й постулюється «патріотична ідея», котра відкидає переважаючі зарубіжні впливи з давнини, стверджуючи, що «древние русские» все адаптували, переробляли, надавали місцевого характеру й колориту, перевершували зарубіжні зразки й своїх вчителів. Відтак, Шарлемань розвиває ідею про творення фресок Софії Київської місцевими (не візантійськими) майстрами та відображення в них явищ природи Київської землі. 40–60-і рр., коли Шарлемань більше займався інтерпретацією світу природи в «Слові о полку Ігоревім», ідеологічно важливим був «захист» «Слова» від його критиків. Тож і тут Шарлемань показував, що «Слово» відбиває явища природи тих регіонів, через які проходили полки князя Ігоря і відбувалася його втеча. В описах явищ природи (пардусів, пардужа гнізда, тощо) автор бачив «залізни» докази автентичності «Слова», оскільки після ХІІ ст. описані артефакти світу природи на Русі відсутні.

Отже, «русизм» обох «текстів» часів Київської Русі (в датуванні обох пам'яток автор був упевненим) в цей час став основою для реконструкції вченим світу природи, подібне ідейне спрямування перебувало в загальному контексті радянського історіописання означеної доби. Шарлемань не уник і «чистої ідеології», цитуючи у вступних частинах своїх праць класиків марксизму-ленінізму, Сталіна та вивищуючи радянську дійсність над попередніми періодами історії. Він навіть написав спеціальну роботу про вчення Сталіна про мову, як основу вивчення історичної номенклатури явищ природи. І все ж в усіх цих випадках «ідеологічного сервілізму» Шарлемань залишався серйозним вченим: ідеологічна складова обмежувалася коротким вступом, а увесь текст робіт викладав присутній матеріал з історії природи та її представників в писемних, зображальних, мовознавчих та ін. пам'ятках середньовіччя.

Дуже важливим є те, що саме з кінця 40-х років Шарлемань потрапляє в цілком інший, незвичний для нього контекст — в контекст історико-філологічних студій представників петербурзько-ленінградської школи істориків літератури, співробітників Інституту російської літератури (Пушкінського Дому). Це не лише змінює певні його установки, але й знімає раніше обов'язкові стереотипи історіописання з особливим «огляданням» на ідеологічну складову, цензуру цитувань тощо. Вирвавшись із замкнутого кола невизнання в Києві, із атмосфери боязні виявляти патріотичне спрямування, із надто обмежених спроможностей публікацій, Шарлемань потрапляє в контекст учнів київського професора В.М. Перетца, котрі розвивають академічний напрям історико-літературних студій, за яким, окрім «патріотичності» літератури, жорстко не стоять ідеологеми класовості, соціальних страт, потреба критики феодального ладу і т.д. — всього того, що невідворотно вимагали від радянських класичних істориків. Філологи були вільніші, аналізуючи жанри, моделі, авторство, термі-

ни і символи та інші питання літературних пам'яток. Потрапивши в такий контекст завдяки інтересу до «Слова о полку Ігоревім», Шарлемань отримав можливість, стимул і невідомий інтерес до вивчення усіх найменших явищ природи в «Слові» під претекстом вивчення «темних місць» чи «погляду натураліста». Саме цей історико-текстологічний контекст виявився для Шарлеманя найбільш органічним і плідним в загальній системі радянського історіописання післявоєнного часу. Шарлемань з кінця 40-х років зробив «ставку» на дослідників-філологів, які стали його превалюючим контекстом, а він сам для них став певною новацією, навіть «проривом» у невідомій сфері вивчення «Слова о полку Ігоревім» та інших середньовічних текстів.

Подавши загалом означені контексти, перейдемо тепер до більш конкретного розгляду творчості Шарлеманя, еволюції його історіописання, оцінок сучасниками його праць, «внутрішньої» та «зовнішньої» їх контекстуалізації.

Інтерес до історії у юнака розвинувся першопочатково в 1-му Реальному училищі (перевівся туди з Лютеранського). Це суміщалось з його природничими дослідженнями. Наприклад, у записах своїх спостережень з 1901 р. Шарлемань відзначив «страшную бурю на Дніпре» — саме це спостереження «впливе» в пам'яті дослідника при описі та аналізі явищ природи під час бурі, описаної в «Слові о полку Ігоревім». Реаліст був свідком нових відкриттів кісток мамонтів та носорогів на Кирилівській стоянці й отримав особистий коментар від В. Хвойки (1900 р.). Це була унікальна «зустріч» юнака з первісною історією та її тваринами, так би мовити, на «предметному» рівні, й перший досвід палеозоології в практиці Шарлеманя. Вчений пам'ятав деталі цієї знакової для нього події все життя, відобразивши в книзі 1958 р. саме як спогад дитинства². Проте до палеозоології Шарлемань повернувся доволі пізно, закликаний в якості експерта ідентифікації кістяних решток археологами. Його більше привабила історія середньовіччя і нового часу. Призвідцем до цього став учитель історії Л.П. Добровольський. Вплив цього історика на зацікавлення юного Шарлеманя підкреслював у пізніх спогадах сам учений. Цей вплив знову визначився через переплетення природи й історії: Добровольський влаштовував екскурсії реалістів до Межигір'я, де вони проникали в печери, обслідували старожитності. Важливо, що Добровольський свідомо обирав Межигір'я для оповідей про козаків, декламування «Палія» Тараса Шевченка. По дорозі група реалістів відвідувала Вишгород і учні чули оповідь про княжі часи. Завдяки цим історико-природознавчим екскурсіям в свідомості Шарлеманя поступово сформувалася думка про те, що в давнину відношення людей до природи було особливим, а також ідея необхідності пізнання природи Давньої Русі, через яку можна краще пізнати й сам давньоруський соціум, його конкретних представників. Окрім того, Добровольський (учень В.Б. Антоновича) належав до гуртка українофілів, а тому звертав особливу увагу на важливі сюжети й періоди української історії та її знакові особистості³. Втім, юнак не мав наміру стати істориком, його одно-

² Шарлемань М.В. Ловці мамонтів // Його ж. Весна-красна: нариси з природи України. — К., 1958. — С. 92–98.

³ Синявський А. Л.П. Добровольський // Вісті ВУАН. — 1929. — № 7–8; Його ж. Л.П. Добровольський у споминах // Україна. — 1930. — № 7–8; Щербина В. Леонід Павлович Добровольський як знавець Києва й Київщини // Київські збірники історії й археології,

значно манило природознавство і всі зв'язані з цим контексти, головним серед яких був власне світ природи, який Шарлемань прискіпливо спостерігав та аналізував. Люди й їх історія в цей ранній період його цікавили значно менше.

Саме це захоплення природою й привело до витворення найрізноманітніших контекстів навколо юнака, цілком пов'язаних з природознавством. Першими важливими покровителями дослідника стали професори-природознавці Ю.М. Вагер та М.М. Воскобойніков, кн. Н.Г. Яшвіль (мала значну колекцію птахів), відомий мисливець, подорожуючий та архітектор В.В. Городецький (для Шарлеманя він став близький саме через спільне захоплення полюванням і природою, її зображенням — Шарлемань отримав від Городецького кілька десятків його картин природознавчого змісту, численні фотографії з його африканських мандрів, опудала екзотичних птахів і тварин). З цим напрямом були пов'язані й перші публікації Шарлеманя⁴. Однак саме завдяки своєму «природознавчому» контексту Шарлемань побачив різнобічність обдарувань його знайомих, почав проявляти непідробний інтерес не лише до природи, але й до людей, що слугувало певним «містком» до соціальної історії в світі природи. Більше того, Микола Васильович став особливо цікавитися неординарними особистостями та їх діяннями (наприклад, авіаторами Сергієм Уточніким, Ігорем Сікорським, Петром Нестеровим). Але, попри все різноманіття інтересів та оточення, Шарлемань все ж позиціонував себе і сприймався лише як фаховий орнітолог та ентомолог, й саме ці фахи були для нього основними для кар'єрного зростання та прояву наукового потенціалу. Втім, у своїй педагогічній діяльності (асистент кафедри зоології Київського жіночого медичного інституту) він застосовував історико-природознавчі екскурсії, в тому числі до Софії Київської та по місцям, описаним у «Слові о полку Ігоревім».

До історичних сюжетів Шарлемань спеціально вдався мимохідь у своїх брошурах 1917–1918 рр., в яких закликав захищати рідну природу й приводив приклади варварського відношення до неї в минулому, особливо під час різних «революцій» — від Французької до сучасної йому в Росії⁵. В брошурі «Охороняйте рідну природу» автор наводив чимало історичних прикладів, цитував історичні джерела (зокрема, записки Михалона Літвина 1560-х рр. та інші), пропонував невтїшну порівняльну систему винищення природи за останні 400 років, застосовуючи історико-природничо-порівняльний метод (згадки явищ природи в історичних джерелах, відзначення вимирання цілих видів в результаті діяльності людини аж до сучасності) — все це вивірялося на матеріалах кількох століть, але особливо підкреслювалися зміни останніх 50-ти років, відколи велися регулярні записи природодослідників⁶. В цих працях учений скон-

---

побуту й мистецтва. — Зб. 1. — К., 1930; *Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В.* Добровольський Леонід Павлович // Історичний факультет Київського університету: минуле й сьогодення (1834–2004). — К., 2004.

⁴ Природознавчу бібліографію М.В. Шарлеманя див.: *Хохлова О.М.* М.В. Шарлемань. Життєвий шлях. Наукова спадщина. — Полтава, 1998. — С. 140–158.

⁵ *Шарлемань Н.* Охрана природы и земельный вопрос // *Хозяйство*. — 1917. — №35–38; *Його ж.* До оборони природи // *Вісті Природничої секції Українського Наукового Товариства*. — 1919. — Т. 1. — Ч. 1.

⁶ *Шарлемань М.В.* Охороняйте рідну природу. — Харків, 1918. — 31 с.

статував особливе значення охорони не лише пам'яток історії, але й природи, яка відображає співжиття людини і природи в минулі епохи, наприклад, «последние живые памятники той природы, среди которой складывалась казачья вольница»⁷. Брошура закінчувала словами: «Кто любит Отечество, должен любить и его природу, поскольку эта природа была основой для становления нашей жизни. Тот, кто заботится о развитии нашей науки, должен заботиться также и об охране нашей природы, очень интересной и еще не исследованной ... Каждый образованный человек должен принять участие в охране родной природы. Где только можно, следует объяснять значение богатства природы, необходимость бережного отношения к ее дарам... Нужно спешить, время летит, природа зря растрачивается, а мы еще имеем... такие природные богатства, которые можно сравнить с рисунками Рафаэля: уничтожить их нетрудно, а возродить невозможно»⁸. Шарлемань належав до тих учених-природознавців (на чолі з проф. П.А. Тутковським), які домоглися від Міністерства землеробства УНР в останні місяці існування Центральної Ради створення Відділу охорони пам'яток природи, який ініціював заборону вирубки історичного Голосіївського лісу в Києві та приступив до творення Музею охорони пам'яток природи⁹.

В цей час Шарлемань увійшов до українських наукових структур: став членом Природознавчої секції Українського Наукового Товариства, де сформував окрему зоологічну підсекцію, більше того, зініціював та став редактором «Українського зоологічного журналу»¹⁰. А з 1920 р. при УНТ очолив Експертське бюро, в якому розробляв екскурсії по Києву та довкіллю, які також включали огляд історичних пам'яток. В цей період його інтелектуальний контекст в середовищі природознавців складала академіки М.Ф. Кащенко, І.І. Шмальгаузен, В.І. Вернадський а головним епіцентром діяльності був створений за його участі Зоологічний музей УАН, де Шарлемань став головним хранителем (1920–1943)¹¹, а згодом ще й Інститут зоології, де він очолив відділ фауністики та систематики й підготував україномовний зоологічний словник¹². Шарлемань був обраний також членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові. З поверненням в Україну М.С. Грушевського вчений-зоолог зав'язав стосунки з ним особисто, і робив доповіді на засіданнях Історичної секції та публікувався у редактованому істориком часописі «Україна»¹³. Своє поважливе відношення до видатного історика Шарлемань зберіг до кінця. Він згадував: «М. Грушевский, несмотря на свой довольно почтенный возраст, отличался большой подвижностью. Он очень удивил меня, когда в один прекрасный день появился на Конче-Заспе,

⁷ Там само.

⁸ Там само. — С. 31.

⁹ Вісник народного міністерства земельних справ. — 1918. — № 2; *Хохлова О.М.* М.В. Шарлемань: Життєвий шлях. Наукова спадщина. — Полтава, 1998. — С. 58.

¹⁰ Інститут архівознавства НБУВ. — Ф. 258. — Оп. 1. — Спр.4. — Арк. 1–18.

¹¹ Там само. — Спр. 5. — Арк. 1–1 зв.

¹² *Шевченко Л.* Шарлемань Микола Васильович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. — Ч. 2. К., 2005. — С. 283.

¹³ *Шарлемань М.В.* Зоологічна секція Українського наукового товариства // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 176–179; *Його ж.* Нові мови // Там само. — 1925. — Кн. 5. — С. 36; *Його ж.* Огляд фауністичних дослідів за 1926 р. // Там само. — 1927. — Кн. 5.

перекрив 10 км на маленьком рыбацьем челноке из с. Корчеватое в заповідник. Позже он переехал в Москву. В последний раз я его увидел в гробу, который стоял в конференц—зале Академии. Все боялись стоять у гроба в почетном карауле. Мне поэтому пришлось стоять у гроба почти непрерывно. Затем я провожал его на Байково кладбище. За гробом шло очень мало людей». До смерті Грушевського і потому Шарлемань підтримував стосунки також з його донькою Катериною та іншими особами з оточення історика: Катерина Грушевська з дружиною Федора Савченка під редакцією Шарлеманя переклали книгу Бенк-Берга «З журавлями в Африку».

Це було коло (контекст) українських не лише за етнічною самоідентифікацією, але й за переконаннями вчених, яких Шарлемань поважав саме як інтелектуалів та людей переконань. Окрім того, зоолог товаришував з Д.І. Багалієм, з яким здійснював екскурсії по Дніпру. Таке спілкування з творцями історичних знань, якими були всі, а особливо названі історики, розширяло та збагачувало розуміння історії, її пам'яток зоологом, певною мірою спрямовувало його «до-датковий» інтерес.

Цей інтерес до історії був знову підживлений природою: у 1921–1934 рр. Шарлемань був директором заповідника Конча-Заспа, на території якого поселення були відомі з часів середньовіччя. Складаючи нариси про природу заповідника, зоолог не міг оминати історії, зібравши всі відомості про місцину від 1504 р., коли вона належала Видубицькому Чудо-Михайлівському монастирю. Шарлемань розглянув монастирську документація, описав боротьбу за ці землі між обителлю та кн. Анною Корецькою, використав тексти універсалів гетьманів Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, Петра Дорошенка, в яких містився топографічний опис земель Конча-Заспи. Загалом зоолог прослідкував систему монастирського господарювання в Кончі-Заспі до 1780-х рр., коли землі перейшли у державні володіння, а затим у 1833–1917 рр. знову належали монастирю. На підставі всіх зібраних матеріалів Шарлемань почав формувати Музей місцевої природи¹⁴. Сюди постійно приїздили вчені з різних ділянок знань, письменники і поети, художники. Гуманітарії особливо полюбили не лише Кончу-Заспу, але й самі екскурсії та оповіді Шарлеманя про світ природи в минулому і сучасності.

А в 1922 р. Шарлемань став вченим секретарем Комісії краєзнавства ВУАН. В цей час він залучається також до праці Етнографічної та Археологічної комісій в якості експерта-консультанта по ідентифікації решток і зображень тваринного і рослинного світу. Особлива співпраця пов'язала Шарлеманя з Левком Чикаленком, котрий вів розкопки на Волині (Городок) та Чернігівщині (Мезин), застосовуючи методи природничих наук для аналізу творів давнього мистецтва¹⁵. Шарлеманя також цікавили висліди антрополога і етнографа О.Г. Алешо¹⁶; археоло-

¹⁴ Шарлемань М.В. Державний заповідник «Конча-Заспа» // Збірник праць Державного рибного заповідника Конча-Заспа. — К., 1928. — С. 11–24.

¹⁵ Іванівська Т. Л.Е. Чикаленко як археолог // Український історик. — 1970. — № 1–3. — С. 132–139.

¹⁶ Борисенко В.К., Франко О.О. Народознавчі студії О.Г. Алешо // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 4. — С. 20–23; Нестуля С. Археологічний комітет Всеукраїнської Академії наук: етапи становлення. — Полтава, 1997.

га, історика та мистецтвознавця М.Я. Рудинського¹⁷, А.З. Носова, Л.С. Шульгиної¹⁸ та інших. Зоолог згадував: «Двое из этих сотрудников — Носов и Чикаленко работали в непосредственном контакте со мной, в доме Семиренко на Трехсвятительской улице (теперь Десятинная). Особенно увлекала меня работа Чикаленко, который обрабатывал материалы Мезинской стоянки на Десне (палеолитической)». Усі ці творчі контакти й сам контекст вчених-гумантаріїв, заглиблених у далеке минуле України, постійно підштовхували Шарлеманя до вивчення історії природи та відношення до неї соціуму в історичній ретроспективі. Шарлемань згадував, що академік О.П. Новицький залучив його до праці у Всеукраїнському археологічному комітеті, в котрому він співпрацював із відомими українськими істориками, археологами та мистецтвознавцями: П.П. Курінним, В.Є. Козловською, Д.М. Щербаківським, Ф.Л. Ернстом, М.О. Макаренком. Завдяки цьому Шарлемань був прилучений до вивчення артефактів історії природи та людини, отримав спеціальний досвід ідентифікації викопних решток тварин і птахів — все це йому затим знадобилося для дослідження киево-руських пам'яток і сюжетів.

Історія та її артефакти все частіше поставали на шляху зоолога. Зокрема, в 1923 р. він подорожував на човні до Канева, оглядаючи на шляху історичні місця. Шарлемань згадував: «В районе Витичева, у перевоза (брода) через Днепр мы остановились и осмотрели гору «Заруб», изображенную в ряде статей в журнале «Викинг» (норвежский, в г. Осло), и в книге Б. Рыбакова «Первые века русской истории» (1969). Потом материалы этого осмотра я изложил в статье о корне «Вити», «Витачев» в московских журналах. Статья напечатана по предложению Д.С. Лихачева. Его (Витичів — В.У.) производили все ученые от «костров» — сигнальных, зажигавшихся на берегах. Я же производил от слова «вита», от названий местностей под Киевом: Вита Литовская, Почтовая Вита и др». Як бачимо, це відвідування Витичева/Витачева 1923 р. не минуло безслідно і через кілька десятиліть «вистрілило» новою науковою розвідкою Шарлеманя. Окрім того, в Каневі вчений оглянув могилу Шевченка, побував у Прохорівці та на Михайловій горі — колишній садибі Михайла Максимовича, а також на Княжій горі, де М.Ф. Біляшівський віднайшов знамените городище зі скарбом часів Київської Русі, що було ототожнене з давньоруським містом Роденем¹⁹. У своїх спогадах Шарлемань зафіксував невідомий науці факт: «Мы привезли с собой в УАН книжку посетителей с записями (могилы Шевченко)». У 1951 р. зоолог згадуватиме про цю подорож й зніціює клопотання про надання статусу історико-культурного заповідника для Михайлової гори, підкреслюючи особливе значення для історичної науки Михайла Максимовича та його садиби з деревами Гоголя і Шевченка²⁰.

А із давнім другом, також зоологом В.М. Артоболевським Шарлемань регулярно відвідував Межигір'я, «осматривали Межигорские церкви, ходили к ручью Зводки, упомянутом в стихотворении Шевченко: «Козак Палій лиха не знає»

¹⁷ Рудинський М.Я. Архітектурне обличчя Полтави. — Полтава, 1992.

¹⁸ Українки в історії / Ред. В.К.Борисенко. — К., 2004, 2006.

¹⁹ Мезенцева Г.Г. Давньоруське місто Родень. Княжа гора. — К., 1968.

²⁰ НБУВ ІР. — Ф. 49. — Спр. 198. — Арк. 1-1 зв.

(«Чернець»). Там была очень хорошая вода... В Межигорье (в монастыре) был очень хороший квас и черный хлеб — заправляли тогда еще монахины». Межигір'я стало одним із улюблених місць для вченого: тут природа й історія ще доволі сильно були пов'язані й мирно співіснували.

У 1930-х рр. ситуацій в країні загалом, й в науковій сфері зокрема, різко змінилася. Почалися «ідеологічні чистки», активний пошук «ворогів», репресії. В Академії стали звичними показові акції «самокритики». За словами самого Шарлеманя, його персонально до самокритики схилив колега Сергій Парамонов (емігрував до Австралії й писав псевдоісторичні тексти під іменем Сергія Лесного)²¹. Однак Миколу Васильовича взяв під захист академік О.В. Палладін. Дивина для оточення вченого полягала ще й в тому, що в 1936 р. на клопотання Інституту зоології і біології Шарлеманю був присуджений вчений ступінь кандидата наук без процедури захисту. А через рік він подав на ступінь доктора наук свою книгу «Зоогеографія УРСР» (вийшла в Києві 1936 р.). Опонентами на цьому захисті були світові величини: ленінградський академік Л.С. Берг, Д.Є. Белінг, І.І. Шмальгаузен та В.І. Крокос. 3 січня 1937 р. Президія АН УРСР на клопотання директора Інституту зоології та біології АН УРСР І.І. Шмальгаузена та за підтримки президента О.В. Палладіна затвердила присудження Шарлеманю вченого ступеня доктора наук²². У своїй книзі, що водночас слугувала підручником та довідником, учений узагальнив усі відомі на той час знання з історії природи українських земель з XI ст., а також показав її вивчення в працях XVII–XX ст. Автор запроваджував у ділянку зоогеографії та історії природознавства значну кількість невідомих цим наукам історичних свідчень та даних на підставі аналізу текстів історичних джерел. Шарлемань фактично запропонував природознавцям невідомий інформативний пласт і його не зужитий потенціал (наприклад, описи Г.-Л. де Боплана), Дуже важливим було акцентування проблеми впливу людини на зміну природи упродовж століть. У 1939 р. Шарлемань отримав наукове звання професора, затверджене ВАК Всесоюзного комітету вищої школи при РНК СРСР²³.

Здавалося б, такий злет у 1936–1939 рр., коли в країні відбувалися масові репресії, стоїть поза трагічним контекстом розвитку науки. Але мова йшла про природознавство та його «прикладний» аспект, такий важливий для народного господарства. Окрім того, Шарлемань мав велику підтримку визначних вчених-природничників на чолі з президентом АН УРСР О.В. Палладіним та І.І. Шмальгаузенем. Він не був висуванцем партійних чи якихось інших органів, отримавши всі наукові нагороди по праву й за визначні наукові здобутки в галузі зоології. Проте не все було так райдужно. Як згадував сам Шарлемань, у 1938 р. його зачепила хвиля боротьби з «націоналізмом». Вчений пояснював це так: «Дело в том, что я издал в это время книжки на украинском языке о номенах и на украинском также языке, которые (номены) приняты украинской наукой и до сих пор существуют: «Назви звірів, птахів, земноводних, плазунів та риб на Україні». Реально ж мова йшла про видання «Птахи України» з терміноло-

²¹ Інститут архівознавства НБУВ. — Ф. 258. — Оп. 1. — Спр. 26, 39, 73, 77.

²² НБУВ ІР. — Ф. 49. — Спр. 1083. — Арк. 1.

²³ Там само. — Спр. 1084. — Арк. 1.

гічними додатками²⁴. Однак це видання так само мало важливе господарче значення, а вчений ще більше видав своїх праць російською мовою, тож його не залучили до показових процесів проти «націоналістів», в яких фігурували головним чином гуманітарії.

Саме в 1938 р. вийшла перша спеціальна праця Шарлеманя про природу давнього Києва і його округи та про полювання в давнину. Саме в цій статті вчений вперше предметно проаналізував згадки про тварин і птахів в «Слові о полку Ігоревім» та їх зображення на фресках Софії Київської²⁵. Надалі автор розпрацьовував усі деталі цієї першої узагальнюючої статті. Для того часу вона була новаторською, хоча в цілому й перебувала в контексті описового позитивістського методу та патріотичної ідеї про значущість всього руського, яке переважало над візантійським у багатьох моментах. На жаль, через українську мову цієї статті її не помітили головні діячі на полі русистики, оскільки всі вони працювали в Москві та Ленінграді, а київська історична наука була вже цілком обезглавлена. І все ж підкреслимо, ця стаття була, так би мовити, «генеральним планом» всього майбутнього історіописання Шарлеманя. При цьому за своїм методом вона не випадала з контексту радянської історіографії, оскільки автор не вдавався до символізму й розгляду ментальностей, а займався «обліком» явищ природи у двох знаменитих «текстах» Київської Русі, як також реконструкцією світу природи на тлі стосунків з нею людей. Однак за змістом вона таки випадала з контексту, оскільки вказані пам'ятки в цьому напрямі так доскіпливо ніхто ще не вивчав. Проте, можливо через публікацію статті в природничому виданні, в якому історики не шукали «своїх» матеріалів, а партійні ідеологи — «шкідництва» в гуманітаристиці, Шарлемань був «не помічений» ще й як «співець віджилої старовини». Таким «співцем» він був насправді, оскільки послідовно показував, як органічно в той час людина співіснувала з природою, і як поступово, особливо сучасниками (тобто, радянськими людьми), цей баланс був порушений аж до варварського винищення цілих видів тварин і птахів.

Втім його стаття про природу в «Слові о полку Ігоревім» була опублікована через два роки в офіційному загально-академічному виданні. В ній автор детальніше розбирав найважливіші згадки тваринного і рослинного світу в «Слові»²⁶. Проте, і це дослідження не було помічене «словознавцями» винятково через мову, а можливо, й через несподіваний ракурс студії. Сміливі саме за напрямом дослідження праці Шарлеманя в його особистій творчості все ж набирали вагомих обертів і могли б увінчатися цілою книгою, адже вчений перебував у певному фаворі, на злеті кар'єри й творчості. Однак всі плани і можливості перервала війна.

Війна, окупація і перебування в Німеччині в 1943–1945 рр. цілком перевернули життя Шарлеманя. Не будемо зупинятися на всіх перипетіях найпроблемнішого для вченого періоду 1941–1945 рр. Зазначимо лише, що після з'ясування

²⁴ Шарлемань М.В. Птахи УРСР. — К.: Видавництва АН УРСР, 1938. — 265 с.

²⁵ Шарлемань М.В. Фауна та мисливство навкруги Києва 900 років тому // Біологію в маси. — 1938. — № 3. — С. 28–40.

²⁶ Шарлемань М.В. «Слово о полку Ігореве» з погляду природознавця // Вісті Академії наук УРСР. — 1940. — № 2. — С. 52–55.

справи, пояснень самого Шарлеманя, зібрання інформації зі свідків, в тому числі врятованих ним від Гестапо членів партії та єврейських родин, в результаті збору компетентними органами «об'єктивних даних», Микола Васильович не був підданий репресіям після репатріації — тобто, не був висланий. Однак клеймо «співробітника фашистів» та репатріанта повисло над ним на довгі роки (публічно «зрадником батьківщини» він був названий у публікації акад. П.А. Власюка в 1949 р.²⁷). Принаймні, в Києві йому не вдалося повернутися до роботи за спеціальністю, його не прийняли навіть у заснований та врятований ним і повернутий з Німеччини Зоологічний музей, не кажучи вже про академічний Інститут зоології. Він перебивався тимчасовими роботами, допоки через старі зв'язки з любителями полювання у вищих ешелонах влади не влаштувався науковим консультантом та природоохоронним інспектором при Головному управлінні зі справ мисливського господарства при Раді міністрів УРСР, і в 1951 р. вийшов на пенсію²⁸. Проте клеймо «зрадника» продовжувало «висіти» над Шарлеманем, притому лише в Києві: тут його всі знали, багато хто пам'ятав його дореволюційну, радянську і піднімецьку діяльність, тут знаходився республіканський центр ідеологічної системи і всі пов'язані з ним органи. Тут «діяла» особа Шарлеманя в контексті детального знання про нього як людину і всі світлі й темні сторони його життєвого шляху. Це пригнічувало вченого, тож він неодноразово вдавався до акцій публічного самовиправдання через звернення до владних осіб. Зокрема, в 1964 р. він писав М.В. Підгорному (на той час депутату Верховної Ради СРСР), з яким був знайомий ще з початку 1920-х рр. В цьому листі вчений кається у вчинках воєнної доби, які «легли чорним пятном на моєй біографії» і сприяють недовірі людей, котрі мало знають Шарлеманя. Учений намагався довести свою корисність» радянському ладу й суспільству²⁹. Писав Шарлемань і президенту АН УРСР Б.Є. Патону, вказуючи на свої заслуги перед наукою від часу заснування УАН (до речі, називав 1918 р., а не прийнятий на той час у радянській історіографії 1919 р., коли заснування Академії наук приписувалося радянській владі): є засновником Зоологічного музею, причетний до створення Зоологічного інституту та Інституту гідробіології, кількох природних заповідників, був особисто знайомий з батьком президента Є.О. Патоном³⁰.

Зазначимо також, що з метою «спокутування вини» Шарлемань брав участь у численних радіопередачах для закордону, оповідаючи про успіхи радянського ладу у відбудові країни, успіхи в науці, свої власні успіхи, свою «високу» академічну пенсію — все це було потрібно для закликів емігрантів повертатися на батьківщину³¹. В 1951 р. він написав спеціальну розвідку «Учение И.В. Сталина о языке как руководство к познанию русской зоологической номенклатуры и терминологии»³². Проте навіть у цій сервілістичній статті Шарлемань зберіг обличчя вченого: лише на перших двох сторінках він славив вождя, а далі з

²⁷ Власюк П.А. Торжество мічурінської науки і завдання дальшого розвитку радянської агробіології. — К., 1949. — 79 с.

²⁸ Увесь цей матеріал ми детально викладаємо у спеціальній розвідці.

²⁹ НБУВ ІР. — Ф. 49. — Спр. 197. — Арк. 3–4.

³⁰ Там само. — Спр. 1113. — Арк. 1.

³¹ НБУВ ІР. — Ф. 49. — Спр. 3. — Арк. 3–5.

³² Там само. — Спр. 1230. — Арк. 1–30.

чисто наукового погляду досліджує еволюцію російської та української зоологічної номенклатури і термінології, починаючи з розгляду давніх літописів, «Слова о полку Ігоревім», «Слова Даниїла Заточника» та ін. текстів, у яких віднайшов 73 видові назви тварин і 52 спеціальні зоологічні терміни.. До речі, він чи не першим вказав, що найдревніші назви тварин зафіксовані в «Правді Ярослава» початку XI ст. (в розділі про полювання). Шарлемань вважав, що зоологічна номенклатура почала з'являтися у первісному суспільстві з розвитком полювання. Більше того, вчений доводив, що найбільш древньою частиною мови була якраз мисливська номенклатура та термінологія, яка зберігалася тисячоліттями. На підставі показу часу появи і зникнення цілої низки термінів, Шарлемань показував поступове зникнення окремих зоологічних видів (пардус, лютий звір, тур), історичний період побутування ловчих птахів та використання шкірок в якості грошових еквівалентів. Зоолог показував також іноземні мовні впливи через специфічні терміни: чайка, зигзиця і т.д. Нарешті, Щарлемань на підставі писемних джерел XI–XIV ст. створив «Словник давньоруської зоологічної номенклатури і термінології»³³. Ця робота не була опублікована. Вона, безперечно, перебувала в контексті тогочасної ідеологічної ситуації в мовознавстві, але становила важливий внесок у дослідження саме світу природи та його вияву в назвах і термінах в Давній Русі. Отже, це дослідження Шарлеманя було в трьох наукових контекстах: мовознавства, зоології та історії.

В ситуації, коли його наукова діяльність у сфері зоології та публікації на цю тематику стали неможливими, Шарлемань цілком переключився на історико—природничі студії, шукаючи опору для своєї інтелектуальної діяльності у нових інтелектуальних контекстах. Зазначимо, що до власне розробки природи Давньоруського періоду він додав ще й намагання з'ясувати за допомогою авторських описів природи в «Слові о полку Ігоревім» питання про його укладача. Звісно, це була одна з багатьох спроб, однак вона здійснювалася не філологом, а природознавцем, притому на підставі аналізу лише описів явищ природи в тексті «Слова». Перша, забута усіма, і особливо самим автором через небезпеку чергових звинувачень, стаття з цього приводу була опублікована в окупаційному органі «Нове українське слово»³⁴. В подальшому Шарлемань не поміняв своєї думки, але ніколи й ніде не згадував про цю першу публікацію, тому ніхто з його біографів також про неї не знав. В Клостер-Цінне під Берліном на початку 1946 р. Шарлемань фактично завершив свою книгу, яка пізніше отримала назву «Природа і люди Київської Русі». Там же він написав два дослідження, які згодом, ймовірно, знищив чи передав комусь (сліди інформації з цих студій зустрічаються у рукописах Є.В. Звірозомб-Зубовського та доповідній записці від АН УРСР М.С. Хрущову³⁵) — «Наука у фашистській Німеччині» та «Розгром культурно-просвітницьких закладів Києва німцями».

Найважливішим для подальшого історіописання Шарлеманя стало включення його в контекст дослідників-текстологів, літературознавців та істориків

³³ Там само. — Спр. 2031. — Арк. 1–8.

³⁴ Шарлемань М.В. Хто був автором «Слова о полку Ігореве»? // Нове українське слово. — 1942. — 15 лютого. — № 36 (51). — С.4.

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 2739. — Арк. 1; Спр. 2736. — Арк. 90–91.

літератури, що займалися вивченням «Слова», переважно в стінах Інституту російської літератури (Пушкінського Дому). Для них Шарлемань не був контекстуальним по фаху, але важливим був його погляд на явища природи в «Слові», який допомагав тлумачити сам текст та його топоси. Фактично Шарлемань давав до рук «словознавців» новий ключ для відкриття «темних місць», термінів та висловів «Слова». Оскільки ж вони також займалися цими тлумаченнями, то погляд природознавця на специфічні топоси «Слова», де потрібні були знання фахового зоолога, відразу викликали зацікавлення.

Шлях до цього нового контексту, нового інтелектуального простору відкрив, на перший погляд, випадок. У Києві провадив розкопки Десятинної церкви відомий ленінградський археолог М.К. Каргер, з яким Шарлемань познайомився саме на розкопках і запропонував прочитати свій рукопис «Природа і люди Київської Русі». Про це згадував сам Шарлемань у тесті мемуарів, котрі ми готуємо до публікації. Втім, в цій випадковості слід бачити планомірне створення самим Шарлеманем різноманітних контекстів і його намагання долучитися до тих інтелектуальних центрів та груп, окремих осіб, які б сприйняли його ідеї, його тексти і його самого як інтелектуала. Каргер так само не був випадковістю. При цьому Шарлемань володів чудовим даром слова, вмінням подати себе, тобто свої ідеї та праці в усних бесідах. Тож не дивно, що Каргер спочатку сприйняв самого Шарлеманя як оригінального інтелектуала і пообіцяв передати його текст знавцям «Слова» в Ленінграді. Цими знавцями виявилися В.П. Адріанова-Перетц та Д.С. Ліхачов. Вони обидва не знали Шарлеманя (пізніше Адріанова-Перетц згадає його дореволюційні київські природознавчі екскурсії) особисто, не мали інформації про його життєвий шлях і різні перипетії (щоправда, кожен з них також пройшов через жорна радянської системи), та навіть і не цікавилися минулим Миколи Васильовича хоча б заради певної «безпеки» для себе й Інституту. Вони відразу сприйняли лише його інтелектуальну складову, представлену текстами, в яких було чимало свіжих матеріалів, інтерпретацій, думок, навіть ціла концепція щодо розкриття, розуміння і відношення до природи автора «Слова». В контекст радянської ленінградської текстологічної школи дослідників давньоруської літератури Шарлемань був прийнятий відразу як важливий дослідник з нетрадиційної, але усіма «словознавцями» залучуваної інформації про явища природи. Він був фахівець, якого ні в Інституті, ні в радянському словознавстві взагалі не було. На той час Шарлемань являвся унікальним, безконкурентним дослідником «Слова». При цьому його напрям цілком відповідав конкретно-історичному, посюжетному, мікроісторичному напрямку словознавства — ніяких методологічних новацій, ніякого пошуку прихованих символів — навпаки, намагання показати, що природа в «Слові» описується «натуралістично», безпосередньо, реалістично. Реалізм — цей напрям у радянському літературознавстві загалом набував обертів і вважався ідеологічно «правильним». Шарлемань був у річищі «правильного» спрямування, його інтерпретації стосувалися відтворення реального світу природи в «Слові» і через «Слово» — реальної природи Київської Русі.

Перший лист до Шарлеманя Д.С. Ліхачова датований 20 серпня 1947 р., в якому знаний історик давньоруської літератури писав про «большой интерес», з яким він прочитав рукопис ученого, та запропонував друкуватися в ТОДРЛ,

але підкреслив, що не приймається вступ та текст про автора «Слова», але основне — пояснення багатьох конкретних місць та термінів «Слова» — дуже цікаве і науково вагоме³⁶. З подачі Ліхачова тексти Шарлеманя прочитала також В.П. Адріанова-Перетц, яка так само підкреслила свою особливу зацікавленість саме «в Вашем реальном комментарии к зверям и птицам «Слова»»; ця частина рукопису сподобалася всім співробітникам відділу давньоруської літератури Інституту, а «для переводчиков «Слова» Ваши комментарии — настоящий клад»³⁷. Саме ці два листи головних фахівців знаного академічного Інституту з давньоруської літератури розпочали контекстуалізацію Шарлеманя в коло «словознавців» історико-літературного та філологічного спрямування. Здавалося б, це не була «чиста історія». Однак для Шарлеманя та його напрямку, це була таки історія природи та її сприйняття людиною Київської Русі на рівні осмислення, описання та найменувань. Невідомо, як би склалася доля й наукове визнання Шарлеманя в природознавстві — чи досяг би він всесоюзного рівня, а відтак, через публікації у виданні світового рейтингу й відомості в міжнародних наукових спільнотах. Проте, саме в ділянці «словознавства» при допомозі Ліхачова та Адріанової-Перетц нехай не цілком, і не так гучно, йому таки вдалося перейти союзний рівень і заявити себе в «словознавстві» міжнародного калібру. Це дуже важливо. У Києві та інших наукових центрах України Шарлеманю довелося б йти за «канонем» ідеологічних схем, обов'язково цитувати «класиків», жорстко дотримуватися прийнятої оцінкової лінії, адже на місцях, як відомо, були особливо обережними та надто боялися усіляких «ухилів», тому наука тут набувала вторинного характеру через численні обмеження, жорсткішу зовнішню, та й чималу внутрішню цензуру. В Ленінграді, та ще й у відділі давньоруської літератури Інституту російської літератури більшість цих обмежень не існувала. Показником є те, що і Ліхачов, і Адріанова-Перетц відхилили ідеологічний вступ Шарлеманя, як цілком зайвий. Надалі в жодній зі статей він вже навіть не намагався щось подібне пропонувати, зосередившись, як і всі представники цієї школи та контексту студій, винятково на присутніх проблемах як цілком самодостатніх без усіляких штучних «ідеологічних ходуль». Звісно, це ще були сталінські часи, але в післявоєнний період все ж могли існувати «острівки» інтелектуального життя, притому не стільки в Москві, скільки в Ленінграді. Шарлемань потрапив в епіцентр такого «острівного» інтелектуального простору й відчув «волю», як в «старі часи», коли можна було висловлювати свої реальні ідеї в їх неспотворених формах.

Хоч це нині може прозвучати дивним, але Шарлемань у своїх розвідках про «Слово», опублікованих в ТОДРЛ, почав жити повнокровним життям вченого. Саме це, на наш погляд, щире переконання в істині й істинності своїх досліджень «окрило» зоолога, котрий втратив надію на самореалізацію в Україні. Поряд з цим він підходив до аналізу «Слова» та фресок Софії Київської з іншої позиції, ніж гуманитарії. Показовою є його дискусія з Ліхачовим про визначення «краєзнавства», що знайшла відображення виключно в їх листуванні. Ліхачов вважав некоректним у назві роботи писати «Материалы по краеведению Киев-

³⁶ НБУВ ІР. — Ф. 49. — Спр. 648. — Арк. 1-1 зв.

³⁷ Там само. — Спр. 348. — Арк. 1-1 зв.

скої Русі», оскільки обидва «тексти» є пам'ятками загальноруського значення і вершинного рівня³⁸, а Шарлемань підходив до них з точки зору природознавця, вказуючи, що обидва «тексти» відбивають, описують та ілюструють природу конкретного регіону, а далеко не всієї Русі, тому йдеться про краєзнавство як регіон, його комплексне охоплення, починаючи від людини і закінчуючи кожним проявом природи та їх співжиття. Втім, у даному випадку подіяв авторитет «покровителя», і Шарлемань відмовився від визначення «краєзнавство» в назві. З іншого боку, саме Ліхачов першим того самого 1947 р. подав зоологу ідею створити єдину книгу з описом природи Київської Русі на базі «Слова» та фресок Софії, «объединив общее изображение животного мира Киевской Руси»³⁹.

Перша стаття Шарлеманя вийшла в ТОДРЛ у 1948 р.⁴⁰. Вже сама її назва, дана, між іншим, редакцією, вказувала на звичний для природознавця і характерний для радянського історіописання метод «реалізму». Хоча підкреслимо, що для зоолога Шарлеманя лапки зайві, оскільки для природознавства будь-яких часів і країн цей метод є основним. Шарлемань також був переконаний, при тому глибоко переконаний, що природа в «Слові» описана не символічно (як система образів), а реалістично, тому підлягає прямому декодуванню та уможливорює реконструкцію тваринного і рослинного світу окремих зон на початку XII ст. На статтю Шарлеманя відразу позитивно зреагували видатні дослідники «Слова»: окрім Д.С. Ліхачова та його кореспондентів, також академіки М.К. Гудзій, О.І. Білецький та інші. Гудзій справедливо підкреслив, що стаття і сам напрям вивчення «Слова», який застосував Шарлемань — «єдинственны в своем роде», оскільки «очень пополняет реальный комментарий к «Слову» и многое разрешает в вопросе о возникновении памятника»⁴¹. Отже, як бачимо, і для Гудзія було ясно, що мова йде про «реальний коментар» і відповідний метод студій Шарлеманя. А от Білецький зазначив, що опис природи та його авторський аналіз підвищують художню цінність пам'ятки: «Как все по-новому выглядит в свете Ваших объяснений и художественная ценность повышается. Прекрасно»⁴². Так, з першої статті в ТОДРЛ Шарлемань увійшов до вибраного кола оригінальних знавців «Слова», а завдяки тому, що видання отримували всі головні бібліотеки й університети світу, з його вислідами могла знайомитися світова спільнота «словознавців», попри різність підходів та оцінок самого «Слова».

Незабаром з'явилася й найбільш класична (якщо таке визначення коректне) стаття вченого з узагальнюючою назвою «Природа в «Слове о полку Игореве»», та ще й у збірнику до 150-ліття першої публікації «Слова»⁴³. Повною несподіванкою для автора було те, що Д.С. Ліхачов помістив до цього збірника ще одну статтю зоолога, яку він «створив» з його приватного листа з поясненням

³⁸ Там само. — Спр. 649. — Арк. 1–1 зв.

³⁹ Там само. — Спр. 651. — Арк. 1–1 зв.

⁴⁰ Шарлемань Н.В. Из реального комментария к «Слову о полку Игореве» // ТОДРЛ. — Т. 6. — 1948. — С. 111–124.

⁴¹ НБУВ ІР. — Ф. 49. — Спр. 531. — Арк. 1.

⁴² Там само. — Спр. 1032. — Арк. 1.

⁴³ Шарлемань Н.В. Природа в «Слове о полку Игореве» // Слово о полку Игореве. Сб. исследований и статей / Ред. В.П. Адрианова-Перетц. — М., Л., 1950. — С. 212–217.

назви «Дебрь Кисаню»⁴⁴. Тут варто підкреслити: в радянському історіописанні епістолярний жанр нерідко виконував функцію наукової розвідки, в якій автор ділився з колегами своїми знахідками та роздумами, які далеко не завжди потрапляли в друк. Тож вивчення наукового листування вчених радянської доби — одне з важливих завдань історіографії й далеко ще не зужитий резерв інформації про не оприлюднений ракурс історіописання. Реакція Шарлеманя на таке поважливе відношення до його праць і навіть ідей, висловлених у приватних листах, призвела до вибуху емоцій. Він писав В.П. Адріановій-Перетц: «Я полагал, что моя работа над «Словом» закончится статьями, помещенными в Трудах ОДРЛ и довольно большой статьёй «Природа и люди Киевской Руси» ..., но, однако, получив выпущенные Вами две книги, подействовали на меня как на неизлечимого наркомана. Я начал серию очерков под общим названием «Заметки натуралиста к «Слову о полку Игореве»»⁴⁵. Фактично Шарлемань вирішив почати мікроісторичні дослідження щодо кожної згадки явищ природи, звірів, птахів, рослин у «Слові». Це була насправді чудова ідея, котра дала гуманітаристиці й природознавству водночас два десятки мікродосліджень, що сприяли появі нових знань про світ природи, про автора «Слова» і його добу (враховуємо тогочасну монічну парадигму радянської історіографії щодо оцінки автентичності «Слова»).

Праці Шарлеманя про «Слово» виходили регулярно до 1965 р. — його остання прижиттєва публікація з'явилася в Києві⁴⁶. Природу «Слова» він описав настільки детально, що після нього не лише в радянському, але й пострадянському «словознавстві» нікому не вдалося зробити нічого кращого. Його заслуги в цій ділянці офіційно були визнані й проявлені запрошенням взяти участь у IV Міжнародному з'їзді славистів у Москві⁴⁷. М.К. Гудзій врахував трактування Шарлеманем явищ природи в новому перекладі «Слова» (тлумачення «заря свет запала»)⁴⁸. Проте, надто прямолінійне сприйняття означень та термінів «Слова» зоологом іноді й не сприймалися: Д.С. Ліхачов навіть відмовився публікувати в ТОДРЛ розвідку вченого про «синее вино», визнаючи тлумачення Шарлеманя «слишком натуралистическим», таким, що применшує поетичність «Слова»⁴⁹. Так само він не сприйняв пояснення зоологом означення «аки борове»⁵⁰. До речі, в листах Ліхачова можна бачити численні пропозиції, рекомендації автору щодо покращення статей, розгляду нових сюжетів та пропозицію ідей щодо їх розпрацювання. Шарлемань завжди прислуховувався до Ліхачова, й ніколи з ним не сперечався, на відміну від інших дописувачів. Наприклад, критику відомим лєнінградським істориком професором В.В. Мавродіним ідеї зоолога (про «лютого зверя» як лева, оскільки Мавродін не побачив на фресках хвоста з

⁴⁴ Шарлемань Н.В. «Дебрь Кисаню» — «дебрь Киянь» // Там само. — С. 209–211

⁴⁵ НБУВ ІР. — Ф. 49. — Спр. 304. — Арк. 1.

⁴⁶ Шарлемань М.В. Кілька реальних коментарів до «Слова о полку Игоревім»: 1. Пардус. 2. Боричев (ток) і церква Богородиці Пирогощей. 3. Бебрян рукав. 4. Синее вино с трутою змішане // Радянське літературознавство. — К., 1965. — № 12. — С. 69–72.

⁴⁷ НБУВ ІР. — Ф. 49. — Спр. 278–279. — Арк. 1–2.

⁴⁸ Там само. — Спр. 532. — Арк. 1.

⁴⁹ Там само. — Спр. 678. — Арк. 1; Спр. 682. — Арк. 1.

⁵⁰ Там само. — Спр. 703. — Арк. 1–1 зв.

китицею) Шарлемань зустрів просто «в штики»: «В.В. Мавродин, по-видимому, не видел этих изображений или недостаточно внимательно присматривался к ним....В Софии на потолке северного хода на полати есть один лев с хвостом и кистью, но с неправильно нарисованными ушами. В Киеве в церкви Михаила Выдубецкого монастыря (XI в.) есть четкое граффити льва, а на стене Успенского собора в Киевской Лавре было еще одно граффити»⁵¹. А трактування Н.М. Єгоровим знаменитого вислову «растекашеся мыслию по древу» як мишасоня⁵² взагалі висміяв: «Поразила меня заметка Егорова о «мыси» Слова. Она обнаруживает малое знакомство автора с природой... Вопреки мнению автора, ... сони у нас крайне непопулярны и ни в коем случае к ним нельзя приложить термин «растекатися по древу». Они только ползают по коре ... Все толкование ошибочно и автор «Слова» писал о мысленном древе — по-видимому, о струнном музыкальном инструменте»⁵³. Шарлеманя явно дратувало втручання гуманітаріїв у сферу природознавства при відсутності спеціальних знань в цій ділянці.

З іншого боку, вчені-гуманітарії ніяк не могли прийняти ідеї Шарлеманя про автора «Слова», яким він вважав самого кн. Ігоря, котрий лише і міг дуже точно описати природу — її явища та представників тваринного і рослинного світу, які спостерігав під час втечі. Цю ідею однозначно прийняв пізніше Володимир Чивіліхін, котрий і описав в своєму романі-есе майже детективний сюжет знаходження рукопису Шарлеманя про автора «Слова»⁵⁴. До речі, Шарлемань здійснив також нові переклади слова: науковий — підрядковий з коментарями, російськомовний та україномовний поетичні. І хоча йому не вдалося опублікувати цілої низки своїх статей, а тим більше книги «Природа і люди Київської Русі», все ж в дослідженнях про «Слово» Шарлемань доволі добре реалізував свій творчий потенціал. В радянській гуманітаристиці він був на межі кількох наук, з особливим акцентом на природознавство, що робило його студії неординарними, наповненими свіжим поглядом на пам'ятку та оригінальними конкретними ідеями. І все це завдяки належному інтелектуальному контексту лєнінградської текстологічної школи, яка брала початок від київського семінару проф. В.М. Перетца.

Зовсім інакше склалася доля студій Шарлеманя щодо природи у фресках Софії Київської. Фахівців, які вивчали пам'ятку, було обмаль, вони не склали окремої наукової «корпорації», як «словознавці», до того ж, були переважно істориками мистецтва. І хоча Шарлемань доволі точно зробив визначення всіх тварин, птахів та рослин на фресках веж Софії, йому не вдалося пробитися зі своїми студіями не лише до московського Олімпу істориків давньоруського мистецтва, але й будь-де (тим більше в Києві) опублікувати свої чималі за обсягом тексти — все обмежалося кількома невеликими публікаціями⁵⁵. Тут у

⁵¹ Там само. — Спр. 320. — Арк. 1; Спр. 321. — Арк. 1-2.

⁵² Єгоров Н.М. Мышью или мыслью? // ТОДРЛ. — Т. XI. — 1955.

⁵³ НБУВ ІР. — Ф. 49. — Спр. 328. — Арк. 2-2 зв.

⁵⁴ Чивіліхін Владимир. Князь Игорь — автор «Слова о полку Игоревом». — М., 2000. — С. 126-127.

⁵⁵ Шарлемань Н.В. Загадочный зверь Древней Руси // Зоологический журнал. — М., 1964. — Т. 48. — Вып. 2. — С. 293-296; Шарлемань Н.В. Животный мир и сцены охоты на фресках Софии Киевской // София Киевская. Материалы исследований. — К., 1973. — С. 42-45.

Шарлеманя не було необхідного інтелектуального контексту, котрий сприйняв би й прийняв би його у своє коло та надав підтримку в публікаціях. Щоправда, вчений за своїм старим принципом шукав такий контекст. Через Д.С. Ліхачова він зав'язав листування з М.М. Вороніним (він був автором цікавої студії про зображення природи в різьбленні Дмитрівського собору Володимира⁵⁶), який сприйняв його визначення-ідентифікації природи на фресках, розкритикував спробу пов'язати їх сюжети із «Повчанням Володимира Мономаха» й пообіцяв посприяти публікації статті в «Советской археологии», але так нічого й не зробив⁵⁷. Контекст київських дослідників Софії для Шарлеманя обмежувався науковими бесідами з С.О. Висоцьким. Зоолог часто бував в Софії, й спільно з Висоцьким розглядав фрески та атрибутував зображення. Він був свідком відкриття й роботи Висоцького над графіті, що вважав рівноцінним відкриттю новгородських берестяних грамот. Зображення тварин і птахів у графіті для Висоцького також робив Шарлемань. Власне, цією науковою співпрацею без публікацій і обмежувалася причетність Шарлеманя до Софії Київської. Здавалося б, він живе поряд з пам'яткою, майже щодня там буває, вивчає, атрибутує, пише в тому ж ключі, що й про природу в «Слові», а результат мізерний. Прикрість для вченого полягала в тому, що атрибутованих ним пардуса, лева, онагра вдалося «побачити» реально ще й через їх рештки в археологічних розкопках і дослідженнях палеоантропологів, що неймовірно піднімало значущість визначень Шарлеманя. Окрім того, Софійський собор був автентичною пам'яткою, в датування якої XI ст. ніхто не сумнівався, тож висліди вченого саме щодо явищ природи в її розписах зберегли значущість і донині, але вони не «вистрілили» в творчому житті вченого так, як це сталося з його студіями в ділянці «словознавства». І все через контекст, в основі якого — складний, малодоступний і надто слабко опрацьований на той час «текст» Софії.

Тим не менше, для Шарлеманя найважливішим контекстом був контекст природи в усі часи. Тож він шукав її прояви будь-де, й особливо в найбільш наповнених явищами природи «Слові о полку Ігоревім» на фресках веж Софії Київської. При цьому зоолог запроваджував і численні інші контексти: описи явищ природи в історичних джерелах, починаючи з давніх літописів та мемуарів іноземних подорожніх, зображення в мініатюрах та на гравюрах як руського, так і західного («Бестіарії») та східного (численні індійські, перські та ін. мініатюри) походження, викопні рештки тварин різних періодів (від палеолітичних мамонтів, носорогів та шаблезубих тигрів на Кирилівській стоянці; кістки гепардів, левів та ін. кошачих на теренах України і Закавказзя, турові роги і шкіри і т.д.). Увесь цей світ природи в різнохарактерних історичних джерелах Шарлемань в контексті свого основного фаху — природознавства — трактував виключно реалістично, не сприймаючи символічних образів та відповідних пояснень. Показовий його вислів щодо праць А.М. Робінсона: «Это только некоторые любители мистики наводили на него («Слово о полку Игореве» — В.У.)

⁵⁶ Воронин Н.Н. «Слово о полку Игореве» и русское искусство XII-XIII вв. // Слово о полку Игореве / Публ. Д.С. Лихачева. — М., Л., 1950. — С. 320-351.

⁵⁷ НБУВ ІР. — Ф. 49. — Спр. 514-516.

всяческую муть»⁵⁸. І саме цей «реалістичний» коментар до «Слова» прекрасно вписався в контекст лєнінградської текстологічної школи, яскравий представник якої Д.С. Ліхачов зазначав, що наявні в «Слові» «все охотничьи термины прекрасно объяснены в работе Н.В. Шарлеманя и не требуют дополнительных комментариев»⁵⁹. Колега Ліхачова Л.О. Дмітрієв констатував не лише контекстуальність праць Шарлеманя кращим студіям у «словознавстві», але підкреслював їх класичність в цій сфері: «В настоящее время ни одно комментированное издание «Слова», ни одно исследование, в котором обращается внимание на реалии памятника, не может обойтись без ссылок на труды Н.В. Шарлеманя»⁶⁰.

Завдяки адекватності думок, висловлювань та текстів Шарлеманя, його дослідження були цілком, так би мовити, автентичними, не спотвореними пристосуванням до радянських догм і т.п. Це забезпечимо ще один суттєвий момент, яким не могли похвалитися інші дослідники. Шарлемань буквально оспівував природу як сучасну йому, так і минулих епох. Навіть автор знаменитої книги про поетику літератури Давньої Русі Д.С. Ліхачов писав зоологу: «Я называю Ваше произведение «поэтическим» ...», «Вы превосходный пропагандист «Слова» и делаете это лучше, чем мы литературоведы. «Слово» у Вас, действительно, оживает и становится близким нашей современности»⁶¹. Поетичність в працях Шарлеманя про природу в «Слові» завважував Костянтин Паустовський⁶². Поет Максим Рильський, захоплений оповідями Шарлеманя про природу та її прояви в «Слові» і на фресках Софії, написав цілу поезію про «царство Шарлеманя»⁶³. Проте найбільш точно внутрішнє почуття вченого побачив М.К. Гудзій: ««С природой одною он жизнью дышал» — это о Вас. Какой богатой жизнью живете Вы и как значительны Ваши наблюдения в общении с живой жизнью окружающего Вас мира украинской природы! Все это очень незаурядно и вообще прекрасно!»⁶⁴. Не випадково саме від лєнінградських колег у 1957 р. на своє 70-ліття Шарлемань отримав титул «поэт природы Киева и Древней Руси»⁶⁵.

Цю нашу розвідку ми вважаємо за можливе закінчити фразою, з якої її починали: Микола Васильович Шарлемань для радянського історіописання може вважатися унікальним дослідником, котрий поєднував в собі і навколо себе, а також входив у численні контексти високих інтелектуалів, започаткувавши і створивши новий напрям у студіях киево-руського періоду, який був і залишається до снаги лише фахівцям, що поєднують різні площини протилежних наук. І нехай все це для когось виглядає «житієм», як бачимо життя й творчість Шарлеманя далеко не мали «житійних» рис. Проте саме його шлях в історіописанні виходить з «тіні» та перебуває в площині «світла» радянської історичної думки.

⁵⁸ НБУВ ІР. — Ф. 49. — Спр. 78. — Арк. 315.

⁵⁹ Ліхачев Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. — СПб., 2007. — С. 242–243.

⁶⁰ Дмітрієв Л.А. Н.В. Шарлемань // ТОДРЛ. — Л., 1971. — Т. 26. — С. 374.

⁶¹ НБУВ ІР. — Ф. 49. — Спр. 654. — Арк. 1; Спр. 696. — Арк. 1.

⁶² Там само. — Спр. 832. — Арк. 1.

⁶³ Рильський М. Знак Терезів. — Харків, 1932. — С. 73–74; Ющенко О. Мудре царство Шарлеманя // Літературна Україна. — 1971. — 20 липня. — № 57 (2857). — С. 4.

⁶⁴ НБУВ ІР. — Ф. 49. — Спр. 539. — Арк. 1.

⁶⁵ Там само. — Спр. 1040. — Арк. 76, 103.

Володимир Ващенко

Інтелектуальний ресурс концепту генерація або дещо про нову аналітичну структуру української історіографії ХХ ст.

Проте всі вони були різні — “совіцькі історики” Тихомиров, Черепнін, Нечкіна, Ковальченко, Медушевська, Каштанов, Пронштейн, Скринников, Николаєва, Кобрін та ін. Мова йде, наскільки об’єктивною, справді науковою була їх продукція (друкована й рукописна). Про це ще треба робити окремі фундаментальні штудії. Відкинути половину й виділити дорогоцінні зерна вічного й поступового.

М.П. Ковальський. Історик і історіографія

Вступ

Запропонований текст розглядається нами як своєрідна передмова до ще не написаного вузівського підручника з історії української історіографії ХХ ст., який би поставив за мету позбутися відсилки до терміну “радянський” як визначального оціночного критерію щодо певних типів історії та груп істориків, або залишив би його, у кращому випадку, для позначення певного хронологічного підперіоду існування української історіографії¹. Замість ідеолого-політичної оцінки української історіографії ХХ ст. зацентруємо увагу на кількох незалежних від неї критеріях: *соціологічному, психологічному та демографічному* у межах *інтердисциплінарного генераційного підходу*.

---

¹ *Справжня проблема*, обриси якої чітко проступають за фасадом запропонованої організаторами конференції теми “Світло й тіні українського радянського історіописання” — давня проблема взаємовідносин *політичної влади та інтелектуалів*, у нашому випадку — *радянської влади та українських істориків*. Інтелектуальний виклик для сучасних українських історіографів, що породжується цією проблемною ситуацією, полягає у потребі створити для ХХ ст., насамперед, з *дидактичною метою*, загальну історіографічну схему, яка б дозволяла задовільно інтерпретувати ці взаємовідносини *українських істориків і влади*, не апелюючи до *ідеологічних* чи *політичних* критеріїв. Справа й полягає у тому, щоб у просторі деякої аналітичної конструкції, з одного боку, роз’єднати лещата уніфікуючої “радянської” ідеологеми — побачити затерті нею індивідуальні обличчя “совіцьких істориків”, на що вказував проф. М.П. Ковальський, а, з іншого боку, поєднати “українське радянське історіописання” з попереднім і попередниками, розчинивши його у загальному континуумі української історіографії ХІХ–ХХ ст.

Ми сформулюємо власну міжгенераційну теорію взаємовідносин влади та інтелектуалів, спираючись на існуючі традиції трансатлантичної думки з цього питання, й розкриємо теоретичний потенціал концепту генерація. Залучимо також й українську складову концептуалізації цього терміну — так, як вона проявилася на початку ХХ-го сторіччя.

Та спочатку відповімо на питання: чому генераційний підхід набув розповсюдження в трансатлантичному історіописанні ХХ ст., але, в силу яких причин, не отримав розвитку в СРСР й не доповнив класову інтерпретацію історії, як це запропонував К. Маннгейм ще у 1928 році²; чому значний інтелектуальний ресурс концепту “генерація” ще й досі знаходиться поза зоною використання українськими гуманітаріями? Існують, принаймні, дві відповіді: *політико-ідеологічного та теоретико-методологічного походження.*

Генераційна інтерпретація історичного процесу допускала й навіть постулювала можливість наявності іншого типу *соціального конфлікту* у суспільстві, в тому числі й спроектованого у площину політики, ніж обґрунтовував марксизм радянського розливу: виявлялося, що суспільство майбутнього залишиться безсилим у розв’язанні міжгенераційних конфліктів, які, напевно, нікуди не дінуться й при комунізмі, позбавленому, як вважалося, класових протиріч.

Модерне теоретичне обґрунтування застосування генераційного підходу в *історіописанні* (йдеться, насамперед, про Х. Ортегу-і-Гассета) та *соціології* (К. Маннгейм) належить до 20-х рр. ХХ ст.: саме тоді були запропоновані стратегії не лише *концептуалізації* категорії генерація (це було зроблено в ХІХ ст. у працях О. Конта, О. Лоренца, Дж. Феррарі, В. Дільтея), а й її *операціоналізації* — через розкриття інтелектуального потенціалу терміну в емпіричних дослідженнях, алгоритм написання яких, за великим рахунком, не змінився й до сьогодні й які продовжують множитися вже як стратегії побудови національних метанаративів у США, Німеччині, меншою мірою — Великобританії. Миттєва рецесія цих концепцій у СРСР в 20-х роках, враховуючи необхідні для цього передумови — часовий лаг та відкритий доступ до європейських інтелектуальних мереж, — була неможливою. Й пізніша — у часи остаточного утвердження у 30-ті рр. квазімарксистської ідеології, — також. Ступінь теоретичної підготовки українських інтелектуалів епохи модерну, — у особі історика М. Грушевського, літературного критика та письменника М. Євшана, — дозволяв концептуалізувати цю категорію у межах певної логічно узгодженої теорії. Проте, М. Грушевський згортає цей інтелектуальний проект, який залишається хоч і чітко виписаним, але — лише одним з модерністських жестів його багатогранної спадщини. Розстріл представників українського літературного відродження 20-х рр. поклав кінець дискусіям щодо ролі генерацій у літературному процесі. Імплицитно генераційна проблематика ще жеврела у дисциплінарних межах офіційно дозво-

² “Існує, в цьому відношенні, подальша аналогія між феноменом класу і покоління. Як класова ідеологія може, в епохах, сприятливих для цього, вийти за межі “розташування”, яке є її належним місцезнаходженням, так і певні імпульси стосовно покоління також можуть, якщо тенденція часу сприятлива для них, притягувати окремих членів більш ранніх або пізніх вікових груп” (*Mannheim K. The problem of generations // The Youth Revolution: The Conflict of Generations in Modern History / Ed. by A. Esler. — Lexington, MA, Toronto, London: D. C. Heath and Co., 1974. — P. 13*).

леного й толерованого Л. Троцьким психоаналізу. Проте, разом з опалою Л. Троцького було прикрито й цю програму розвитку поколінняєвої перспективи у “радянській” гуманітаристиці.

Концептуалізація поняття генерація в українському історіописанні ХХ ст. починається, як і багато чого в нашій історіографії, з М. Грушевського. Ним вона, на превеликий жаль, фактично і закінчується. Й коли ми говоримо про втрачені можливості української історичної науки ХХ-го ст. — то у зв’язку з тим, що ця інтелектуальна нитка, котра була започаткована провідним українським істориком, ним же, після повернення в Україну в 1924 р., була й обірвана й до цього часу не була підхоплена. Тут маємо говорити, по-перше, про той пункт, на якому зупинився сам М. Грушевський й, по-друге, про той рух, як теоретичного плану, так і емпіричного, про інтелектуальну кар’єру, яку здійснив цей концепт у євроатлантичному просторі та міг би здійснити, при сприятливих умовах, у просторі української думки.

Генерація, як один з ключових концептів епохи модерну, виступала, насамперед, засобом боротьби з традиціоналізмом. *Генераційний тип мислення* як такий, що прив’язував особу до “свого” покоління, тобто, до своєїрідної часової горизонталі, протистояв *генеалогічному типу мислення*, що виводив джерела ідентичності певної особи з вертикальної хронологічної конструкції, котра відсилала до лінії предків³. Власне, якщо генетичний метод як засіб руйнування генеалогічного підходу — традиційної схеми “русської історії” М. Грушевським у 1903–1904 рр. — достатньо зауважений науковцями, то генераційний підхід, який застосував Михайло Сергійович для руйнації “звичайної схеми” всесвітньої історії, досі залишається поза увагою дослідників. Хоч, треба зазначити, що, наприклад, у “Автобіографії” М. Грушевського ми зустрічаємо залишки як генеалогічного, так і генераційного підходів.

Можна зробити побіжні узагальнення з того, що вже говорилося нами з приводу стадій концептуалізації “генерації” у текстах М. Грушевського: про наявність *трьох етапів* перетворення “генерації” з метафори на наукові концепти: *позитивістський, культурологічний та рефлексійний* (у межах “філософії життя”). У центрі кожного етапу стояв відповідний текст (тексти). Перший був пов’язаний зі змінами, котрі були викликані “магією сторіч” — спробою зазирнути за допомогою генераційного підходу у майбутнє (на порозі ХХ ст.). Другий — з осмисленням поколінняєвих змін у сучасному М. Грушевському літератур-

³ “Сам концепт покоління, як він використовується Мангеймом, Ментре та іншими коментаторами двадцятого сторіччя з даної теми, має на увазі хронологічну свідомість, відсилаючи до сенсу власної унікальної позиції в історії. Це значить, що суспільство повернулося від генеалогічного сенсу генерації — усвідомлення свого власного місця в довгому ланцюзі родинної послідовності — до менш вертикального, більш горизонтального сенсу хронологічної приналежності. І це, у свою чергу, значить, що написання національної історії через призму поколінь, можливо, було б хорошим способом роблення речей, які історики часто-густо хочуть зробити: виявлення способу комбінування суспільства, політики і культури, й, користуючись розумінням суспільства як такого... — дослідження політичних рухів і соціальних структур” (Lovell S. Introduction // *Generations in Twentieth-Century Europe*. — Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2007. — P. 9).

ному процесі, зокрема, з появою заманіфестованого українського модернізму. Й третій — з усвідомленням характеру соціальних змін періоду соціальних катаклізмів зламу 10-х — 20-х рр. ХХ ст. Можна виокремити також, принаймні, два джерела інформації М. Грушевського, на яких трималося його уявлення про “генерацію”: *позитивістське* (Дж. Феррарі, О. Лоренц) та *культурологічне* (літературознавче — праця Ф. Кумера “Зміна літературних поколінь”, Дрезден, 1909). Причому, у текстах зламу ХІХ–ХХ ст. домінував позитивістський підхід, а у текстах після російської революції (Культурно-національний рух на Україні — “Передмова”⁴) — культурологічний. Дискусія щодо генерацій до 1917 р. підживлювалася з модерністських літературних джерел “Української хати” М. Євшана⁵ — автора, якому М. Грушевський певний час складав протекцію у ЛНВ. Після 1917 р. концептуалізація та актуалізація генерації була реакцією на ситуацію осмислення взаємодії розривів та традиції в історичному процесі. Очевидно, що для М. Грушевського, як і для позитивістів ХІХ ст., центральною проблемою генерацій був пошук ритму історичного процесу⁶ — “законів” передбачення майбутнього. Цю проблему ритму український історик намагався розв’язати у працях другого емігрантського періоду (1918–1924 рр. — насамперед, у “Генетичній соціології” та “Історії української літератури”, в якій питання генерацій та ритму проходить наскрізною лінією).

⁴ “Для сучасного національного життя матимуть величезну вагу нові зв’язки і сполучники, які будуть відкриті і відновлені з нашим минулим — взагалі все те, що скріпить наше почуте солідарності і зв’язи з одшешдими поколіннями, яке й служить властивою підставою національного почуття, а у нас все ще таке слабе і кволе — тому що висить на небагатьох, більш продуманих, ніж органічно прийнятих і відчутих точках” (*Грушевський М.С.* Культурно-національний рух на Україні в ХVІ–ХVІІ віці. — Київ, Львів, 1912. — С. 2).

⁵ “Кожде покоління — це новий, зовсім окремий світ. Від виступлення його починається нове життя, воно ніякого іншого життя, як тільки свого, не може й признавати. Воно не хоче нічого знати про досвід старих поколінь, воно не хоче ніяких наук, ніякого менторства історії, — воно *само*, від самого початку, хоче все пережити. Бо тільки з своїм власним досвідом воно числиться, тільки те, що воно само пережило, має для нього вартість. Тому, неважаючи на ніякі перестороги з боку старших, неважаючи навіть на прогнози та найтяжчі перепони, воно готове кожної хвили вповні розвинути свою авантюричну, щоб так сказати, вдачу, робити речі, диктовані не розумом, а тільки молодечим, нерозважним поривом, навіть безумієм. В тому вся краса і чар тої боротьби. Нічого подібного не було досі у нас. Боротьби генерацій, того дужого, стихійного руху, який хвилиною приходить щояких 30 літ, у нас не було. Незамітно з’являлися нові покоління, незамітно проходили, — так що навіть про зміну поколінь в повнім того слова значенні не можна говорити”. (*М. Євшан.* Боротьба генерацій і українська література // Матеріали до електронної хрестоматії з історії української журналістики ХХ ст. / Уклад. Волобуєва А.М. / За наук. ред. Сидоренко Н.М. — К., 2012. — С. 205).

⁶ “Їх формулювання проблеми мало дещо спільне. Вони усі турбувалися про віднайдення загального закону, який виражає ритм історичного розвитку, що ґрунтується на біологічному законі обмеженої тривалості життя людини й заміни нових і старих поколінь” (*Mannheim K.* The problem of generations // *K. Mannheim. Essays on the Sociology of Knowledge* / Ed. by P. Kecskemeti. — N-Y.: Oxford University Press, 1952. — P. 278). Щодо теорії ритму у М. Грушевського див.: *Ващенко В. В.* Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. — Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. — С. 211–227.

Не другорядне питання, яке виникає: коли формується генераційна самосвідомість українських інтелектуалів, оскільки саме вона визнається на сьогодні однією з факторних ознак наявності певної генерації в історії. Як зазначає М. Делі Карпіні: “Більша частина історичної літератури припускає, що самосвідомість генераційних відмінностей — критична частина процесу покоління-розвитку. Важливість самосвідомості знаходиться у зв'язку між нею і дією, що базується на генерації. Вікова група перетворюється на покоління, коли її члени знають про свою унікальність, відчують сенс солідарності і об'єднуються разом, щоб стати активною силою суспільно-політичних змін”⁷.

Сучасна трансатлантична історіографія датує народження когортного мислення у Європі кінцем XVIII-го — початком XIX-го ст.⁸. Досліджень щодо формування генераційної самосвідомості українських інтелектуалів на сьогодні немає. Є дуже нечисленні розвідки, які акцентують увагу на формуванні генераційної самосвідомості на території Російської імперії та, відповідно, українських земель, що входили до її складу. Йдеться, наприклад, про статтю Стефена Лоувела “Від генеалогії до генерації: народження когортного мислення в Росії”⁹. Так що наші міркування з цього питання будуть подані у вигляді загальних зауважень.

Власне, вже у деяких текстах М. Грушевського міститься не лише рух до концептуалізації “покоління”, але присутні й ознаки *генераційної самосвідомості*. Так, у “Автобіографії” 1906 р. (та її редакції від 1926 р.) історик говорить про завдання, яке стояло перед його генерацією й яке йому, як її репрезентанту, вдалося виконати: “Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести й свого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річею, для якої час іще не наспів, бракує матеріалу, зістаються величезні прогалини і т.д.”¹⁰. Отже, М. Грушевський мислить свою діяльність у категоріях *місії* певної генерації істориків, кон-

⁷ Delli Carpini M. X. Age and History: Generations and Sociopolitical Change // Political Learning in Adulthood. A Sourcebook of Theory and Research / Ed. by Roberta S. Sigel. — Chicago and London: The University of Chicago Press, 1989. — P. 22.

⁸ Lovell S. From Genealogy to Generation: The Birth of Cohort Thinking in Russia // Kritika. — 2008 (Summer). — Vol. 9. — № 3. — P. 567.

⁹ Lovell S. From Genealogy to Generation: The Birth of Cohort Thinking in Russia // Kritika. — 2008 (Summer). — Vol. 9. — № 3. — P. 567–594. Протиставляючи два способи історичного мислення — “горизонтальний” (генераційний) і “вертикальний” (генеалогічний), Стефен Лоувелл зазначає: “Для моїх цілей критичним є питання: коли для людей стає важливим ідентифікувати себе радше в поколінняєвих, ніж у деяких інших термінах?” (Ibid. — P. 567). Далі цей же автор пише: “Десять близько середини XIX-го століття генерація стала важливим способом, в який російські інтелектуали думали про власну історію і суспільство... [Термін] з'явився у 1830-х від взаємодії історичної свідомості, генеалогії, філософського і естетичного експериментування, і сприймався як освітній та інституційний досвід у межах маленької, надзвичайно благородної освіченої еліти. Він не зробився, проте, стійкою соціальною категорією... ..ми повинні визнати, що цей концепт було, за своєю суттю, створено ретроспективно у 1850-х рр. і він мав на увазі більш стару, “традиційнішу” категорію: благородна родина”.

¹⁰ Грушевський М.С. Автобіографія (1926) // Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року / За ред. Л. Винара. — Нью-Йорк, Мюнхен, Торонто: УІТ, 1981. — С. 18.

тури якої окреслюються через протиставлення старшій генерації українських істориків. Як видно, сенс цієї місії покоління М. Грушевського полягав у написанні суцільної історії України, створення якої старша генерація українських істориків вважала не можливим, чи, принаймні, таким, що не на часі.

М. Євшан же взагалі вважає, що його покоління — когорта 1894 р. н., було першим, котре продемонструвало риси генераційної самосвідомості. А до того такого явища, як зміна поколінь в українській гуманітаристиці й, зокрема, в літературі — не існувало: “Нічого подібного не було досі у нас. Боротьби генерацій, того дужого, стихійного руху, який хвилию приходить щояких 30 літ, у нас не було. Незамітно з’являлися нові покоління, незамітно проходили, — так що навіть про зміну поколінь в повнім того слова значенні не можна говорити”¹¹.

Можемо зауважити теоретичну близькість відповідних генераційних концепцій М. Грушевського до теорій Х. Ортеги-і-Гассета. Якщо порівняти, під відповідним кутом зору, “Історію і її соціально-виховуюче значення” М. Грушевського з “Темою нашої доби” Х. Ортеги-і-Гассета, то можна виокремити очевидні спільні риси: обидва інтелектуали пропонують модернізувати історіописання через перенесення акценту на дослідження генерацій; як український, так і іспанський мислителі розглядають таку трансформацію *предмета* історіописання у контексті широких *епістемологічних змін*, поєднуючи інноваційне предметно-об’єктне поле з новою методологією — з *перспективізмом*. Отже, точка зупинки М. Грушевського щодо концептуалізації “генерації” в українській гуманітаристиці умовно дорівнює точці зупинки Х. Ортеги-і-Гассета в євроатлантичній традиції. Розглянемо цю традицію — “кар’єру” концепту генерація в Європі та Америці ХХ ст.

Теоретичні постулати: конструювання загальної моделі взаємодії інтелектуальних генерацій та політичної влади

Попри те, що генераційний підхід набув широкого розповсюдження у євроатлантичному дослідницькому просторі, можливості його застосування для інтерпретації історії радянської доби та оцінки інтелектуальної спадщини “радянських” поколінь досі залишаються відкритим питанням. Принаймні, у відповідній літературі пропонується розглядати “радянські” генерації як доволі специфічний випадок історії європейських поколінь ХХ ст.¹² Напевно, на сьо-

¹¹ М. Євшан. Боротьба генерацій і українська література // Матеріали до електронної хрестоматії з історії української журналістики ХХ ст. / Уклад. А.М. Волобуєва / За наук. ред. Н. М. Сидоренко. — К., 2012. — С. 204.

¹² У передмові до новітньої колективної праці “Генерації у Європі ХХ ст.”, що претендує на узагальнення сучасного євроатлантичного досвіду написання історії європейських країн з перспектив поколінняєвого підходу, С. Лоувел пише: “Може так виявитися, що країни радянського блоку є окремим випадком в історії поколінь двадцятого століття, котрі отримали у тих суспільствах домінування держави у громадській сфері й послідовну обскурацію в документальній фіксації таких проблем як, наприклад, конфлікт поколінь і повстання студентів. Але, оскільки у цій книзі таки пропонуються глави з радянській історії, то політична ідеологічна індоктринація молоді була лише однією частиною історії. Не менш критичними були соціальні контексти, в яких здійснювалися проекти створення “нової радянської людини”. У цьому світлі, радянська поколін-

годні найвідомішою спробою виокремити політичні владні генерації СРСР через відсилку до поколіннєвої приналежності політичних лідерів радянської держави виглядає праця американських дослідників Дж. Кроулі та Д. Вейлан-коурт “Ленін до Горбачова: три генерації радянських комуністів”¹³, перше видання якої побачило світ у 1989 році. Здавалося б (саме на це вказує назва праці), монографія мала б пролити світло на проблематику зміни політичних поколінь у СРСР та надати приклад генераційного підходу, що міг би слугувати матрицею для аналізу відносин між політичною владою та інтелектуальними генераціями однієї з складових частин Радянського Союзу — УРСР. Проте, дана монографія, суто формально задекларувавши генераційний підхід, *de facto*, не має жодного відношення до нього. Автори дослідження виокремлюють три генерації радянських комуністів, асоціюючи їх з лідерами КПРС у той чи інший період існування радянської держави. Так, першу генерацію — “революціонерів”, уособлює В. Ульянов (Ленін); другу, — “архітекторів” — Й. Джугашвілі (Сталін), а третю — “бізнесменів” — всі інші лідери, від М. Хрущова, починаючи, М. Горбачовим — закінчуючи¹⁴. Зрозуміло, що як запропоновані авторами монографії назви “програм” для позначення “місій” лідерів окремих політичних генерацій СРСР є, на наш погляд, невдалими, оскільки змішують, наприклад, період “відлиги” та “застою” у межах одного покоління “бізнесменів”, так і групування політичних лідерів радянської держави по когортам з точки зору “канонів” генераційного підходу не витримує жодної критики. Адже, Й. Сталін (1876 р. н.) і В. Ленін (1870 р. н.) мали б належати до однієї біологічної когорти, натомість, наприклад, М. Хрущов (1894 р. н.) та М. Горбачов (1931 р. н.) — до різних. До того ж дослідження американських авторів не спирається на жодну теоретичну конструкцію з експліцитно вираженими постулатами, в основі якої знаходився б генераційний підхід.

Ми запропонуємо інтерпретацію трансформації міжгенераційних циклів українських “радянських” істориків, спираючись на сконструйовану далі *універсальну теоретичну модель* взаємодії політичної влади держави та наявних інтелектуальних когорт. Вона має задовольняти таким *модельним характеристикам*:

нієвість (*generationality*), здається, є результатом процесів модернізації, які, хоча й гіпертрофуються у деяких моментах і надзвичайно пом'якшуються в інших, забезпечують значимий індикатор порівняння з модернізацією у західних демократіях (принаймні, — у дечому, якщо й не повністю)” (*Lovell S. Introduction // Generations in Twentieth-Century Europe. — Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2007. — P. 14*).

¹³ *Crowley J. F., Vaillancourt D. Lenin to Gorbachev: Three Generations of Soviet Communists. — Arlington Heights, Ill.: H. Davidson, 1989. — 212 p.*

¹⁴ “Друге покоління радянських комуністів, покоління соціальних архітекторів, силоміць ввело соціалізм у структури радянського суспільства... третє покоління комуністів перейняло на себе владу: період політичних революцій, соціальних переворотів і глибоких змін, що зачіпають індивідуальне життя, закінчився. Третє покоління комуністів, “чоловіки у сірих фланелевих костюмах”, присвятило свою енергію “запуску компанії”. Хрущов і Брежнев не сформули жодних нових принципів, з якими можна було б вести розвиток радянського суспільства”. (Цит. за 2-м вид.: *Crowley J.F., Vaillancourt D. Lenin to Gorbachev: Three Generations of Soviet Communists. — 2-nd ed.— Arlington Heights, IL: H. Davidson, 1994. — P. XIV*).

а) така модель владних відносин не має бути *лінійною* чи *вертикальною* — вона повинна враховувати не лише залежність інтелектуалів від влади, а й зворотній процес — активну участь інтелектуалів у процесах конструювання влади (від *легітимації*, створення її *політичних програм* — до безпосередньої участі істориків у *владних структурах*). Зрозуміло, що навіть у тоталітарних суспільствах влада не є зовнішнім, герметичним та виключно репресивним стосовно інтелектуалів агентом політичної дії. Отже, відповідальність інтелектуалів (у тому числі й українських радянських істориків) за існуючу владу не повинна бути скинута з обрахунків. Наявні на сьогодні інтерпретації взаємодії радянських інтелектуалів та політичної влади здебільше, за невеликим виключенням, ігнорують такий обопільний зв'язок, наголошуючи лише на репресивній складовій такої взаємодії;

б) вона має бути вільною, наскільки можливо, *від ідеологічної компоненти* — повинна дозволяти описувати ситуації з різними ідеологічними матрицями й, з іншого боку, у межах аналізу ситуації панування певної моноідеології, чутливо реагувати на відмінні політичні програми та курси у її межах...

Базовими положеннями побудованої нами моделі будуть такі твердження:

1. *Певна біологічна когорта, що визначається спільною зоною дат народження з відсилкою до окремої фокусної дати¹⁵ та змінює іншу протягом 20-ти — 25-тирічного репродуктивного циклу¹⁶ перетворюється на соціальну генера-*

¹⁵ Для Х. Ортеги-і-Гассета, який ввів у науковий обіг цей термін, “зона дат” окреслюється у такий спосіб: “...генерації визначаються центральною датою та створюють “зону дат” з 15-ти років — сім років до й сім років після вирішального року. Отже, генерація є узагальноючою для всіх, хто був народжений в межах цієї зони дат” (*Marias J. History of philosophy*. — N.-Y.: Dover Publications, 1967. — P. 459).

¹⁶ Ми приймаємо крок міжгенераційного розходження у 20–25-ть років. Такий відрізок часу є загальноприйнятим для досліджень 2-ої пол. ХХ ст., які орієнтовані на синтез теоретичних підходів та емпіричних даних — чи йдеться про *якісний*, чи *кількісний* тип досліджень. Так, американські дослідники Вільям Строс та Нейл Хоув, чий якісний генераційний підхід до історії США наробив чимало галасу, застосовують крок у 20–25-ть років для визначення періоду формування одного американського покоління: “Вісімнадцять поколінь, кожне, грубо, тривалістю від 20 до 25 років народження, живуть на Американському ґрунті, починаючи з 1620-х”. (*Strauss W., Howe N. The Cycle of Generations // American Demographics*. — 1991.— Vol. 13. — № 4 (April). — P. 24(9)). Ханна Васс з факультету політичної науки університету м. Хельсінкі (Фінляндія), застосовуючи кількісні підходи до генерацій, виокремлює 4 фінських покоління у ХХ ст. також з кроком у 20-ть років: “Розподіл поколінь, використаних в цій статті, робиться Дж. П. Рус (1987) й ґрунтується на даних фінських автобіографій. Згідно з Рус, можливо ідентифікувати чотири фінські покоління: 1) ті, що народилися в 1900–1919-х рр., покоління війни і нестачі; 2) ті, що народилися в 1920–1930-х рр., покоління реконструкції; 3) ті, що народилися в 1940–1950-х рр., покоління перетворень; і 4) ті, що народилися в 1960-х рр., — покоління жителів передмість. Ключовими досвідами для перших були бідність, ненадійність і хвороби, розпад сімей із-за смерті батьків, коротка освіта і ранній початок робочого життя. Життя наступного покоління частково було подібним до попереднього, за винятком досвіду деякого процвітання після реконструкції” (*Wass H. Generations and Socialization into Political Participation // Paper prepared for presentation at the Politics of Participation conference, Helsinki, August 25 — 27, 2005*. Режим доступу: www.helsinki.fi/project/eva/pop/pop_Wass.pdf). Натомість, у ХІХ-му ст. оцінка тривалості життя генерації визначалася 2-ма цифрами — 15-ма та

цію¹⁷ у той момент, коли її репрезентанти спільно переживають трансформаційні події суспільної історичної ваги (найочевидніше, — війни та революції¹⁸) у віці “остаточної соціалізації”, який К. Маннгейм назвав “формативними роками” — між 20–25 роками життєвого циклу когорти¹⁹. Таким чином, лише та біологічна когорта стає соціальною генерацією, котрій “пощастило” пережити період стрімких соціальних трансформацій у “формативні роки”, а її репрезентанти назавжди залишаються прив’язаними ланцюгом історії до цих трансформацій.

30-тю роками. О. Конт, наприклад, окреслював часовий проміжок між генераціями у 30-ть років (Див.: *Mannheim K. The problem of generations // K. Mannheim. Essays on the Sociology of Knowledge / Ed. by P. Kecskemeti. — N-Y.: Oxford University Press, 1952. — P. 277*). Власне, 30-ть років й було визначальним показником тривалості існування генерації в історії: “Тривалість покоління оцінюється дуже по-різному — багато хто оцінює її в 15 років (наприклад, Дромель), але переважно беруть значення у 30-ть років, на підставі того, що впродовж перших 30-ти років життя людей все ще полягає у навчанні й що індивідуальна творчість у середньому починається тільки в цьому віці, і що в 60 людина залишає громадське життя” (*Mannheim K. The Problem of Generations // K. Mannheim. Essays on the Sociology of Knowledge / Ed. by P. Kecskemeti. — N-Y.: Oxford University Press, 1952. — P. 278*).

- ¹⁷ Х. Ортега-і-Гассет визначає соціальну генерацію у такий спосіб: “Зміни життєвого світовідчуття, які є вирішальними в історії, постають у формі генерацій. Генерація не є жменькою вищих особистостей, ані просто масою. Це немов нове тіло, зі своєю добірною меншиною і своєю юрбою, закинуте у світ життєвою траєкторією. Генерація, динамічний компроміс між масою та індивідом, є найважливішою концепцією історії і, так би мовити, тим шарніром, на якому остання рухається” (*Ortega-i-Gasset X. Тема нашої доби / Вибрані твори. — К.: Основи, 1994. — С. 317*).
- ¹⁸ “Найдраматичнішим прикладом є війна. Участь у війні є обмеженою у віці, а тривалість війни є обмеженою в часі. Велика Війна ослабила цілу когорту в Європі у межах, в яких нормальна послідовність персоналу у ролях, у тому числі щодо позиції влади, була порушена. Іноді старші зберігали владу занадто довго; іноді молодь захоплювала владу занадто рано. Найочевиднішим ефектом війни є смертність і захворюваність учасників, але війна трансформує також і не фронтовиків”. (*Ryder N. B. The Cohort as a Concept in the Study of Social Change // American Sociological Review. — 1965. — Vol. 30. — № 6 (Dec.). — P. 848–849*).
- ¹⁹ Існує деяка розбіжність у думках інтелектуалів щодо специфічних років, включених у поколіннявий розвиток. Часто роки від пізнього підліткового віку до середини двадцяти, період, що коливається між пізньою юністю і молодим дорослим життям, пропонується як критичний. Для К. Маннгейма (1972) і Рінтала (1968, 1979) роки від сімнадцяти до двадцяти-п’яти є критичними (“Швидше, аргументується, що пізня юність і раннє доросле життя є форматуючими роками, впродовж яких з’являється... особистий погляд на політику, що залишається по суті незмінним аж до часу старості. Критичні роки розцінюються, як приблизно від сімнадцяти до двадцяти-п’яти років. Якщо ці роки є фактично форматуючими, ні роки, що передують, ні роки, що йдуть за ними, не є вирішальними в утворенні політичних настанов. Саме впродовж форматуючих років юність виявляє свою власну ідентичність. Коли вона визначає, ким є в термінах суспільства, вона визначає також свій політичний світогляд. Політичне покоління бачиться як група індивідуумів, які мають... ту ж історичну основу впродовж їх формативних років”. (*Rintala M. Generations in Politics // Esler A. The Youth Revolution: The Conflict of Generations in Modern History. — Lexington, MA, Toronto, London: D.C. Heath and Co., 1974. — P. 17*)); для Ламберта (1972) роки від вісімнадцяти до двадцяти-шести, для Ортеги (1961, 1962) — від п’ятнадцяти до тридцяти, і для Геберле (1951) — від двадцяти до тридцяти.

2. Певна соціальна генерація може реалізувати себе у суспільстві як інтелектуальна генерація (вік реалізації якої припадає на 25–40 років життєвого циклу когорти), що формує інтелектуальну програму (ідеологію) когорти та як політична генерація (від 45 до 60-ти років)²⁰, що реалізує цю програму, прийшовши до влади, — отримавши поколінняве домінування у суспільстві.

3. Інтелектуальна програма генерації є формою її “відреагування” та “раціоналізації” (у психоаналітичному сенсі цього слова — за З. Фройдом)²¹ тих травма-

²⁰ Можна знайти й таке визначення політичної генерації: “Я визначаю політичні покоління як такі, що складаються з індивідуумів (різних вікових груп), які приєднуються до соціального руху впродовж певної хвилі протесту. Це визначення відділяється від... акценту на юності як єдиному нормативному періоді у житті індивідуумів; замість цього я беру до уваги занурення у протест як трансформативне у будь-якому віці”. (Whittier N. Political Generations, Micro-Cohorts, and the Transformation of Social Movements Source // American Sociological Review. — 1997 (Oct.). — Vol. 62. — № 5. — P. 761–762). Наше ж розрізнення між політичною та інтелектуальною генераціями спирається на думки Х. Ортеги-і-Гассета щодо двох типів активностей еліти певної генерації — споглядальної та дієвої. Причому, політична (дієва) активність генерації є вторинною — похідною від інтелектуальної (споглядальної), а до реалізації певною генерацією політичної функції існує проміжок часу — біля 20-ти років: “Тіло кожної епохи має зірархізовану анатомію, а також первинні й вторинні, похідні від перших, активності... Згідно з цим риси, що виявлялися протягом двадцяти років у вторинних активностях життя, — найбільш явних і видимих — почали проникати в первинні активності. Політика, наприклад, є однією з найдругорядніших функцій історичного життя, у тому розумінні, що вона простий наслідок всього іншого... Безперечно, нові тенденції, ще зародкові й кволі, першими сприймуть люди споглядальної, а не активної вдачі. Щоденна круговерть заважає людині дії відчутти перші мляві повіви вітру... Таким чином, свій перший невиразний відбиток новонароджувана доба залишає в чистому мисленні... Отже, витворювала нині наука є магічним кристалом, вдивившись в який, можна постерегти відблиск майбутнього. Модифікації, часом чисто технічного характеру, яких нині зазнають біологія та фізика, соціологія чи історія первісного суспільства, а надто філософія, — це перші порухи нової доби” (Ортега-і-Гассет Х. Тема нашої доби / Вибрані твори. — К.: Основи, 1994. — С. 324). Згідно з теорією іспанського філософа “...період дитинства покриває перші п'ятнадцять років життя; потім приходить період юності, у віці від п'ятнадцяти до тридцяти; тоді період входження у позиції влади, від тридцяти до сорока-п'яти; й остаточно — період управління і контролю у суспільстві, від сорока-п'яти до шістдесяти. Для іспанського філософа, як і для Дільтея перед тим, впливи, які формують соціальне покоління, здається, лежать значною мірою в області інтелектуальної історії” (Цит. за: Esler A. The Youth Revolution: The Conflict of Generations in Modern History. — Lexington, MA, Toronto, London: D. C. Heath and Co., 1974. — P. XI). Таким чином, якщо під терміном *політичної генерації* можемо розглядати прихід її 45–60-тирічних представників до управління та контролю у суспільстві, то під *інтелектуальною генерацією* маємо на увазі розробку 25–40-тирічними інтелектуалами програм у галузях філософії, історії, соціології, белетристики, що реалізуються пізніше, у галузі політики.

²¹ “Раціоналізація — процес логічного, розсудливого пояснення людиною власних думок, установок, вчинків і дій, що дозволяє виправдовувати і приховувати дійсні їх мотиви... У психоаналітичній практиці раціоналізація пацієнтів може бути зв'язана з різного роду логічними побудовами і конструкціями, за допомогою яких вони пояснюють свої невротичні симптоми, виправдовують свої стосунки з іншими людьми, включаючи аналітика, виражають протест проти інших інтерпретацій їх поведінки і способу життя” (Див.: Лейбін В.М. Словарь-справочник по психоанализу. — СПб.: Питер, 2001. — 688 с.).

тичних трансформаційних подій (війн, революцій²²), які припадали на формативні роки й перетворили когорту певного року народження на соціальну генерацію. Ця “раціоналізація” легітимується у вигляді наукової теорії, котра у галузі історіописання, за звичай, повстає як історіософська концепція²³.

4. Не всі покоління, що прийшли до влади як політичні генерації здатні сформувати власні інтелектуальні програми (наприклад, у період домінування у країні відверто антиінтелектуальної політичної еліти). У такому випадку ці політичні генерації реалізують інтелектуальні програми інших, попередніх, генерацій для легітимації власної влади.

5. Існуючий у суспільстві конфлікт між інтелектуалами та владою, за звичай, є міжпоколіннієвим конфліктом між домінуючою старою політичною генерацією, що, перебуваючи при владі, реалізує одну інтелектуальну (у тоталітарному чи авторитарному суспільствах — “політико-ідеологічну”) програму та наступною молодшою інтелектуальною генерацією, котра знаходиться у стадії формування своєї програми й має прийти до влади у наступний (відповідний) проміжок часу. Це стосується так званих “епох заперечень”, за Х. Ортегою-і-Гассетом²⁴. Міжпоколіннієвий конфлікт не спостерігається у випадку, коли певна політична генерація не сформувала власну інтелектуальну програму, а інтелектуали молодшої генерації покликані обслуговувати та легітимізувати політичну владу старшої генерації.

Розроблена вище аналітична модель була інспірована, до певної міри, знайомством з бестселером “Генерації” (1991)²⁵, в якому концепт “покоління” став “кореневою метафорою” для побудови американського історичного гранднративу новітнього типу. Автори праці — Вільям Строс та Нейл Хоув — запропонували новий підхід, поставивши завдання, які ми також спробуємо реалізувати у даному дослідженні: “Ми пропонуємо новий підхід: читати соціальну історію уздовж “поколіннієвої діагоналі”. Замість того, щоб турбуватися стосовно того, як 20-тирічні еволюціонували від самозаглиблених моралізаторів до гладких при-

²² “...травматичні епізоди подібно до війни і революції, можливо, стають центрами кристалізації менталітету когорти” (Ryder N.B. The Cohort as a Concept in the Study of Social Change // American Sociological Review. — 1965. — Vol. 30. — № 6 (Dec.). — P. 851).

²³ На сьогодні майже відсутні праці, в яких би процес історіописання осмислювався б як заміна однієї генерації істориків іншою. Чи не поодиноким виключенням становить текст Петера Ламберта (Peter Lambert) “Покоління німецьких істориків: патронаж, цензура і стримування міжпоколіннієвого конфлікту 1918–1945 (Див.: Lambert P. Generations of German historians: patronage, censorship and the containment of generational; conflict 1918–1945 // Ed. by Mark Roseman / Generations in Conflict. Youth revolt and generation formation in Germany 1770–1968. — Cambridge: CUP, 1995. — P. 164–183).

²⁴ “Ортега ...підкреслює значення взаємодії поколінь — особливо двох старших вікових груп, які беруть участь в управлінні суспільством, як господарі і як нові ініціатори, у будь-який даний проміжок часу. Коли ці два покоління домовляються про основні принципи, заявляє він, вони зміцнюють одне одне і передають сенс гармонії і мети їх епохи. Коли вони розходяться в думках, результатом є епоха полеміки і закипаюче повстання” (Цит. за: Esler A. The Youth Revolution: The Conflict of Generations in Modern History. — Lexington, MA, Toronto, London: D. C. Heath and Co., 1974. — P. XII).

²⁵ Strauss W., Howe N. Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069. — N.-Y.: William Morrow and Company, 1991. — 538 p.

стосуванців, ми спочатку прив'яжемо їх до визначених поколінь. Потім дослідимо, чому ці два (чи будь-які два) покоління є відмінними, ми запитаємо, як вони зростали у дитячому віці, свідками яких громадських подій вони були в юності, і яку соціальну місію старші дали їм, коли вони увійшли у відповідний вік. Нарешті, ми поглянемо на те, як попередні покоління з подібним раннім життєвим досвідом розвивалися..., як вони визрівали на пізніших етапах життя”²⁶.

За аналогією, всі ці питання у межах побудованої нами універсальної генераційної моделі взаємодії політичної влади / інтелектуалів, ми поставимо щодо поколінь радянських українських істориків: 1) “прив'язавши” знакових постатей української історіографії, що хронологічно перетинали межі існування СРСР, до певних визначених генерацій; 2) простежимо відмінності між двома “сусідніми” генераціями й подамо інтерпретацію такого роду диференціацій; 3) позначимо інтелектуальну та історіографічну “місію” кожної з генерацій.

Спираючись на вищезазначені тези, можемо виокремити 5-ть політичних генерацій, котрі контролювали Олімп влади в СРСР від “пологів” до “занепаду” (з 1917 р. по 1984 р.) й які створювали завершений генераційний цикл — від однієї державної кризи (1917 р.) до іншої (“перебудова” та розпад СРСР) та 5-ть інтелектуальних генерацій українських істориків, які взаємодіяли з ними: “ідеологів-ідеалістів” (фокусна дата народження — 1872 р.) / “консерваторів-традиціоналістів” (фокусна дата народження — 1882 р.) / “революціонерів” (фокусна дата — 1894 р. н.) / “конформістів” (когорта 1903–1907 р. н.) / “1-ої радянської генерації” (фокусна дата 1914 р. н.).

1. “Ідеологи-ідеалісти”. Власне, “ідеологи” не були генерацією у відповідному соціологічному сенсі цього слова, оскільки на період їх формативних років (90-ті XIX ст.) не припадало жодної трансформаційної події історичного значення в Російській імперії. Радше, під “ідеологами” ми розуміємо демографічну когорту з “діапазоном” дат народження 1870–1876 рр. Вона цікава нам, насамперед, тим, що період життєвого циклу цієї когорти у віці від 45-ти до 60-ти рр., який, за теорією Х. Ортеги-і-Гассета, має засвідчити політичне домінування у суспільстві певної генерації над іншими, припадає на час соціально-політичних катаклізмів у Російській імперії (з 1917-го до початку 1920-х рр.). Відсутність у періоді “формативних років” цієї когорти “історичних подій” відповідної трансформаційної сили, котра здатна була б згуртувати її представників й “переплавити” їх на соціальну генерацію з відповідним спільним життєвим стилем, призвела до того, що у межах когорти було спродуковано широкий діапазон розмаїтих ідеологічних течій: зустрічаємо тут і українського соціаліста М. Скрипника (1872 р. н.), й модерного націоналіста М. Міхновського (1873 р. н.), а також монархіста П. Скоропадського. У загальноросійській перспективі можемо говорити про осіб першої величини перевороту 1917 р. — Ульянова-Леніна (1870 р. н.), Л. Троцького (1876 р. н.), Й. Сталіна (1876 р. н.). Ця когорта, пройшовши обкатку своїх політичних та ідеологічних переконань під час катаклізму 1905–1907 рр. набула зрілості політичної репрезентації й була представлена як державна влада з 1917-го року, тримаючи вертикаль політичного керівництва аж до смерті “вождя всіх народів” — Й. Сталіна.

²⁶ Strauss W., Howe N. The Cycle of Generations // American Demographics. — 1991 (Apr.). — Vol. 13. — № 4. — PP. 24 (9).

Таблиця 1
Українська соціальна генерація ХХ ст.: “ідеологи-ідеалісти”

№	Назва соціальної генерації	Фокусна дата та зона дат народження	Формативні роки (ключовий досвід)	Інтелектуальна генерація (репрезентанти-історики)	Проблематика	Політична генерація (репрезентанти-політики)	Принцип сприйняття історії
1	Ідеологи - ідеалісти	1870 р. (1870–1874 рр.)	1890-ті рр.		Клас Нація Держава, еліта	Скрипник М. (1872 р. н.), Ленін В. І. (1870 р. н.) Міхновський М. (1873 р. н.), Скоропадський П. (1873 р. н.)	Конструювання історичної реальності як політичної

І якщо у 1903 р. 33-хрічний В. Ульянов на II з'їзді РСДРП мав деяке особистісне право заявити, що більшовизм — це ідеологія молодих, поєднавши у такий спосіб певні ідеологічні революційні програмні постулати з невід'ємним правом молодшої генерації на модернізацію суспільних структур певної держави, то у 1917-му році 47-мирічний лідер більшовиків досяг того зрілого віку, в якому представники його генерації втрачають лоск молодечої “революційності” й починають політично домінувати у суспільстві, виступаючи як захисники незмінності державних інституцій. Певний парадокс і полягає у тому, що при умові існування відкритої політичної системи демократичного типу, котра передбачала б легітимну зміну владних еліт (яку самодержавна форма правління забезпечити не могла) до політичної влади у Російській імперії прийшла б та ж сама когорта, яка опинилася на верхівці владної піраміди в результаті кривавих соціальних, економічних та політичних катаклізмів у 1917–1918 рр. “Своєчасно”, витримавши відповідний “генераційний” діапазон 45–60-ти рр., прийшов до влади не лише В. Ленін, але також і 45-тирічний П. Скоропадський у 1918 р. або 48-мирічний Й. Сталін у 1924 р. Й навпаки, ті, хто належали до іншого, молодшого покоління, намагаючись “осідлати революцію” занадто рано й поза генераційною чергою реалізувати себе як політична генерація, наприклад, як О. Керенський, зазнали фіаско. Власне, очікувати від генерації О. Керенського у 1917 р. утримання влади значило приблизно те ж, що очікувати від генерації В. Леніна вдалого захоплення влади у 1905–1907 рр.

2. “Консерватори-традиціоналісти”. Для позначення наступної біологічної когорти (враховуючи обраний нами міжпоколіннієвий крок у 20–25 років) фокусними датами народження мали б виступати 1890–1895 рр. Проте, соціальна генерація, на відміну від біологічної когорти, не народжується, а створюється соціальними подіями й, зокрема, найочевидніше, як зазначалося, війнами та революціями. Так, події хронологічного періоду російсько-японської війни 1904–1905 рр. та I-ої Російської революції, якщо їх розглядати як формативні

роки, мали сформувати “проміжну” генерацію²⁷, діапазон дат народження якої утворював часовий проміжок не у першій половині 90-х рр., а у періоді “напівциклу” (через 10–12 років від попередньої когорти) — між 1881 й 1884 рр. Особливість генерації, яку ми називаємо “консерваторами” або “традиціоналістами”, у тому, що вона як би вклинювалася між двома біологічними когортами, конкуруючи як “політична генерація” з попередньою — старшою генерацією “ідеологів”, (як ми бачили на прикладі з О. Керенським, — невдало) та виступаючи перед I Світовою війною як провідна українська інтелектуальна генерація. Інтелектуальна генерація українських “консерваторів” створила інтелектуальний каркас та засіб історичної легітимізації для однієї з течій політичної репрезентації когорти “ідеологів” — української монархічної ідеології П. Скоропадського. Й це не випадково: українська монархічна ідеологія зовсім не розглядалася й не розроблялася у попередньому поколінні ідеологів, а боротьба з монархією бачилася як завдання всіх течій, що представляли когорту 1870–1876 рр.

Таблиця 2
II українська соціальна генерація XX ст.:
“консерватори-традиціоналісти”

№	Назва соціальної генерації	Фокусна дата та зона дат народження	Формативні роки (ключовий досвід)	Інтелектуальна генерація (репрезентанти-історики)	Проблематика	Політична генерація (репрезентанти-політики)	Принцип сприйняття історії
2	Консерватори-традиціоналісти	1882 р. (1881–1884 рр.)	Рос.-яп. війна 1904-1905 рр. революція 1905-1907 рр. невдалий досвід зміни влади	В. Липинський (1882 р. н.), Д. Дорошенко, (1882 р. н.) І. Огієнко (1882 р. н.) Д. Донцов (1883 р. н.) М. Слабченко (1883 р. н.)	Традиція як: роль еліт, держава, церква	О. Керенський (1881 р. н.)	Збереження історичної (політичної) реальності

Характерною особливістю генерації консерваторів є те, що вона повстала як монолітна соціальна генерація, на відміну від аморфної когорти “ідеологів”, й проявила себе у чітко визначених цінностях, предметі дослідження й ентелехії, не зважаючи навіть на ідеологічні розбіжності. Отже, коли ми говоримо про покоління “консерваторів”, то зовсім не маємо на увазі політичну ідеологію. Пояснимо це на прикладі. Знаковими репрезентантами інтелектуальної генерації консерваторів виступали В. Липинський (1882 р. н.), Д. Дорошенко (1882 р. н.) та Д. Донцов (1883 р. н.). У віці між 25 та 40-ка роками вони реалізувалися як репрезентанти самостійної інтелектуальної генерації. Очевидно, що ідеологічна відстань між автором “інтегрального націоналізму” Д. Донцовим та, наприклад, прихильником монархічно-гетьманської ідеї В. Липинським на зовні виглядає різною. Проте, наскільки їх погляди є внутрішньо спорідненими, свідчить та

²⁷ До проміжних ми будемо зараховувати такі генерації, які в силу високого темпу суспільних трансформацій, що впливають на їх соціальну кристалізацію в їх формативні роки, вповні оформлюються як самостійні генерації, проте внаслідок такої високої швидкості власного повстання випереджають формування наступної біологічної когорти.

порівняльна перспектива, яку інтуїтивно застосовують українські дослідники²⁸. Й, очевидно, що для трьох представників “консерваторів” держава є абсолютною цінністю, всім їм притаманний елітаристський стиль мислення (еліта є культурною категорією і для В. Липинського, і для Д. Донцова)²⁹. Консерватори — це реакція на невдалу I-у російську революцію, осмислений досвід того, що влада не може бути змінена в результаті соціальних пертурбацій, перенесений у площину українських політичних завдань побудови власної держави.

3. “Революціонери”. Так називаємо ми когорту українських інтелектуалів з фокусною датою 1894 р. н., формативні роки яких припали на I Світову війну та соціально-політичні катаклізми в Російській імперії, що розпочалися у 1917 р. Знаковими представниками цієї української генерації виступали Д. Чижевський (1894 р. н.), В. Петров (1894 р. н.), Б. Крупницький (1894 р. н.) та М. Хвильовий (1893 р. н.). З усіх 5-ти виокремлених нами українських генерацій ХХ ст. “революціонери” були найбільш *внутрішньо сконсолідованим* соціальним поколінням, остаточно сформованим “ідеальним типом” покоління, яке повністю відповідало умовам перетворення біологічної когорти на соціальну генерацію. Генерація українських “революціонерів” пройшла повний цикл власної соціалізації — від *інтелектуальної до політичної репрезентації* — й вповні може бути класифікована як *“вирішальне покоління”*³⁰. І саме тому вона є найбільш придат-

²⁸ Виглядає показовим, наприклад, що у нещодавно опублікованому бібліографічному покажчику праць, присвячених спадщині В. Липинського (див.: «Добрий дипломат, справжній державний муж, великий український патріот»: до 130-річчя від дня народження В'ячеслава Казимировича Липинського: бібліогр. покажч. / уклад. Е.А. Черкасова, відп. за вип. В.О. Герасимова: ДВНЗ “Запорізький національний університет” МОНмолодьспорту України. — Запоріжжя: ЗНУ, 2012. — 12 с.) у назвах статей та монографій поруч з прізвищем В. Липинського найчастіше зустрічається прізвище Д. Донцова: пара Липинський — Донцов фігурує у назвах 7-ми праць (зокрема, у титлах текстів Вознюка П. — 1 раз, Комарова Р. — 1 раз, Крюкова О. — 1 раз, Резника В. — 3 рази, Чорного В. — 1 раз). Далі, з великим відривом, йде М. Грушевський (4-ри назви) та ще 6-сть прізвищ, (серед яких знаходимо і прізвище Д. Дорошенка), котрі утворюють пару з В. Липинським лише по 1-му разу. Застосування генераційного підходу, на наш погляд, дозволить ввести такого роду порівняльні перспективи у органічний їм синхронічний контекст — за рахунок включення, насамперед, інших представників однієї й тієї ж генерації. Такий відхід від інтуїтивного пошуку компаративного ракурсу української історіографії дозволить поставити на чергу денну питання віднайдення спільних глибинних структур мислення, що були притаманні представникам певного покоління українських істориків, незалежно від їх політико-ідеологічних переконань.

²⁹ На формування елітаристського мислення покоління консерваторів, напевно, не в останню чергу вплинули ідеї Ф. Ніцше, які стрімко розповсюджувалися на території Російської імперії після смерті німецького філософа — на початку ХХ ст.

³⁰ “Вирішальне покоління (decisive generation) — покоління, що вперше продумує нові думки з повною ясністю і з повним опануванням їх значення, покоління, яке не є ні предтечею, ані не є надалі пов'язаним з минулим. Вирішальне покоління ідентифікується чи реконструюється через відкриття індивідуальності, котра найбільш ясно (прозоро) представляє сутнісні характеристики періоду, коли трапляється “повний розквіт нової ери”” (Spitzer A. B. The Historical Problem of Generations // The American Historical Review. — 1973. — № 78 (5). — P. 1357). Для Х. Ортеги-і-Гассета, наприклад, Декарт визначається як епонім для європейського вирішального покоління й дата його тридцятиріччя стає пробним пунктом відправки, від якого інші генерації можуть бути зафіксовані через додавання чи віднімання багаторазово по 15 років. “Вирішаль-

ним “матеріалом” для демонстрації пізнавальних можливостей запропонованої нами теоретичної моделі взаємодії політичної влади та інтелектуальної генерації.

Таблиця 3
III українська соціальна генерація XX ст.: “революціонери”

№	Назва соціальної генерації	Фокусна дата та зона дат народження	Формативні роки (ключовий досвід)	Інтелектуальна генерація (репрезентанти-історики)	Проблематика	Політична генерація (репрезентанти-політики)	Принцип сприйняття історії
3	Революціонери	1894 р. (1893-1895 рр.)	I Світова війна, соціальні катаклізми 1917-1919 рр. досвід вдалої зміни влади	В. Петров (1894 р. н.); Б. Крупницький (1894 р. н.); Д. Чижевський (1894 р. н.); М. Хвильовий (1893 р. н.)	Історичні епохи	М. Хрущов (1894 р. н.)	Заперечення історичної (політичної) реальності

Когорта 1894 р. н. несла у собі найбільший, але не до кінця реалізований *модернізаційний потенціал*, насамперед, в *інтелектуальній сфері*. Як написав з цього приводу кращий, на нашу думку, сучасний дослідник інтелектуальної біографії одного з репрезентантів генерації “революціонерів” — В. Петрова (Домонтовича, Бера) — В. Андреев: “...вчений [В. Петров — В.В.] розробив схему... етногенезу українського народу як складової європейської історії. Це **могло спричинити “революцію” в українському історіописанні** [виокр. — В. В.]. Утім, інтелектуальна ініціатива вченого **не була “почута” та “зрозуміла” сучасниками...** [виокр. — В. В.]”³¹. Сама інтелектуальна революція В. Петрова, як виглядає з тексту В. Андреева, полягала у тому, що схема етногенезу українського народу була створена на основі “оригінальної історичної концепції” (“теорії епох”), що наголошувала на циклічності та дискретності історичного процесу”³².

У нас не виникає заперечень з приводу “революційності” концепції “епох” В. Петрова, проте, існує питання щодо її “оригінальності”. Справа у тому, що такого ж роду інтелектуальну революцію в українській гуманітаристиці XX ст. могли б спричинити (й таки спричинили) інші українські інтелектуали “першого ешелону” — М. Хвильовий та Д. Чижевський, які також мислили у категоріях “епохи” й народилися, дивним чином, також протягом 1893–1894-го років³³. Покружлявши навколо фокусної дати народження 1894 р., ми додали б сю-

---

ними поколіннями є ті, в яких історична зміна є набагато більшою, ніж за звичай; вони керують усією структурою історичних епох” (*Marias J. History of philosophy.* — N.-Y.: Dover Publications, 1967. — P. 459).

³¹ Андреев В.М. Віктор Петров: інтелектуальна біографія / Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д.і.н. за спец. 07.00.06. — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. — К., 2013. — С. 1.

³² Там само.

³³ На їх прізвища вказує сам В. Андреев, згадуючи концепції “культурно-історичних типів” М. Хвильового (1926 р.) та “культурно-історичних епох” (1948 р.) Д. Чижевського. (Див.: Андреев В.М. Віктор Петров: інтелектуальна біографія / Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д.і.н. за спец. 07.00.06. — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. — К., 2013. — С. 23).

ди ще одного знакового українського інтелектуала-теоретика — університетського друга В. Петрова — Б. Крупницького, про дискусії якого з останнім щодо ролі епох в історії свого часу докладно писав О. Ясь³⁴.

Тут можемо припустити, що як концепція “епох”, так і “принцип заперечення”, належать не до індивідуальної інтелектуальної ініціативи В. Петрова, (хоч у нього вони задекларовані у найочевидніший спосіб), а складають специфічну рису спільної *наукової ідеології та стилю мислення* когорти українських гуманітаріїв 1894 р. н., поєднаних “*київською*” *інтелектуальною мережею*³⁵. Ці концепції створюють *ядро їх інтелектуальної програми*. Отже, те, що вони концептуалізували історичну реальність у таких категоріях доводиться відносити не на рахунок їх особистих якостей, принаймні, не лише на такий рахунок, а розглядати крізь призму специфіки становлення їх покоління. Як, власне і те, що їх “голос” не було почуто в Радянському Союзі. Проте, чи дійсно покоління В. Петрова — Д. Чижевського не було почуто й чи не випірнула інтелектуальна програма їх генерації у неочікуваний спосіб вже як трансформована політична реальність у СРСР?

Інтелектуальна програма “революційної” генерації, — такою є наша вихідна позиція, — створювалась як “раціоналізація” (у психоаналітичному сенсі), відреагування на травматичні події 1914–1919 рр., котрі припадали на формативні роки цієї когорти. Чи справді, наприклад, “принцип заперечення”, який утримував аналітичний каркас історіософських конструкцій одного з репрезентантів покоління “революціонерів” — В. Бера, являв собою певний спосіб “відреагування” на революцію 1917-го року? Не вдаючись до розлогих інтерпретацій його текстів, напевно, потрібних у такому випадку, наведемо одну промовисту цитату з “Доктора Серафікуса”, в якій В. Домонтович, застосовуючи нарративну стратегію *гендерної інтервенції*, прописує інтелектуальний шлях власної генерації через перипетії біографії Вер: “17-ий рік Вер стріла лівою з лівих. В революції їй подобався максималізм і з усіх гасел найбільше — **гасло заперечення, що було б абсолютним** [виокр. — В.В.]”³⁶.

³⁴ Ясь О. Історична доба у світлі наукової дискусії української еміграції другої половини 40-х років ХХ ст. (Б. Крупницький, В. Петров) // Молода нація: альманах. — 2002. — № 2 (23). — С. 24–39.

³⁵ І В. Петров, й Б. Крупницький, й Д. Чижевський закінчили Київський ун-тет приблизно у один і той же період й відчули на собі спільний вплив київської інтелектуальної субкультури, включаючи, отже, і спільне коло університетських викладачів.

³⁶ Домонтович В. Доктор Серафікус. — Мюнхен: Вид-во “Українська трибуна”, 1947. — С. 64. На яких засадах тримається можливість цієї гендерної гри “отогожнень” та “диференціації” й яким правилам інтерпретації та кодування підкоряється *проективний* взаємозв’язок між генераціями і номінаціями “Вер” / “В.[Б]ер”? Тут ми подамо лише прелімінарні аналітичні викладки, які в інших умовах й з іншого приводу, вимагали б окремої монографії чи, принаймні, статті.

Стало трюїзмом, що, наприклад, образ історика Д. Яворницького у тексті “Без ґрунту” В. Домонтовичем було *розщеплено* й передано через долю *двох* персонажів — Данила Івановича Криницького та Петра Петровича Півня. Більш того, така *шизоїдна* нарративна стратегія для “автора”-*модерніста*, який заперечував можливості у межах однієї біографії передати життєвий досвід особи, що живе у *кризовому ХХ ст.*, була чи не єдиним адекватним засобом конструювання *будь-яких життєвих історій*. Менш прийнятною видається теза, що В. Петров самопрезентується у белетристичному тексті В. До-

монтовича одночасно у кількох авторських проекціях. Хоч така можливість також вповні відповідатиме його “науковій ідеології” й, формально, нічим не відрізнятиметься від вищенаведеного випадку з двома літературними проекціями Д. Яворницького у “Без ґрунту”. Й, напевно, викличе неприйняття українських дослідників припущення, що у межах шизоїдного типу самопрезентації інтелектуал дозволяв собі перетинати кордони гендерної ідентичності, й при конструюванні власної суб’єктивності вдавався до стратегії *гендерних інтервенцій*: у жесті недвозначно символічно транс-сексуальному він говорить за себе одночасно і *голосом чоловіка*, і *голосом жінки*.

На нашу думку, у тексті “Доктор Серафікус” В. Домонтович розплескав елементи власної біографії у образах Комахи та Вер, вдавшись до системи маскувань та перекодувань, які вписувалися й у роль *розвідника*, і у роль *белетриста*, з якими доведеться розібратися. Власне, це твердження можна було б перевірити “емпірично” — текстуально, порівнявши знакові події інтелектуальної біографії генерації, до якої належала Вер (так, як вони викладені у “Докторі Серафікусі”) та В. Петров.

Очевидно, й це не раз зазначалося у відповідній літературі, що система номінацій-псевдонімів, задіяна В. Петровим, *корелювала* з дисциплінарними ролями та відповідними функціями його письма: В. Бер асоціюється з *філософією*, В. Петров — з *історіописанням* (археологією), а В. Домонтович — з *белетристикою*. Проте, поза увагою дослідників опинилася гендерна компонента таких дисциплінарних диференціацій. Ми припускаємо, що у більшості своїх белетристичних текстів “гендерої спрямованості” (“Доктор Серафікус”, “Романи Куліша”, “Аліна і Костомаров”, “Дівчинка з ведмедиком”) В. Домонтович продукує дисциплінарні відмінності між “В. Петровим” та “В. Бером” через систему *гендерних диференціацій*, звертаючись до варіації одного й того ж спільного сюжету: “вчений (історик) у(та) коханні”. Це значить, наприклад, що у “Докторі Серафікусі” внутрішні психічні взаємовідносини між *вченим* (істориком-етнографом-археологом) В. Петровим та *філософом* В. Бером повстають як *історія спокуси та сексуальних стосунків між професором-коментатором* Комахою та *перекладачкою* Вер. Питання, чи значить це, що для В. Бера розрізнення між *філософією* та *наукою* зводилося до відмінностей між, з одного боку, *коментатором* текстів і *коментарем* та, з іншого — *перекладачем* і *перекладом* (як двома засобами *трансформації письма* та *продукування сенсів*) ми залишимо відкритим. Нас цікавитиме тут топографічне питання, яке ми можемо поставити щодо відносин Комахи та Вер: де у мережі цих *сексуальних стосунків* розташовувалася постать філософа В. Бера? Але спочатку звернемо увагу на модерністські конотації, які стояли за цим псевдо — “Бер”, й мали, напевно, натякати на модерний *сенс філософії*.

“Бер”, — так, як термін трактується у відповідних словниках — є біологічним еквівалентом рентгену, одиницею вимірювання дози опромінення. Таким чином, як похідна категорія, “бер” є перенесенням на живу природу значення “рентгену” й, так чи інакше, пов’язується з відкриттям Рентгена наприкінці XIX ст. Він також несе у собі відголосок тих соціокультурних змін, які це відкриття спричинило: на початку XX ст. термін слугував потужним інтегральним технологічним *символом модернізму*, котрий об’єднував як наукові інновації, так і пошуки нових засобів візуалізації у модерному мистецтві. Серед численних його сенсів на початку XX ст. можна виокремити такі.

1. Модерне значення історичного процесу як різновиду одного з найвпливовіших технологічних нововведень епохи модерну. “Технологія таким чином входить у новели Пруста і Мана як *емблема історичного розриву*... [виокремлення — В.В.]. Технологія допомагає змінювати не лише світ, але і сприйняття цього світу. Це частково пояснює, чому зображення машини вводить модернізм разом з проблемами зрозумілості. У Чарівній Горі, перший досвід фотографії X-ray — фокусний пункт, оповідна подія, яка кінець кінцем піднімає питання про ідентичність і суб’єктивність, прочитання і інтерпретацію, у тому числі статус і майбутнє культури”. (*Danius S. The Senses of Modernism: Technology, Perception, and Aesthetics.* — Ithaca, NY: Cornell University Press, 2002. —

Оскільки термін “заперечення” стосувався певної психічної реакції власної генерації на політичну та історичну реальність 1917 р. (на що прозоро натякає сам В. Домонтович у вищенаведеній цитаті), то варто дослідити механізми “наукової” раціоналізації, що стояли за цим терміном — психологічні моделі “заперечення” політичної реальності, які демонстрували знакові представники когорти 1894 р. н. при конструюванні власних его-нарративів.

Розглядаючи кар’єрні та життєві траєкторії біографій 4-х знакових представників когорти 1894 р. н., можемо виокремити 3-и моделі, в яких розкривається *психічний сенс* цього “історіографічного” принципу “заперечення”: для Б. Крупницького та Д. Чижевського заперечення радянської інтелектуальної та політичної реальності відбулося через *абсолютне заперечення самої цієї реальності*, тобто, через *еміграцію* — “виїзд за кордон”; для М. Хвильового — через *абсолютне заперечення себе в цій реальності*, тобто, символічно, через політично-вмотивований акт *самогубства*; випадок з В. Петровим-Домонтовичем-Бером являв собою своєрідну “золоту середину”, в якій дозовано й поперемінно варіювалися два попередні типи заперечення політичної та історичної реальності —

Р. 189–190). Це вповні збігається з тим розумінням історичного процесу, яке заклав у свої тексти філософ В. Бер.

2. Модерне значення візуального мистецтва (наприклад, суприматизма К. Малевича), що пов’язує у своєму просторі науку та мистецтво: “Візуальні інспекції і рентген наштовкують на думку, що Малевич, з будь-якої причини, створив свій перший Чорний квадрат через рециркуляцією полотна, яке спочатку містило різне зображення, дизайн зроблений фізичним в нерівних тріщинах картини, її тінях, і формах (фігура 1). Ці художники, що стикаються з воєнними нестачами та незручностями, будували матеріал життя в мистецтві. У деяких випадках це було всім, що вони мали” (*Cohen A.J. Imagining the Unimaginable: World War, Modern Art, and the Politics of Public Culture in Russia, 1914–1917. — Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 2008. — P. 142.*)

3. Модерне значення тілесності. “Навіть більш важливо, рентгенівський промінь, допоміг переконфігурувати концепцію людського тіла. Як пропонує Стенлі Рейзер в Медицині та пануванні технології, рентгенівський промінь стер одну “відмінність між зовнішніми та внутрішніми просторами тіла — обидва були тепер сприйнятливими для візуальної експертизи”. Загальний інтерес обертався навколо розпізнавання що рентгенівські промені виявили скелет, зробивши погляд на навколишні тканини подібним до ореолу; так само, рентгенівський промінь з’явився як “матеріалізоване око”. Просто, як широко поширений суспільний інтерес був, можливо, ретельно підібраний з факту, що рентген машини і друк були виставлені у вітринах. Викликає однакове здивування, що рентген-фотографії стали знаками сентиментального значення; Нью-Йоркські жінки-модниці фотографували їх руки для того, щоб довести, що структура кісток робить руку красивою; а карбування рентгенівських знімків руки матері став популярним родинним сувеніром”. (*Danius S. The Senses of Modernism: Technology, Perception, and Aesthetics. — Ithaca, NY: Cornell University Press, 2002. — P. 78.*)

Остання, третя, за нашим переліком, модерна коннотація, яку ніс у собі псевдонім Бер, має пов’язати одночасні зміни в уявленнях про тіло з модерним розумінням філософії: новітня філософія повинна виключати тілесність, вона має просвітлювати внутрішнє, а не зовнішнє, апелювати до *структури* — кісток, а не до *плоті*. З таких перспектив стає зрозумілою поява *жіночої тілесності* Вер як alter-ego *безтілесної філософії* В.(Б)ер. Проте, достатньо лише зробити “*переклад*”, — чим, здається, й має займатися новітня філософія — розгорнути латинізовану транскрипцію “Вер” у “В. [Б]ер”, щоб побачити, в результаті такої *транссексуальної операції*, за “*безтілесним*” “філософом” В. Бером “*жіноче тіло*” В. Петрова, а за біографією Вер — долю його генерації.

й через часткове заперечення себе в цій реальності, й через часткове заперечення самої історичної реальності. Роль радянського “розвідника” дозволяла йому дозовано заперечувати себе — майже безболісно перекреслювати одну “ідентичність-себе” в образі “іншої”, перетворюючись з вільного інтелектуала західного типу на радянського вченого, з літератора — на археолога та історіософа й дозовано заперечувати радянську політичну реальність навколо себе, перебуваючи в “еміграції” — з можливістю легітимованого безпечного повернення.

Якщо накреслити варіанти психологічних знаків бунту проти історичної реальності, які залишили травматичні події I-ої Світової війни та наступних соціально-політичних катаклізмів у колишній Російській імперії на тілі української когорти 1894 р. н., то можна сказати, що ми маємо справу з психотичним (Д. Чижевський, Б. Крупницький), суїцидальним (М. Хвильовий) та шизоїдним³⁷

³⁷ Говорячи про шизоїдний тип реакції на політичну реальність та шизоїдний стиль історіюписання, ми відсилаємо, з певними поправками, до сукупності тих сенсів, які прописані у одному з постмодерністських маніфестів — у праці Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі (див.: Делёз Ж., Гваттари Ф. Анти-Едип. Капіталізм і шизофренія / Пер. з фр. и послесл. Д. Кралечкина, науч. ред. В. Кузнецов — Екатеринбург: У-Фактория, 2007. — 672 с.). У цьому тексті “шизофренія” повстає як первинна (загальна) економічна структура модерного суспільства — “капіталізму” ХХ ст. Але хотілося б трохи прояснити також й деякі н’юанси власного погляду — з ракурсу піднятих у нашому дослідженні “владних” “історіографічних” проблем. У нашій системі координат революційний “шизоїдний” стиль мислення протистоїть іншому — “конформістському”, насамперед, у питаннях епістемології — у трактовці взаємовідносин історичної істини / влади. Для “шизоїда” одночасне існування мінімально двох рівнозначних історичних істин обумовлюється ситуацією рівноправного існування, принаймні, двох ролей та топосів, з перспектив яких він одночасно прописує власну ідентичність. Наприклад, у випадку з В. Домонтовичем, ролей гендерних — коли історичні (“філософська” та “наукова”) істини повстають як істина жінки та істина чоловіка, і, врешті-решт, як “транссексуальна” істина “спільного” тіла (нагадаємо, принагідно, тут вповні “серйозні” міркування “науковця” Комахи у “Докторі Серафікусі” щодо можливостей чоловічого тіла функціонувати у режимі жіночого організму — народжувати дитину: тут на сцену інтелектуальної гри могло б вступити “шизоїдне” “тіло без органів” Ж. Дельоза). Причому, істини влади (авторитету) для шизоїдного мислення не існує, або, точніше, її існування є чимось зовнішнім та герметичним стосовно влади істини. Для “шизоїда” визначальною є власна позиція(ї), а не владна поза. В цій автономності індивідуальних позицій, окресленості кількох клітин шахівниці, які одночасно посідає тіло “шизоїда” — онтична передумова революційного потенціалу цього стилю історичного мислення. “Історіографічно” залежність історичної істини від власної позиції тіла осмислюється вже у когорті українських “ідеологів-ідеалістів” — там, де вони звертаються до модерністських стратегій історіюписання. Це спостерігається, наприклад, у “неврастенічній” моделі історіюписання М. Грушевського — в його зверненні до перспективізму, коли ракурс власної автономної позиції в історичному бутті й, відповідно, власної “об’єктивної” істини дозволяє підірвати домінуючий владний гегельянський метанаратив всесвітньої історії, котрий легітимізував існування обраних “історичних” націй. Правда, на відміну від “постмодерністського” “шизоїдного”, такий “модерністський” “неврастенічний” стиль мислення чітко прив’язує спостерігача до однієї історичної позиції й однієї можливої історичної істини у певний момент часу: одна “об’єктивна” істина з однієї “власної” точки зору, в якій розташовується одне “тіло історика”. Для “конформістського” ж мислення існує чіткий зв’язок та ієрархічна субординація між владою істини та істиною влади, при якому власна позиція історика елімінується або приховується. Істина влади майже без залишку розчиняє у собі владу істини. Й, звід-

(В. Петров) типами “заперечення”. Напевно, В. Беру й вдалося найкраще раціоналізувати у науковій історіософській концепції “заперечення епох” інтелектуальну програму цілої генерації 1894 р. н., оскільки йому був відомий весь спектр травматичних досвідів “заперечення”, притаманних його поколінню: від заперечення себе до заперечення політичної реальності навколо себе. Правда, не треба гадати, що окреслені нами способи раціоналізації психічного “заперечення” існували у чистому вигляді: вони були наявні як діапазон можливостей для кожного представника генерації “революціонерів”, причому, часто-густо — одночасно.

Наше поки що імпліцитне припущення, що три вищезазначені психологічні моделі заперечення мають *інтерсуб’єктивне значення* — стосуються не індивідуальних біографій окремих представників когорти 1894 р. н., а “революційної” генерації у цілому, — має бути підтверджено текстуально, принаймні, — хоча б пунктиром. Для М. Хвильового стратегія його, наче б то, індивідуальної суїцидальної поведінки від початку й до кінця моделювалася ним як осмислена реакція на долю “власної” генерації та як спротив-заперечення умовам певної радянської політичної реальності. У тексті, який, за всіма законами жанру мав слугувати передсмертною запискою письменника, знаходимо показові рядки: “Арешт Ялового — це розстріл цілої генерації. За що? За те, що ми були най-

---

си — конформістська історія завжди пишеться як владна історія, а тіла історика для єдино можливої тут пози — пози влади — не існує. Воно є *невидимим* або *прозорим* для системи (сексу в СРСР, як відомо, не було) — як *примара, дух* (“комуніста”, який завжди має пожертвувати своїм тілом). А значить і *зникнення тіла*, його *знищення* (“репресії”) не може бути проблематизоване у межах цього “радянського” “конформістського” дискурсу. Залишається наприкінці даних нотаток запитати, наскільки, наприклад, запропонована одним з українських істориків — Н. Яковенко, “концепція” *двох історій* успадкувала цю радянську конформістську традицію історіописання, а наскільки вона є породженням шизоїдного стилю історичного мислення “сучасної” епохи. Бо, як виглядає, *структурно* маємо справу з тими ж двома “істинами”: одна історична істина (“істина влади”) — то вимушена плата *кесарю* з метою виховання *лояльного громадянина держави* (тут *дидактичний тип історіописання* легітимується як *владний*), а інша істина, “справжня” (“влада істини”) — *пожертва* на алтар Клію, тип служіння посвячених жерців з *фахового співтовариства істориків*. Відкритим і вирішальним, проте, залишається питання *ієрархії*: яка історія і для підтримання якої пишеться? Чи *жерці* все ще працюють на *кесаря*? У цьому ж сенсовному ряді дихотомії “влада / істина” має також бути осмислена популярність серед великого числа українських істориків концепцій “подвійної лояльності” українських еліт XVIII–XIX ст... Припускаємо, що структурно маємо справу все з тією ж радянською “конформістською” моделлю історіографічного мислення, котра отримала свою авторитетну психологічну раціоналізацію у “сучасних західних” наукових теоріях “подвійної лояльності”. А, отже, прихильники теорії “подвійної лояльності” в українській історіографії все ще залишаються “радянськими” істориками — “конформістами” за переконанням. Взагалі-то, в українському історіописанні XX ст. й досі не простежено складний шлях, мандрівка *історичної істини* — від домінування “традиційних” стилів історіописання (“народницького”, для якого топос влади істини окреслювався *простим народом* або “державницького”, який розташовував її у межах *еліт*) до сучасних “радянського” “конформістського” (який розмістив *владу історичної істини* у просторі *істини політичної влади*) або “шизоїдного” (котрий утвердив *владу історичних істин без істини влади*)...

щирішими комуністами? Нічого не розумію, за генерацію Ялового відповідаю перш за все я, Микола Хвильовий"³⁸.

По-перше, тут простежується повна відмова від *індивідуалістичного* мислення — на користь *генераційного*, коли дія *проти когось* чи *дія когось* розглядається як справа генерації — з чітким усвідомленням, хто належить до “свого” покоління (йдеться, зокрема, про М. Ялового, 1895 р. н.). Це вже не різновид поколіннієвого мислення як демонстрація *однієї* з можливих форм *теоретичного мислення* (як у випадку з “Автобіографією” “ідеолога” М. Грушевського, в якій домінує генеалогічне мислення з присутністю невеличких вкраплень генераційної свідомості). Це — *концептуалізація* покоління як взагалі *єдиної можливої* форми прописування власної суб’єктивності в історії.

По-друге, фраза М. Хвильового — не просто визнання приналежності до певної когорти, яке можна звести до формули: “я — один із цієї генерації”. Максима М. Фітільова звучить більш категорично—“революційно”: “я і є, насамперед, ця генерація”. Тут — претензія замінити собою ціле покоління, спроба *привласнити* його, а внутрішня логіка її побудови вповні зіставима з логікою твердження відомого персонажу історії Франції, який доволі переконливо заявляв, що “держава — це я”. Правда, у випадку з українським письменником плата такого привласнення, символічна економія, на якій вона трималась, її ставкою було життя.

По-третє, суїцид письменника — це свідомий *екзистенційний вибір* особи, яка добровільно перебирає на себе тягар *відповідальності* за долю генерації, воліє керувати власним розстрілом, демонструючи свою *приналежність до* покоління, якому судилося бути розстріляним. Отже, самогубство М. Хвильового — це *акт поколіннієвий*, певна *радикальна* нонконформістська модель реакції “революційного” покоління 1894 р. н. на політичну реальність, що вбиває, як реакція на власну нездатність досягнути “*раціональність*” цієї “*своєї*” *наче б то революційної влади*, — відповіді на питання, за що вбиває. Генерація цих, за визначенням М. Хвильового, “найщиріших комуністів”, а за нашою класифікацією — “революціонерів”, виявляється не потрібною цій, *наче б то*, “революційній” державі. Більш того, — вона несе загрозу її існуванню як держави й, за логікою політичної влади цієї держави — має бути знищена. Ця інтелектуальна апорія, яку поставила перед поколінням “революціонерів” “радянська” політична реальність й яку не змогла розв’язати дана генерація, одночасно поставила і крапку письма М. Хвильового, і крапку його життя.

Одна принагідна методологічна заувага щодо інтерпретації біографій представників когорти 1894 р. н.: “революційне покоління” утверджувало дискретність та заперечення життєвих циклів при конструюванні будь-яких історій, у тому числі й, насамперед, его-історій — власних біографій. У такий спосіб “революціонери” створили новий тип модерної та модерністської біографії, прописували новий тип власної суб’єктивності у наративах розриву, коли не лише однієї біографії було замало (В. Петров), але й будь-яка біографія будувалася за принципом заперечення, коли одна “життєва епоха” у біографії роз-

³⁸ Хвильовий М. Передсмертні послання до пасербиці Любові Уманцевої і до друзів-письменників / М. Хвильовий // Твори : у 2 т. — Т. 2. — К. : Дніпро, 1990. — С. 889.

ривала іншу — попередню, або, коли одним рухом спускового гачка заперечувалося ціле життя. Це справедливо і для біографій В. Бера, і для життєписів Д. Чижевського, і для его-історій М. Хвильового (особливо для М. Хвильового)³⁹.

Повернемось до питання, чи було почуто в СРСР голос генерації 1894 р. н., чи було реалізовано її “революційну інтелектуальну програму”? Якщо відповісти стисло, то — так. У певний, парадоксальний спосіб, її гасла несподівано замайорили на прапорах верхівки політичної влади радянської держави. Чим ще, як не спробою реалізувати у політичній площині інтелектуальну “революційну” програму власної генерації, з усією відвертістю сформовану після II-ої Світової війни В. Петровим-Домонтовичем-Бером у не скутому політико-ідеологічними та інтелектуальними обмеженнями просторі ДР-таборів, програми, що концептуалізувала історичну реальність у категоріях “епохального мислення” й розглядала зміну епох через “принцип заперечення”, був антисталінський політичний жест М. Хрущова (1894 р. н.) на XX-му з’їзді КПРС? Власне, М. Хрущов як політичний репрезентант та виконавець інтелектуальної програми цієї “революційної” генерації отримав можливість реалізувати принцип заперечення у новий спосіб, який забезпечувала його владна позиція — *через спробу замінити політичну реальність та розірвати зв’язок з попередньою “сталінською епохою”*⁴⁰.

³⁹ Показово, наприклад, що гарвардський інтелектуал Г. Грабович у одній із своїх монографій — збірнику статей “Тексти і маски”, присвятивши окремі розділи інтелектуальної біографії двох представників генерації “революціонерів” — Д. Чижевського (*Грабович Г. Дмитро Чижевський: наука, історія, ідентичність // Тексти і маски — К.: Критика, 2005. — С. 182–204*) та М. Хвильовому (*Грабович Г. Символічна автобіографія у прозі Миколи Хвильового // Тексти і маски — К.: Критика, 2005. — С. 237–257*) — у жодний спосіб не зазначив цього спільного модерністського посылу, який визначав модус конструювання їх життєвих історій. Адаже і питання, які ставить “символічна біографія” М. Хвильового, і проблема розщеплення Д. Чижевського на 5-ть (за підрахунками американського літературознавця) національних ідентичностей й, додамо, складнощі з інтеграцією образу В. Петрова-Домонтовича-Бера у звичну лінійну наративну конструкцію традиційної біографії є складовими цієї більш широкої проблеми модерністського конструювання власних его-наративів представниками генерації “революціонерів”, які прописували власну суб’єктивність у відповідності до визначених 3-х психологічних моделей заперечення — *шизоїдної, суїцидальної та психотичної*.

⁴⁰ На модель історії як форми заперечення минулих епох у хрущовський період звернув увагу В. Яремчук у монографії, присвяченій радянському історіописанню України післясталінської доби: “Слід акцентувати на тому, що саме у хрущовські часи в офіційному образі історії здобула “наукове” обґрунтування і утвердилася ідея про пріоритетність історії сучасності над більш хронологічно віддаленими етапами. У даному випадку варто підкреслити, що в хрущовський період взагалі було понижено статус суспільних наук і запанували технократизм, лінія на практицизм. На думку деяких дослідників, М. Хрущов “був рішучим ненависником історичної минувшини”. Певний нігілізм до власного минулого виявлявся передусім у різкому скороченні бюджетних асигнувань на охорону пам’яток історії та культури (які партійний лідер вважав “розбазарюванням народних коштів”) і занепаді в Україні державної системи охорони пам’яток в другій половині 50-х — першій половині 60-х рр.” (*Яремчук В. Минуле України в історичній науці СРСР післясталінської доби. — Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2009. — С. 69*).

Цей політичний жест Микити Сергійовича, спрямований “проти політичної течії” моделювався за такою ж схемою, що і поведінка Д. Чижевського, який голосував проти прийняття 4-го універсалу Центральної Ради чи останній “політичний” жест “єретика” М. Хвильового. Отже, “сталінізм”, осмислений як окрема “епоха”, мав бути заперечений з вершин політичного та владного Олімпу СРСР саме представником тієї генерації, яка поклала принцип “заперечення епох” в основу своєї історіософії й для якої історичні трансформації суспільства Російської імперії у 1914–1919 рр., пережиті як “революційна зміна епох”, стали основою “імпринтингу” для перетворення однієї з звичайних біологічних когорт 1894 р. н. на потужну гомогенну соціальну “революційну” генерацію. У такий спосіб “історіописання” формувало “радянську політику”, або, точніше, так відповідний принцип сприйняття реальності, що був притаманний певній генерації, спочатку окреслював контури простору її історичного письма, а після — суголосної письму владної політики.

З перспектив генераційного підходу у новому ракурсі постають причини невдач реформ М. Хрущова.

По-перше, внаслідок незмінності владних еліт СРСР заміна “ідеолога” Й. Сталіна 60-тирічним “революціонером” М. Хрущовим (у 1954 р.) була запізнілою дією з точки зору “законів” набуття певною генерацією політичної домінації у суспільстві (нагадаємо, і В. Ленін, і Й. Сталін опинилися при владі “вчасно” — у 47-м та 48-м років відповідно).

По-друге, доля генерації “революціонерів”, що пройшла два нищівні пікові соціальні катаклізми (а) 1914 — початку 1920-х рр., репресії 30-х та б) II-гу Світову війну), в загальній структурі генерацій суспільного зрізу 1954-го року була не значною. Ні пізніші, ні попередні “радянські” генерації не випробували на собі такого подвійного вбивчого удару історії.

По-третє, й, найголовніше: інтелектуальна програма “заперечення” з боку “революційної” генерації несла загрозу тій моноідеологічній та тоталітарній моделі управління державою, яка поступово формувалася в СРСР й стриманий діагноз якій, врешті-решт, було поставлено у виступі М. Хрущова на XX з’їзді КПРС (1956 р.).

Підсумовуючи роздуми щодо “революційної” генерації, зауважимо, що вона була *антиподом* попередньої генерації “консерваторів”, не в останню чергу й тому, що стиль мислення української інтелектуальної когорти 1894 р. н. було сформовано *вдалим* досвідом зміни влади 1917 р. — перемогою “революції” над “традицією”, на відміну від попередньої генерації 1882 р. н., виникнення якої обумовлювалося *не вдалим* досвідом спроби ліквідації владних структур 1905–1907 рр. й перемогою “традиції” над “революцією”. Ця інтелектуальна опозиційність двох “сусідніх” українських генерацій, яка може бути описана у категоріях “відкрите” / “закрите”, простежується у всіх можливих площинах: від *дисциплінарного до історіософського*. Так, “революційна” генерація демонструвала відкрити настанову до будь-яких *інтердисциплінарних проектів* (не дарма так важко визначити дисциплінарну приналежність її знакових представників — Д. Чижевського, В. Петрова, М. Хвильового, без ризику втратити сутнісні характеристики їх спадщини). Натомість, “консерватори” являли собою взірць суворої *дисциплінарної витриманості*, легко вписуючись у проект історіописання (і В. Ли-

пинський, і Д. Дорошенко без насильства ідентифікуються як “історики”, а у випадку з останнім — як той, хто спричинився до легітимізації українського дисциплінарного історіографічного проекту у своєму відомому підручнику). Когорта 1894 р. н., як зазначалося, осмислювала *історичний процес* через модель заперечення. Така інтелектуальна операція, напевно, була протилежною тій, котру здійснювали всі попередні покоління українських істориків — від “батьків-ідеологів” (найочевидніше, в українській традиції — М. Грушевський, який постав проти “розривів” російського імперського метанаративу) до “консерваторів” (В. Липинського), котрі апелювали до концепції *спадщини та традиції*. Відмінними виявлялися й “предмети” дослідницького інтересу: покоління 1894 р. осмислювало історію не в герметичних *закритих кастових* категоріях “елітаризму” та “держави”, а у *відкритих* — “революційно-епохальних”. Не “держави” та “роль еліт”, що були ключовими елементами інтелектуальних програм представників різних ідеологічних напрямків генерації 1882 р. н. — В. Липинського та Д. Донцова, не українська “церква” як носій традиційних цінностей суспільства, що стала ключовим предметом дослідження І. Огієнка (митр. Іларіона), а “епоха” стає центральною історичною категорією у В. Петрова, Б. Крупницького та Д. Чижевського⁴¹. Не в останню чергу саме тому, попри схожу траєкторію набуття освіти (наприклад, як “консерватор” В. Липинський, так і “революціонер” Д. Чижевський являли собою інтелектуальну суміш, інгредієнтами якої була імперська російська та західна освіта), саме інтелектуальна спадщина “революціонерів” може бути оцінена з перспектив її міжнародного значення, у той час як “консерватори” зробили винятковий внесок у становлення власне українського історіописання.

4. “Конформісти”. Повертаючись до “поколіннієвих” причин невдач хрущовської відлиги можемо зазначити, що вони були обумовлені, не в останню чергу, тим, що “критика сталінізму” була покладена на наступне, молодше інтелектуальне покоління — “проміжну” когорту 1903–1906 р. н., формативні роки якої припали на період НЕПу. Дане покоління, яке ми назвали “конформістами”, було орієнтоване на відповідний *гедоністичний образ життя* цього історичного періоду становлення СРСР, образ, який пізніше буде реактуалізовано в символіці епохи “застою”, коли представники когорти опанують верхівку державної влади. Настановою цього “радянського” українського покоління “конформістів” 1903–1906 р. н., на відміну від “консерваторів” 1882 р. н., які керувалися принципом *“збереження історичної та політичної реальності”* та “революціонерів” 1894 р. н., діяльність яких обмежувалася максимом *“заперечення будь-якої історичної та політичної реальності”* було *“приспособлення до будь-якої історичної та політичної реальності”*. У відповідності з цим можемо виокремити стилі історіописання (зі своїми методами, ключовими концептами тощо), якими володіли ці генерації: *консервативний, революційний та конформістський*.

⁴¹ Чижевський Д. Початки і кінці нових ідеологічних епох // Історія філософії України. Хрестоматія: Навч. посібник / Упор. М.Ф. Тарасенко, М.Ю. Русин, А.К. Бичко та ін. — К.: Либідь, 1993. — С. 465–509.

Таблиця 4

IV українська соціальна генерація XX ст.: “конформісти”

№	Назва соціальної генерації	Фокусна дата та зона дат народження	Формативні роки (ключовий досвід)	Інтелектуальна генерація (репрезентанти)	Проблематика	Політична генерація (репрезентанти)	Принцип сприйняття історії
4	Конформісти	1906 р. (1902 - 1907 рр.)	Неп 1924 - 1929 рр.	В. Голобуцький (1903 р. н.), К. Гуслистий (1902 р. н.), О. Касименко (1905 р. н.)	Німа генерація (суфлери): ретрансляція програми ідеологів-комуністів	Л. Брежнєв (1906 р. н.), М. Підгорний (1903 р. н.), О. Косигін (1904 р. н.)	Прийняття до історичної (політичної) реальності

Конформісти були першою політичною радянською генерацією, яка не зробила своєї власної інтелектуальної програми, тобто, не реалізувала себе як інтелектуальна генерація, фактично виступаючи *німою генерацією* або *генерацією суфлерів* (тут відразу пригадується Л. Брежнєв, який незграбно, за “підказкою”, читає “чужі”, перенасичені ідеологічною риторикою, тексти, котрі мають відсилати до інтелектуальної програми покоління “ідеологів”). “Інтелектуали” — репрезентанти цієї генерації, могли легко мімікрувати під будь-які новітні вимоги правлячої еліти, “виконуючи” її політичні проекти з тим же зовнішнім запалом, з яким перед цим виконували програми протилежного змісту. Проблема й полягала у тому, що революційну програму з десталінізації суспільства, у тому числі у сфері українського історіописання, мала інтелектуально легітимізувати молодша генерація конформістів. Покажемо, з таких перспектив, є приклад з далеко не останніми українськими істориками, репрезентантами покоління конформістів — авторами сумнозвісних ідеологічних тез 300-річчя воз’єднання України та Росії⁴² — К. Гуслистим (1902 р. н.), В. Дядиченком (1909 р. н.), В. Голобуцьким (1903 р. н.), Ф. Шевченком (1900 р. н.) та О. Касименком (1905 р. н.)⁴³. Нагадаємо: “Тези...” писалися за “пізнього” Й. Сталіна й вийшли вже після його смерті — у 1954 р. Маємо усвідомити специфіку ситуації: за часів М. Хрущова, — представника революційної генерації 1894 р. н., у 1954 р., історики, що репрезентували наступну інтелектуальну мовчазну конформістську генерацію 1903–1906 р. н. — публікують свої “Тези...”. Причому, самі ці “Тези...”, що були пристосовані до вимог пізньої “сталінської” моделі історіописання, являли собою, в основі своїй, регресію до дореволюційної імперської схеми російської історії. Й тут же, миттєво переорієнтувавшись у відповідності до вимог політичної кон’юнктури епохи “відлиги”, представники покоління конформістів кардинально змінюють свої ідеологічні пріоритети. Так, наприклад, один з авторів “Тез...” 1954 року — К. Гуслистий, вже як чільний дослідник українського націотворення “в травні 1956 р. виступав з концептуальною доповіддю, присвяченою “формуванню української буржуазної нації”, на засіданні однієї з секцій Всесоюзної

⁴² Тези про 300-річчя воз’єднання України з Росією. — К.: Госполитиздат УССР, 1954. — 31 с.

⁴³ Яремчук В. Минуле України в історичній науці СРСР післясталінської доби. — Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2009. — С. 36.

етнографічної наради, що відбувалась в Ленінграді”⁴⁴. М. Супруненко запально критикує погляди представника молодшого “радянського” покоління — А. Лихолата за перекося у трактуванні історії українських комуністів 1917–1922 років⁴⁵. Ф. Шевченко у дусі постанов ХХ-го з’їзду починає переглядати роль повстання під проводом Б. Хмельницького...

Отже, М. Хрущову доводилося провадити не сталінського типу модернізацію радянського суспільства, спираючись на більш молодшу генерацію, — когорту 1903–1906 р. н., яка невдовзі приведе до вищої політичної влади СРСР своїх репрезентантів у особі Л. Брежнева (1906 р. н.), О. Косигіна (1904 р. н.) та М. Підгорного (1903 р. н.) цілковито у дусі “конформістської” управлінської етики — через мирне відсторонення від керівництва М. Хрущова. Наскільки ж такий спосіб опанування політичної влади відрізнявся від стратегії представників покоління “революціонерів”, котре здійснило успішний “палацовий переворот” силами представника свого військового крила — Г. Жукова (1896 р. н.) — через арешт та усунення Л. Берії. І якщо від репрезентантів покоління українських “ідеологів” (М. Скрипник) чи “революціонерів” (М. Хвильовий) можна було очікувати суїцидальної поведінки як форми політичного протесту, то для тих, хто сповідував життєвий гедоністичний стиль, такі дії виходили за межі їх раціональності.

5. I радянська генерація. I-ю радянською генерацією будемо називати когорту, яка народилася у 1914 — 1920-му рр. й, фактично, пройшла всі етапи власного становлення та соціалізації в СРСР — від початку й до кінця. Політичним репрезентантом цієї генерації на вищих щаблях влади СРСР був Ю. Андропов (1914 р. н.).

Таблиця 5
V українська соціальна генерація ХХ ст.: “радянська”

№	Назва соціальної генерації	Фокусна дата та зона дат народження	Формативні роки (ключовий досвід)	Інтелектуальна генерація (репрезентанти)	Проблематика	Політична генерація (репрезентанти)	Принцип сприйняття історії
5	I радянська генерація	1914–1917 рр.	Репресії 1933-1939 рр.	Лихолат А. (1914 р. н.); Клоков В. (1917 р. н.); Компан О. (1916 р. н.)		Андропов Ю. (1914 р. н.)	Історична реальність як простір експериментів

Ця генерація мала свій загальноєвропейський відповідник — когорту “I-ої Світової війни”. Так що до певної міри її можна розглядати як інтегральну частину цілої європейської метагенерації й, відповідно, залучати для інтерпретації радянської історії відповідного періоду численні дослідні моделі, що були розроблені для аналізу, наприклад, ролі цього покоління у становленні тоталітарного націонал-соціалістського режиму у Німеччині. Гадаємо, що *психічні та соціальні* механізми, котрі були притаманні формуванню цієї генерації “I-ої

⁴⁴ Яремчук В. *Минуле України в історичній науці СРСР післясталінської доби.* — Острого: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2009. — С. 60.

⁴⁵ Там само. — С. 57.

Світової війни” у тоталітарній Німеччині та тоталітарному СРСР, її роль у кристалізації репресивного механізму цих держав та у боротьбі зі “старшими” генераціями — репрезентантами конкуруючих інтелектуальних програм — була вирішальною.

Щодо психологічних загальноєвропейських механізмів формування “народжених у 1914 р.”, то вони були викликані реаліями I-ої Світової війни, а на території Російської імперії, як і багатьох країн Європи — ще й післявоєнним громадянським протистоянням, котре носило військовий характер. Тут можна звернутися, наприклад, до праці одного з відомих істориків-психоаналітиків Пітера Ловенберга (Loewenberg Peter), написаної ще у 70-х рр. XX ст., проте, яка не позбавлена наукової актуальності й на сьогодні⁴⁶. Акценти на яких робить наголос психоісторик: це було покоління, батьки якого, внаслідок військової мобілізації, були відсутні у 1-му психічно визначальному періоді їх життєвого циклу (“дитячому”) — з усіма наслідками *патріархатної ідеалізації*, до якої така відсутність призводила. Моделі *раціоналізації*, які родинне оточення “генерації 1914 р.” (мати, рідні) пропонували дітям для пояснення подібної *травматичної ситуації* відсутності батька актуалізували образ “ідеального батька” (“ідеального” саме тому що а) “на відстані, якого можна уявити лише як образ” й б) “героя” — захисника абстрактної Батьківщини, в яку постійно вписувалася й конкретна родина — мати й дитина) й виступили аналітичною основою поклоніння *політичній проекції батька* — “вождя народів” чи “фюрера”, іншими словами — поклоніння “образу батька-героя” (А. Гітлер і був таким уособленим героєм I-ої Світової війни — й “ідеальним”, і “реальним”). У такий спосіб формувалася повна довіра до дій “ідеального батька”.

Це “молоде” покоління “хунвейбінів” Гітлера і Сталіна, пройшовши остаточну соціалізацію у сер. 30-х рр., забезпечило підтримку сталінській та гітлерівській моделям модернізації, репресивного управління суспільством й зіграло не останню роль у II-й Світовій війні з обох боків — як її харизматичні учасники. Отже, у нашому переліку генерацій “I радянська генерація” була, фактично, першим поколінням з таким типом травмуючої психогенези.

Стосовно ж соціальних механізмів кристалізації когорти 1914 р., то, з іншого боку, формативними роками для неї служили *репресивні радянські* 1934–1941 рр. Власне, той образ політичної влади, ту інтелектуальну програму та політичну реальність, яку намагався реактуалізувати у СРСР репрезентант I-го радянського покоління — Ю. Андропов, можна вповні охарактеризувати у категоріях неосталінської репресивної моделі, котра вдруге з’явилася у першій половині 1980-х рр. вже не як “трагедія”, а як “фарс”. Не лише пізній прихід представника генерації I-ої Світової війни на вершину піраміди влади в СРСР був причиною поразки такої моделі. Намагання реактуалізувати сталінську модель без сталін-

---

⁴⁶ Loewenberg P. A Psychohistorical Approach: the Nazi Generation // The Youth Revolution: The Conflict of Generations in Modern History / Ed. by A. Esler. — Lexington, MA, Toronto, London: D. C. Heath and Co., 1974. — P. 82–105. Див. також: The Third Reich in the Unconscious: Transgenerational Transmission and Its Consequences // Ed. by Vamik Volkan, Gabriele Ast, & William G. Jr. — New York: Brunner-Routledge, 2002. — 211 p.

ської ідеології, без підтримки генерації з відповідною вірою у безпомилність дій вождя була приречена на провал.

У інтелектуальному плані це І-ше “українське” “радянське” покоління ідеологічно витриманих істориків-дослідників породило постатей ще меншого калібру, ніж попереднє покоління конформістів. У будь-якій системі координат інтелектуальний внесок “радянського” “українського” історика В. Клокова наряд чи можна порівняти з внеском, наприклад, “конформіста” В. Голобуцького.

Певний владний парадокс і полягає в тому, що допоки на чолі правлячої еліти СРСР стояли генерації, формативні роки яких припадали на різні періоди існування імперії — існування радянської держави не ставилося під сумнів. Натомість, перша ж радянська соціальна генерація, що народилася разом з радянською владою — виявилася, фактично, останньою правлячою політичною генерацією СРСР. Зі смертю покоління, яке з’явилося разом з народженням нової радянської системи, помирає й сама система — пройшовши повний біологічний генераційний цикл (за В. Стросом та Н. Ноув), що мав завершитися, й, таки завершився, новою кризою⁴⁷. Власне, не виглядає випадковим, що радянська держава проіснувала близько 70-ти років — рівно стільки, скільки тривало середньостатистичне життя чоловіка в СРСР. Правління М. Горбачова (1931 р.н.), формативні роки якого припали на 1951–1956 рр. — тобто на смерть Й. Сталіна та події ХХ-го з’їзду КПРС — являло собою аналогічні хрущовським невдалі спроби реанімувати СРСР шляхом економічних реформ, котрі супроводжувалися політичною критикою попередньої (“брежнєвської”) епохи.

Замість післямови

Які *інтелектуальні генерації* створюють основу історіографічного процесу після набуття Україною незалежності й які *політичні генерації* знаходяться сьогодні при владі?

Відповідь на першу половину питання запропонував у одній з своїх статей проф. В.В. Підгаєцький, розкривши генераційну структуру сучасного історіографічного процесу в Україні⁴⁸. Він виокремив дві “поколіннієві одиниці” у молодшій генерації українських істориків — так звану “нову, або мовну генерацію” (репрезентанти якої вільно володіють кількома мовами, отримали західну освіту, долучилися до теоретико-методологічних надбань сучасної гуманітаристики) та “сільську інтелігенцію” (інтелігенти в першому поколінні, вихідці, як правило, з села, які вважають, що для розвитку української історіографії достатньо надбань дореволюційної історіософської думки).

Окрему інтелектуальну генерацію, на думку проф. В.В. Підгаєцького складає старше покоління істориків предпенсійного та пенсійного віку, основою пове-

⁴⁷ “Прикметним є час чотирьох великих періодів кризи в американській історії. Це — колоніальний непередбачений випадок, що досягає апогею в Славетній Революції 1689 року, Американська Революція, Громадянська Війна, і подвійний непередбачений випадок Великої Депресії і II Світової Війни. Кожен складає грубо 80 або 90 років, віддалених від наступного циклу” (Strauss W., Howe N. The cycle of generations // American Demographics. — 1991 (Apr.). — Vol. 13. — № 4. — P. 24 (9)).

⁴⁸ Див.: Підгаєцький В.В. “Орач льодовика” і його “історії” як метафори минулих часів // В.В. Підгаєцький / Україна модерна. — 2005. — Чис. 9. — С. 121–124.

дінки й стилю мислення якого виступає *конформізм*: вони ладні підлаштовуватися під нові інтелектуальні ідеологи, аби це не заважало їх професійній кар'єрі.

Інші дві групи, виокремлені проф. В.В. Підгаєцьким, несуть у собі позавікові характеристики: в основу їх класифікації покладено ставлення до історіописання як, висловлюючись у дусі веберівської дихотомії, *професії* та *покликання*.

Так звані “безсмертні” — це та велика група сучасних істориків різних вікових груп (до 40 % від загальної кількості за оцінками проф. В.В. Підгаєцького), для якої історіописання є звичайною професією, що забезпечує їм певний статус та відповідну матеріальну стабільність: вони з таким же успіхом могли б займатися іншою фаховою діяльністю.

“Пасічники” — це невелика група істориків також різних вікових груп (складає 5% загального числа фахівців), для яких історіописання є покликанням, мистецтвом для мистецтва й які б займалися ним навіть у ситуаціях, коли воно не приносить ні матеріального зиску, ні статусного капіталу.

Щодо політичної генерації, яка впорядковує політичну реальність в сучасній Україні, то можемо сказати, що репрезентанти верхівки владної вертикалі на сьогодні представляють когорту старшої вікової групи, формативні роки якої припали на період глибокого брежнєвського застою в СРСР, а формативні роки попередньої молодшої генерації політиків, діяльність яких пов'язується з помаранчевою революцією, припадали на часи горбачовської перебудови...

Олександр Удод

Просопографічна палітра українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму»

Для сучасної української історіографії з огляду на необхідність створення її наукової історії, розробки методологічних засад, розширення джерельної бази та вироблення механізмів впливу на суспільну свідомість є, на нашу думку, досить важливим з'ясування кола проблем, які допомогли б охарактеризувати внесок усіх поколінь українських істориків, а не тільки тих, що працювали у сприятливих політичних та корпоративних умовах і змогли зробити максимальний внесок у розвиток української історичної науки. Професія історика існувала завжди, функціонували інституції історичної науки, викладалася шкільна історія (у предметній чи безпредметній формі), виходила історична періодика. У функціонуванні історії як суспільного феномену і наукової галузі ніколи не може бути пустоти, «пропащого» часу чи непродуктивної епохи. Подібні негативні оцінки даються, як правило, заднім числом і не можуть бути об'єктивними та справедливими. В останні два десятиріччя незаслуженому остракізму було піддано кілька поколінь українських радянських істориків, особливо періоду «розвиненого соціалізму» або «застою» (середина 1960-х — середина 1980-х рр.). Це те покоління українських істориків, яке, за влучною оцінкою професора Я. С. Калакури, «професійно та ідейно почало формуватися в добу хрущовської «відлиги», критики культу особи Сталіна, яке повірило деклараціям тодішніх партійних лідерів про те, що повернення до теорії і практики сталінізму не буде. Ми, — писав Я. С. Калакура, — боляче переживали й були глибоко розчаровані, коли просталінським силам удалося взяти реванш, повалити М. Хрущова, встановити авторитарний режим і відновити репресії супроти інакодумців»¹.

Дослідження діяльності українських радянських істориків 1960-х — 1980-х рр. має значний науковий інтерес. Адже це покоління пережило по 3–4 світоглядні злами (відлига — застій — перебудова — незалежність). Реконструкція наукової діяльності істориків цього періоду є своєрідною реабілітаційною складовою формування образу і змістового наповнення ідеї неперервності (тяглості) української історіографії, утвердження думки щодо повноцінності кожного періоду

---

¹ Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. — К.: Генеза, 2012. — С. 3.

розвитку української історії та історіографії, розуміння того, що в історії немає «пустих» або пропавших періодів. Одна із основних проблем історичної науки — взаємодія влади та історика — найбільш повно і рельєфно розкривається через вивчення політичних, ідеологічних та організаційно-наукових (інституційних) умов, у яких працювали українські радянські історики.

Передумови для неупередженого вивчення періоду 1960–1980-х рр. склалися саме тепер. Адже на початку 1990-х рр., в умовах становлення сучасної української державності та «націоналізації української історії» (Г. В. Касьянов) немислимо було аналізувати діяльність таких українських радянських істориків як А. В. Лихолата, А. Д. Скаби, О. К. Касименка, М. І. Супруненко, Ю. Ю. Кондуфора та ін. Сьогодні ми маємо можливість вивчати і давати об'єктивну оцінку всім учасникам історіографічного процесу, а не тільки кон'юнктурно вигідним. Українська історіографія постає більш повною, справжньою, коли на її сторінках одночасно постають такі постаті як Ф. П. Шевченко, М. І. Марченко, О. М. Апанович, М. Ю. Брайчевський, О. М. Компан та ін. з одного боку, так і В. Ю. Маланчук, К. К. Дубина, М. А. Рубач, І. С. Хміль, А. Г. Шевелєв та ін. — з іншого.

Ще одним підтвердженням актуальності дослідження стану історичної науки у 60-х — 80-х рр. ХХ ст. є зростаючий інтерес до подібної проблематики у Російській федерації (Г. Д. Алексеєва, А. Я. Гуревич, А. М. Дубровський)², та у західних країнах (С. О. Єкельчик)³.

Створення колективної біографії українських радянських істориків періоду 1960-х — 1980-х рр. ґрунтується на методологічних засадах просопографії як спеціальної історичної дисципліни та репрезентативній джерельній базі. Українська історична наука вийшла на новий якісний рівень, освоївши новий тип історико-біографічного дослідження — просопографічний. Персоніфікація минулого постає тепер не в традиційному висвітленні звичайної біографії, а у поглибленому вивченні особистісно-індивідуального змісту конкретної особи, або групи осіб, зв'язаних між собою професійними, інтелектуальними та іншими зв'язками. Просопографія постає у ролі методу творення колективної біографії, що включає кілька обов'язкових прийомів: визначення кола досліджуваних осіб, дат їхнього життя, соціального походження, місць проживання, родинного статусу, освіти, діяльності. Основна увага фокусується на внутрішньому світі досліджуваних та визначенні впливу зовнішніх факторів (політика, ідеологія, повсякденне життя, історіографічна ситуація, організаційно-наукові (інституційні) форми та ін.). І. М. Старовойтенко, визнаний фахівець із проблем просопографії, прогножуючи цій дисципліні «широкі дослідницькі перспективи», зважає на ряд компонентів, що, на її думку, мають складати найбільш повний просопографічний опис того чи іншого історичного діяча (або ж пересічної особистості): відтворення шляхів та умов формування особи чи групи осіб; особистісні ха-

² Алексеєва Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы ХХ века). — М.: ИРИ РАН, 2003. — 248 с.; Гуревич А. Я. История историка. — М.: РОСПЭН, 2004. — 288 с.; Дубровский А. М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). — Брянск, 2005. — 800 с.

³ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К.: Критика, 2008. — 304 с.

рактеристики (походження, вдача, темперамент, сюжети приватного життя, психологічний і фізичний стан, поведінка у різноманітних життєвих обставинах, взаємостосунки з оточенням); внутрішній світ особи (переживання нею особистих і громадських, суспільних подій, ставлення до них через рефлексії, відображені у певних джерелах — спогадах, мемуарах, листуванні); особливості приватного життя, побут, родинний статус та їх впливи на професійну діяльність і шляхи самореалізації особистості, фактори її суспільного визнання та ін. Такий підхід до просопографії дозволяє трактувати її як дисципліну, що покликана досліджувати людину як основну субстанцію історичного процесу (Н. І. Миронець, І. М. Старовойтенко)⁴.

У сучасній українській історіографії, зважаючи на значний інтерес до просопографії, окреслено як коло загальнонаукових, методологічних проблем — співвідношення з історичною біографістикою, визначення домінуючого об'єкта дослідження (конкретна особа чи соціальна група), так і накопичено певну джерельну базу для персонологічних і просопографічних студій. До основних джерел просопографічних досліджень можна віднести як традиційні, добре досліджені — офіційні документи, судово-слідчі справи, довідково-статистичні документи, фотографії, кінодокументи, джерела особового походження (автобіографії, особові справи, анкети та ін.), листування, мемуари, літературні і наукові твори, маргіналії, чорнові записи та ін., так і новітні, що продиктовані сучасним станом фіксації суспільної інформації (електронне листування, обмін інформацією у соціальних мережах, соціальні опитування та ін.). Комплексне вивчення всіх наявних джерел різних видів дає підстави для формування повного просопографічного портрета як окремих істориків УРСР 60-х — 80-х рр. ХХ ст., так і узагальненого, колективного портрета цього покоління українських радянських вчених.

На формування узагальнених, колективних рис українських радянських істориків періоду «розвиненого соціалізму» вирішальний вплив мали політичні та ідеологічні умови, що почали формуватися в Українській РСР після подій, започаткованих у жовтні 1964 р., коли було усунено від політичної діяльності М. С. Хрущова, що призвело до згортання реформ і переходу до нового курсу та авторитаризму. На стан історичної науки безпосередній вплив в умовах повного одержавлення всієї наукової сфери мало припинення реабілітації, критики наслідків культу особи і злочинів Сталіна. Розгорнувся наступ на «шістдесятників», відновились політичні репресії щодо інакодумців і правозахисників. В Україні ці процеси посилювалися ще й згортанням культурно-національного життя, тотальною русифікацією, нав'язуванням українській історіографії нових ідеологічних парадигм під прикриттям дружби народів та інтернаціоналізації суспільних відносин.

Політична, суспільна та історіографічна ситуація в Україні впродовж усього досліджуваного періоду (середина 1960-х — середина 1980-х рр.) не була однаковою. У ній простежувалися певні підперіоди, що характеризувалися своїми особливостями. У 1964–1972 рр., коли Українську РСР очолював П. Ю. Шелест із

---

⁴ Спеціальні історичні дисципліни: Довідник / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.). — К.: Либідь, 2008. — С. 424.

його своєрідним ставленням до національної історії, культури і мови, ще була можливість займатися власне українською історією. 1972–1979 рр. ознаменувалися повним погромом, масовими політичними репресіями, арештами, згортанням наукових проектів. Історіографічна ситуація різко погіршилася внаслідок панування головного ідеолога В. Ю. Маланчука. Під жорсткий партійний і цензурний контроль була поставлена діяльність Інститутів історії і археології, Інституту історії партії, університетських істориків, вузівських кафедр історії, редколегій «Українського історичного журналу», історичних наукових збірників. 1979–1982 рр. стали роками поступового назрівання кризи всієї суспільно-політичної системи у СРСР і УРСР. 1982–1987 рр. — період збурення суспільно-політичного життя, початок «перебудови» і масового зростання інтересу до історичного минулого.

Історіографічна ситуація безпосередньо впливає на формування історичних поглядів того чи іншого вченого. Відомий український історик О. В. Ясь, досліджуючи історичні погляди О. С. Компан, виокремлює певний «традиційний перелік чинників і передумов» формування історичних поглядів, а саме: соціокультурне середовище буття, інтелектуальну та духовну атмосферу творчості; ідейні впливи; самостійний авторський досвід, якого набуває історик⁵. Але, на думку О. В. Яся, оперування зазначеною низкою факторів і передумов ускладнюється, коли йдеться про історичні погляди українських радянських істориків 30–70-х рр. ХХ ст. Останні немовби заступаються офіційним радянським канонам. Адже ідеологічних норм та вимог історіописання мусили дотримуватися всі дослідники, які представляли українську радянську науку. Наукові погляди істориків, як правило, нівелювалися вимогами радянського метанаративу, що формувався у Москві ідеологами ЦК КПРС (М. А. Сулов та ін.). Відомий російський радянський історик А. Я. Гуревич у своїх мемуарах дуже влучно оцінив вплив домінуючого метанаративу на творчість істориків, їх способи і прийоми лавірування у таких нестерпних ідеологічних умовах. «Звичайно, і в 70-і, і на початку 80-х років, — писав А. Я. Гуревич, — ми продовжували жити, займатися науковою роботою, кожен у міру своїх здібностей і сил. Жахливо було те, що критерії науковості, вимоги, які ми висували до колег і до самих себе, досить часто були зовсім невисокими. Якщо стаття містить відповідні цитати «основоположників», а своєї думки небагато або й зовсім немає, вона проходила благополучно. Якщо ж хтось виступав із своїми оригінальними думками, це одразу викликало вибух пильності; цікавилися тим, звідки це взялося і куди веде, і результати могли бути негативними»⁶.

Офіційний історичний канон нав'язував обов'язковий компонент наукових праць, а саме — критику буржуазних та інших подібних їм «фальсифікацій» історії. Крім обов'язкових цитувань «основоположників» кожен історик повинен був так само ритуально розвінчувати буржуазних дослідників. Той же А. Я. Гуревич так оцінював своєрідні світоглядні метаморфози своїх колег-

⁵ Ясь О. В. Історичні погляди Олени Компан: До 90-річчя від дня народження. У кн.: Історик Олена Компан: Матеріали до біографії. — К.: Видавничий дім «КМА», 2007. — С. 489.

⁶ Гуревич А. Я. История историка. — С. 220.

істориків: «У радянських істориків тоді був модний такий жанр, як критика буржуазної історіографії, особливо сучасної... Це був внесок у боротьбу (а потрібно було неодмінно боротися), безпрограшний, хлібний жанр — за це давали ступені, друкували книги... І разом із тим деякі з авторів зовсім не дотримувалися тих висновків, на яких так наполягали у своїх творах, а із захопленням читали порочні праці цих буржуазних дослідників, дивувалися тонкощам їхніх думок, вмінню аналізувати матеріал, філігранності дослідницьких методів. Але потім з-під пера подібних критиків виходило щось зовсім протилежне»⁷. Серед істориків цього покоління дуже жваво обговорювався один із епізодів наукового життя, коли відомий історик М. А. Барг, порівнюючи філософські висновки Макса Вебера і Карла Маркса, піддавав офіційно нищівній критиці саме М. Вебера, а у приватній розмові переконливо говорив: «Карл Маркс — пігмей порівняно з Максом Вебером». Це справжня трагедія історика. Ця дворушність, здатність випалити офіційно, публічно одну істину, а потім сказати приятелю те, що ти думаєш насправді, — гірко відзначав А. Я. Гуревич — це симптом того часу.

До речі, КДБ Української РСР досить пильно слідкував як українські історики вивчали і використовували зарубіжні видання, які необхідно було нещадно критикувати як фальсифікаторські. Так, у червні 1975 р., В. В. Федорчук, голова КДБ при Раді Міністрів Української РСР, інформував В. В. Щербицького про те, що «співробітники відділу зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР, які мають право на користування зарубіжними націоналістичними виданнями (газети, журнали, книги), які регулярно надходять у фонд спеціального зберігання названого інституту, конспекти і виписки з націоналістичної літератури безконтрольно виносять за межі кімнати спецфонду, зберігають їх вдома, у тому числі у житлових приміщеннях аспірантського гуртожитку. За даними ряду оперативних джерел, у деяких співробітників і аспірантів відділу — Руденка Л. В., Євтуха В. Б., Картунова О. В., Симоненка Р. Г., Бабія У. І., Димковського А. В. та інших у даний час за місцем їх проживання є домашні «архіви», у яких зберігаються виписки і конспекти націоналістичної літератури, що зроблені ними у процесі роботи над дисертаціями і плановими роботами»⁸. Такий жорсткий контроль за роботою істориків пояснювався тим, що у 1968 р. в Інституті історії АН УРСР було спеціально під вивіскою відділу зарубіжної історіографії сформовано групу з використання буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії СРСР і УРСР.

Українські радянські історики дедалі більше піддавалися політизації і використовувалися у ідеологічній боротьбі, націлювалися на насадження комуністичної свідомості у суспільстві, його зросійщення. Постійно зростала кількість російськомовних публікацій. Українська мова все менше і менше лунала у стінах Інституту історії АН УРСР. Про це з гіркотою згадував відомий історик із когорта «шістдесятників» Я. І. Дзира: «...я українською мовою розмовляв, бо після цього [1972 р.] в інституті жодна людина не розмовляє українською мовою,

⁷ Гуревич А. Я. История историка. — С. 211.

⁸ Бажан О. Під пильним контролем КДБ // Історіографічні дослідження в Україні. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. — Вип. 22. — С. 127.

крім, може, Федора Павловича Шевченка. А так ніхто, ніякі ні відділи, ніякі засідання, нічого не ведеться українською мовою. А я постійно говорив українською мовою, за мною вже і Браїчевський ішов, і Компан ішла... Фактично в 72-му році поняття «українська історія», «українські джерела» було ліквідоване. І в той час намагання перевести на краєзнавство. Тобто джерела якоїсь там області, якогось там району, якогось там конкретного періоду, але уже таке узагальнення, національне — це слово викреслювали, «українське» скрізь викреслювалося»⁹.

Колективний портрет покоління українських радянських істориків доповнювався неодмінно ще одним родовим явищем — своєрідним характером взаємовідносин у колективі академічної установи, кипінням пристрастей, тертям, протистоянням різних угруповань. Влада була об'єктивно зацікавлена у фрагментаризації творчих спільнот, поділі їх на окремі ворогуючі між собою угруповання, щоб полегшити їхню керованість і слухняність. Часто вона таку розпорощеність штучно організовувала й підтримувала. Майже кожен історик, який залишив свої спогади про роботу в Інституті історії АН УРСР після 1972 р., обов'язково писав про надзвичайно тяжку моральну атмосферу у колективі. Дуже часто посилався на таку ситуацію відомий український історик В. Г. Сарбей. «Від початку 70-х до 1978 р. не додавав наснаги для творчої роботи в інституті важкий морально-психологічний мікроклімат, багато в чому зумовлений загальними суспільними причинами в республіці: т. зв. «маланчуковщина», відтік або звільнення висококваліфікованих кадрів, існування «клану довірених осіб» директора, поступове розкрадання бібліотечного фонду тощо» (так оцінювали обстановку (становище) в інституті у приватних розмовах В. Г. Сарбей та О. І. Гуржій¹⁰).

Характерною рисою для покоління істориків 60-х — 80-х рр. ХХ ст., що по суті визначало стиль взаємин історика та влади, була вразливість власне особи історика, його приватного життя, а не його наукові концепції, праці, фахові висновки чи інтерпретація тих чи інших подій. На кожного історика була «справа». Органи КДБ збирали компрометуючі документи і шантажували представників історичного цеху. Так, наприклад, критикуючи Ф. П. Шевченка «за націоналістичне трактування окремих історичних положень», КДБ Української РСР акцентував увагу на тому, що «за даними відділу кадрів Головного архівного управління НКВС СРСР за 1940 рік, батько Шевченка — Шевченко Павло Михайлович до Жовтневої революції служив у жандармерії. Дружина Шевченка — Меламуд Роза Калманівна, 1923 року народження, уродженка м. Липкани Молдавської РСР, у 1947 році мала переписку сімейного характеру з Румунією та Ізраїлем»¹¹.

⁹ Величенко С. «Історія, історик й історіописання советських часів». Інтерв'ю з Ярославом Дзирою (Київ, осінь 1988 року) [Електронний ресурс] / Електрон. текст. дані. Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/intervyu/1199-stepan-velychenko-istoriia-istoryky-i-istoriopysannia-sovietskykh-chasiv-interviu-z-yaroslavom-dzyroi-u-kyiv-osin-1988-roku> Дата звернення 09. 11. 2014 р.

¹⁰ Гуржій О. І. Порини. — Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2008. — С. 156.

¹¹ Бажан О. Під пильним контролем КДБ. — С. 121.

Просопографічну палітру українських радянських істориків доби «застою» доповнюють ті враження, які справляли наші вчені за кордоном, коли брали участь у міжнародних конференціях, конгресах, намагалися скористатися зарубіжними архівосховищами. Незнання іноземних мов (не через власні інтелектуальні лінощі, а як наслідок цілеспрямованої державної політики щодо іншомовних комунікацій), слабка обізнаність із інституціями історичної науки за кордоном, невміння вести публічні дискусії — ось що кидалося у вічі при зарубіжних контактах. Відомий український історик у діаспорі Г. О. Костюк залишив спогади про зустріч у Нью-Йорку із співробітником Інституту історії АН УРСР І. С. Хмелем, який цікавився архівом В. К. Винниченка. «З усіх цих довгих розмов мені стало ясно, — писав Г. О. Костюк, — що цей київський гість цілковито в полоні офіційної доктрини КПРС. Він не шукає істини, він її вже має. Такий стандартний тип для мене просто нецікавий»¹².

Українські радянські історики 1960-х — 1980-х рр. мали багато об'єднуючих рис, що стосувалися їхньої життєвої траєкторії, наукової кар'єри. Ця творча генерація, чия найпродуктивніша діяльність припала саме на 70-і — 80-і рр. ХХ ст., мала кілька характерних поколінневих сутнісних ознак. Це були, як правило, особистості, що народилися у 1910–1930-х рр., ті, які згодом стали нонконформістами, походили переважно із західних областей України, базову освіту мали довоєнну, більшість були в евакуації, або ж учасниками Другої світової війни, статусне визнання (наукові ступені, посади, державні відзнаки) отримали у 60–70-х рр. ХХ ст.

Майже узагальнені риси офіційного типу українського радянського історика навів у своїй статті «Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні» І. П. Лисяк-Рудницький (1966 р.), де він зафіксував свої враження від розмови з професором К. К. Дубиною — тоді директором Інституту історії АН УРСР. «В особі проф. Дубини, — писав І. П. Лисяк-Рудницький, — маємо справу не з «чистим», «кабінетним» ученим, а з «науковцем-політиком». Позиція офіційного шефа історичної науки в УРСР має політичне значення. Його участь у партизанському русі послужила основою його пізнішої кар'єри. Партизанське минуле визначило й напрям наукових зацікавлень проф. Дубини. Його єдина книжкова публікація (до речі, російською мовою) стосується історії протигітлерівського руху опору на Україні. Своєю науковою спеціальністю Дубина називає «історію України радянського періоду». Він не володіє жодною західною мовою. Це саме було й з учасником Стокгольмського конгресу 1960 р., проф. В. Голобуцьким. Можна думати, що маємо тут справу не з відокремленими явищами, але з «нормальною» для сучасної української підрадянської інтелігенції справою»¹³.

У спогадах істориків, чия діяльність припадала на 70–80-і рр. ХХ ст., є багато інформації щодо їх повсякденного життя, побутових умов. Так, наприклад, відомий історик, професор В. К. Якунін, називаючи цей час «найскладнішим етапом свого життя як історика», водночас відзначав, що «жив скромно, але не

¹² Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. — К., 2007. — С. 326.

¹³ Там само. — С. 218–219.

бідував. Зарплата в цей період піднялася до 320 крб. У дружини — 150 крб. На ці гроші у радянську епоху можна було жити безбідно»¹⁴.

Покоління українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму» стало водночас і творцем, і жертвою загострення ідеологічної боротьби, протистояння з діаспорною історіографією. Радянські історики майже остаточно втратили український характер (за виключенням істориків-«шістдесятників»). Переважна більшість публікацій виявилася на маргінесі справжньої історичної науки, мала пропагандистське призначення, хибувала на «лакування» дійсності, відхід від історичної правди.

---

¹⁴ Яқунин В. К. История, идеология, политика. Жизнь и познание истории. — Днепропетровск: Герда, 2013. — С. 100.

Ірина Колесник

Українське історієписання 1960–1980-х рр.: культурні розриви та метаморфози

Специфіка доби

60–80 роки ХХ ст. окреслюють особливий період-fusion в історії українського історієписання, що складається з трьох часових сегментів.

1) *кінець 50–60-ті рр.*, доба «запізнілої» української відлиги або «першого інтелектуального ренесансу» (за А. Гуревичем). Цей проміжок часу відмічений поживленням культурного й інтелектуального рухів активного українства, внаслідок чого відбувалося оновлення науки, зокрема її методологічного апарату, спроби легітимації національних ознак українського історієписання, наскільки це було можливим у структурах радянської історичної науки. Відчутним був вплив сукупності соціокультурних, політичних, а також специфічних українських чинників, відомих як «феномен Петра Шелеста».

2) *початок 70 — середина 80-х рр.*, або часи «застою», на українському ґрунті — «ера маланчукізму». Специфічні риси цього хронологічного сегменту пов'язані із посиленням політики русифікації культурної, наукової та освітньої сфер українського життя, подальшим згортанням усіх проявів національного, специфічно-українського, посиленням партійно-урядової політики ідеологізації української історичної науки, впровадженням практик адміністрування гуманітарних наук.

3) *середина — друга половина 80-х рр.*, період перебудови та гласності. Вважається, що взагалі 80-ті роки — це особливий феномен, саме на цей проміжок часу припадають кращі здобутки в музиці, кіномистецтві, літературі та філософії ХХ ст. 80-ті роки — пік наукових досліджень, пов'язаний із високим статусом науки та престижністю теорії у соціо-гуманітарній сфері. Практично усі новітні ідеї, теорії, методи сучасної соціогуманітаристики сягають своїм корінням у далекі 80-ті рр. Саме 80-ті відмічені радикальними соціально-політичними зрушеннями у суспільному житті — крахом тоталітарних режимів, системи двополярності світу, кризою марксистської ідеології, лібералізацією суспільного мислення, демократизацією політичних рухів та устроїв, поживленням комунікацій.

У 80-ті роки стан історичної науки на пострадянському просторі характеризується трьома «Д»: демократизацією, деполітизацією, децентралізацією. Отже,

цей короткий часовий відрізок концентрує в собі «світло і тіні», розриви та метаморфози радянсько-українського історієписання в ідеологічній, політичній та організаційній площині. Таку сукупність розривів та метаморфоз українського історієписання можна описати за допомогою однієї з стратегій «культурного імперіалізму», про яку говорить Марко Павлишин, а саме створення бінарних опозицій, як-от: радянський / діаспорний, центр / периферія, теорія / фактографізм тощо. Опозиції, що репрезентують стан українського історієписання 60 — 80-х рр., можна згрупувати у два розряди: інтелектуальні (ідеологічні) та структурі опозиції, котрі віддзеркалюють стан і умови функціонування історичної науки в Україні даної доби.

Ідеологічні опозиції

Ключова дихотомія постає в амбівалентному вимірі — *радянське / національне; советське / діаспорне історієписання*. О. Оглоблин у програмному есеї «Думки про сучасну українську советську історіографію» (1963) наводить цікаві спостереження стосовно взаємодії двох гілок української історичної науки — радянської й зарубіжної. Це був погляд на українське історієписання наче «ззовні». На початку 60-х О. Оглоблин декларував, що українська історична наука «одна і єдина», а українські історики тут і там — «брати по науці». На його думку, «еміграційна історіографія» — невід’ємна частина цілої української історії, а її головний осередок може бути лише в Україні. Більш того, О. Оглоблин сформулював «принцип природної компенсації» двох гілок української історичної науки. Цей принцип означав: якщо в Україні спостерігався занепад «історичної праці», то відповідно зростала роль зарубіжних досліджень української історії. Саме так сталося після розгрому академічної науки та культури в Україні на початку 1930-х рр., відтоді українську історичну науку репрезентували Галичина та еміграція. Після смерті Сталіна десять років тривало «нове піднесення історії в Україні», а еміграційна історіографія «мусила обмежити сферу своєї діяльності і специфікувати свої цілі і завдання». Натомість стан української історичної науки 70-х рр. О. Оглоблин оцінював дуже песимістично. Ішлося про згортання наукових планів та інституцій в підрадянській Україні, усунення кваліфікованих істориків, знецінення української наукової спадщини, поширення практики заміни монографій як актів індивідуальної творчості на серійні колективні видання. З огляду на такий стан речей українська історична наука в Україні, підсумовував О. Оглоблин у 1978 р., перестала існувати, а відтак у такій ситуації ідейний провід перебирала на себе історична наука в еміграції.

Наступна ідеологічна дихотомія українського історієписання зазначеної доби — це *теорія / прикладні дослідження*. За спостереженням О. Субтельного, теоретичні виклади, інтерес українських істориків до теорії зазвичай обмежувалися обговоренням проблем періодизації та термінології. В 60-ті рр., як відомо, поживається інтерес до проблем теорії та методології української історичної науки в материковій Україні. Успіхи українського історієписання пов’язані насамперед з іменем Федора Шевченка. Він як лідер тогочасної історичної науки в Україні, один з перших виступив із критикою наслідків сталінізму на ниві вітчизняної історії: «культ особи породжував культ слів і фраз»; «безконечне

повторення завчених істин паралізувало мислення, викликало догматичне тлумачення багатьох проблем, що вимагали творчого розв'язання».

Особливо великої шкоди культ особи, на думку Ф. Шевченка, завдав історичній науці. Проте важливим засобом її оновлення в межах марксистської ідеології, тобто модернізації історичної науки після-сталінської доби, він вважав історіографію. У програмній статті «Історіографія — важлива історична дисципліна», що відкривала започаткований ним щорічник «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968), Ф. Шевченко спростовував упереджене ставлення до історіографії як чогось застарілого та зайвого («купи застарілих праць»), котре панувало у середовищі українських істориків «радянської формації». Дійсно, чимало з них або плутали історіографію з історичною бібліографією, або не розуміли взагалі, що таке історіографія: «це нам не потрібно, бо вивчаємо нові теми і по-новому». Адже у розумінні Ф. Шевченка, історіографія постала як історія становлення й поширення історичних знань, ба, ширше — «методологія історичних досліджень». На жаль, у корпоративному середовищі українських істориків теза Ф. Шевченка про історіографію як методологію історії десятиліттями нехтувалася, й лишень сьогодні почала ре-актуалізуватися та набувати нових конотацій.

У 60-ті рр. Ф. Шевченку вдалося зробити неймовірне — легітимізувати в українсько-радянській історіографії ім'я М. Грушевського. У розвідці «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» він прояснював даний факт тим що М. Грушевський визнав нову владу й готовий був з нею співпрацювати. Більш того Ф. Шевченко як ідейний лідер української історичної науки та редактор першого фахового часопису українських істориків — «Українського історичного журналу» (з 1957 р.) запропонував цілісну програму відродження українського. Програма містила такі пункти як вивчення української історії по вертикалі (з найдавніших часів до сьогодення) та по горизонталі (соціально-економічної, політичної, культурної історії українського народу), далі йшлося про репрезентацію яскравих постатей і подій українського минулого, особливо наголошувалась доречність розробки проблем теорії та методології історії, історіографії, джерелознавства, історії суспільної думки, комплексу допоміжних дисциплін.

Прикметно, що за короткий час «українського мікроренесансу» суттєвих змін зазнало поняття-визначення «українська історіографія». Якщо після знищення української академічної науки, розгрому наукових установ та школи М. Грушевського поняття «українська історіографія» зникає з лексику українських істориків, замість нього використовувався відповідник-симулякр «історіографія історії Української РСР», котрий знижував і звужував первісний сенс поняття (не історія-аналіз науки, а перелік-аудит праць з історії України). Протягом 60-х рр. концепт «українська історіографія» у значенні історії історичної думки, науки, повертається в працях М. Марченко («Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)» К., 1959). З другої половини 70-х рр. термін «українська історіографія» зазнав чергових метаморфоз і слугував відповідником сукупності літератури з предмету, часто в російськомовному варіанті (Коваленко Л. «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції». К., 1983; «Историкография истории

Украинской ССР», К., 1987). Проте, протягом 70-х рр. термін «українська і історіографія» функціонував здебільшого в діаспорній літературі (Pidhainy O. *Ukrainian Historiography and the Great East-European Revolution*. Toronto, New York, 1968; Pelenski J. *Soviet Ukrainian Historiography after World War II*, 1964; Horac. S. *Ukrainian Historiography. 1956–1963*, 1965; Wynar L. R. *The Present State of Soviet Historiography in Soviet Ukraine. A Brief Overview*, 1979; Maskiw Th. *The Development of Ukrainian Historiography*, 1986; Полонська-Василенко Н. *Українська історіографія*. Мюнхен, 1971) і лише в наприкінці 80-х твердо повертається до практик українських істориків.

В добу застою (70 — перша половина 80-х рр.) теорія в українському історієписанні представлена здебільшого у таких галузях, як теоретичне та історико-партійне джерелознавство. Звісно, на теренах радянсько-української науки домінували конкретно-історичні, прикладні дослідження.

В добу перебудови баланс теоретичного / емпіричного в українському історієписанні поступово починає мінятися. Інтерес до теорії, характерний для Європи під впливом революційних студентських рухів, котрі значною мірою революціонізували стиль мислення європейських інтелектуалів 60–70-х рр., на українському ґрунті відновлюється наприкінці 80-х. Під впливом філософії та соціології науки поширюються ідеї наукознавства, загальної історії науки, кількісних методів в історії (кліометрики). У середовищі радянських істориків відбувається знайомство з французької «Школою Анналів» й популяризація її ідей — ширше «нової історичної науки», що містила цілий спектр напрямів, як-то: структурна і символічна антропологія, локальна історія, історія повсякдення, мікроісторія, історія ментальностей, геоісторія тощо. Значну роль при тому відігравав щорічник «Одиссей», утворений з ініціативи та під редагуванням А. Гуревича.

Самобутньою залишається внутрішня опозиція (*марксистський / національний* світогляд), що віддзеркалює амбівалентність мислення українсько-радянського історика. За радянських часів український історик завжди відрізнявся від свого російського колеги «подвійною самоцензурою». У структурах власної свідомості український історик змушений був балансувати між класовим й національним та постійно доводити класовий пуризм, свою відданість марксистській ідеології. З огляду на загрозу звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі» українсько-радянський історик мав постійно демонструвати таку собі превентивну рефлексію щодо власної ортодоксальності на полі марксизму, лояльність щодо методологічних одкровень своїх російських колег, ідеї дружби братніх народів тощо

Відтак, український історик радянських часів мислив у структурах численних лояльностей, представлених ієрархіями марксистських та національно-культурних цінностей. Таку амбівалентність мислення українсько-радянських істориків зафіксував й проаналізував О. Оглоблін. Стан справ українських істориків у царині теорії та історичного синтезу він вважав просто «трагічним» через те, що історик не мав інтелектуальної самостійності, права жодної ініціативи, адже весь час мусив оглядатися на «офіційну історичну схему». Трагічна доля українських істориків особливо помітна при трактуванні ними проблем української державності XVII–XVIII ст. У ряду талановитих українських істориків

О. Оглоблин на перший план ставив І. Крип'якевича, конценція історії української державності якого виходила поза межі офіційної «советської» схеми. Ф. Шевченка та В. Дядиченка, вважав авторами найбільш поширеної концепції, згідно з якою українська державність XVII ст. хоча не розвинулася у суверену державу, проте Україна, увійшовши до складу Російської держави, тривалий час зберігала доволі широку автономію. Інший український історик К. Гуслистий, також вимушений був, за висловом О. Оглоблина, маневрувати між історичними фактами та офіційною урядовою схемою.

Отже, уніфікація думок в рамках «советського» історієписання, наголошував О. Оглоблин, мало прямим наслідком одноманітність викладів, відсутність стилю, авторської індивідуальності в працях радянсько-українських істориків. Той факт, що радянські історики часто повторювали один одного О. Оглоблин розцінював не як плагиат, а типове для радянського історієписання «штампування» думок.

Структурні опозиції

Наступна група — це структурні опозиції, що характеризують стан української історичної науки 60–80-х рр. Перший їх разряд *центр / периферія* представляє рівень технічно-організаційної бази, інституції, кадровий ресурс науки в Україні. Загальноновизнаними центрами радянської історичної науки 60–80-х рр. уважалися Москва і Ленінград. Для цих ідейно-організаційних центрів радянської науки притаманний був теоретичний патерналізм, лояльна цензура, удаваний демократизм столичної професури відносно провінційних пошукачів наукових ступенів, протекцій, будь-якої іншої підтримки. Головна їх функція та призначення — це координація і регламентація наукових досліджень у центрі й на місцях через розгалужену мережу наукових рад з проблем «Історії історичної науки» при Секції суспільних наук АН СРСР на чолі з академіком М. Нечкіної та відповідних республіканських рад і філій.

Прикметно, що в Україні не існувало єдиного потужного центру, швидше панував культурно-науковий поліцентризм, чергування міст та регіонів. Лідерство в науковому русі в Україні поперемінно утримували то столиці Української РСР Харків, Київ, то університетські міста, як-то Одеса, Львів, Дніпропетровськ. Виникнення й зміна таких ідейних анклавів зумовлювалися наявністю наукових традицій або появою харизматичної особистості (Ф. Шевченко — у Києві, В. Астахов — Харкові, М. Ковальський — Дніпропетровську).

Важлива структурна опозиція *академічна / вузівська* наука. Взаємодія між ними протягом 60–80-х рр. змінювалася в залежності від політичної кон'юнктури. Впродовж 60 — на початку 70-х рр. інтелектуальним й організаційним лідером виступала, безсумнівно, академічна наука. У добу відлиги на ґрунті української академічної науки був створений перший спеціальний часопис «Український історичний журнал», започатковані нові, успішні проекти, промоутером яких часто виступав Ф. Шевченко: «Історіографічні дослідження в Українській РСР», «Середні віки на Україні», «Наука і культура: Україна», «Пам'ятки України», «Історичні джерела та їх використання» тощо. У 1963 р. в Інституті історії був утворений відділ історіографії та джерелознавства, котрий очолював Ф. Шевченко (1963–1968). У 1966/67 рр. з ініціативи зам. директора Інституту історії

Ф. Шевченка для київської інтелігенції був організований лекторій, у якому брали участь співробітники Інституту І. Дзира, О. Компан, О. Апанович, М. Брайчевський. Публічні лекції влаштовувалися при великому скупченні народу (до 1000 осіб), що засвідчувало сам факт великого інтересу культурної громадськості до проблем історії України.

На початку 70-х у зв'язку із згортанням українського «мікроренесансу» розпочався наступ на академічну науку в Україні. Репресій зазнав її лідер Ф. Шевченко. У Постанові ЦК КПУ «Про наслідки перевірки заяв про неправильну поведінку директора Інститут археології АН УРСР т. Шевченка Ф.П. та нездорову обстановку в колективі Інституту» від 5 вересня 1972 р. йому закидали два «гріхи»: «безкласовість» (відхід від класових інтернаціоналістських позицій в оцінці окремих історичних подій) та «націоналізм» (себто історик «припускався націоналістичних трактовок в оцінці окремих історичних положень»).

У 70-ті рр., добу застою, як це не парадоксально, на відставні від перипетій столичної академічної науки, на периферії набуває ваги вузівська наука в Україні. Осередками культурно-інтелектуального життя та центрами історичної освіти стають Харків, Одеса, Дніпропетровськ. Своєрідним маркером активізації методологічного руху стає виникнення кафедр історіографії та джерелознавства в університетах України. Перша така кафедра була заснована у Харківському університеті в 1964 на чолі з професором В. Астаховим, наступна кафедра історіографії та джерелознавства утворена в 1972 р в Дніпропетровському університеті, яку очолив професор В. Борщевський. У першій половині 80-х рр. кафедра історіографії та джерелознавства Дніпропетровського університету стає значним осередком інтелектуального тягіння. На базі кафедри й за ініціативою її завідувача. М. Ковальського були проведені дві потужні всесоюзні наукові конференції з джерелознавства у (1983) та історіографії (1984). Це були визначні події в науковому житті не лише України, але радянських істориків в цілому. У 1988 р. на кафедрі історіографії та джерелознавства ДДУ вперше в Україні започатковано викладання курсу «Кількісні методи в історичних дослідженнях» (В. Підгаєцький та Ю. Святець), що дало підстави згодом створити при кафедрі першу в Україні лабораторію з кількісних методів.

Ще одна структурна опозиція, котра характеризує стан українського історієписання 60–80-х рр. — *неформальні об'єднання / офіційні інституції*. Як відомо, внаслідок репресій української історичної науки, політики її жорсткого адміністрування, схоларна традиція практично зникає із розгромом академічних шкіл М. Грушевського і Д. Багалія та школи істориків-марксистів М. Яворського. Українсько-радянська історична наука здебільшого була репрезентована ієрархією офіційних інституцій та установ. (система академічних інститутів гуманітарного профілю, історичні факультети університетів і педінститутів з усталеним набором кафедр та науково-дослідних лабораторій). Ще один парадокс, case study українського історієписання 70–80-х рр. становить школа професора М. Ковальського. Вона виникає далеко на периферії у провінційному на той час Дніпропетровському університеті в умовах посилення політики русифікації та ідеологізації української науки і культури доби застою. Зусиллями тоді доцента М. Ковальського та гурту його учнів був утворений осередок українознавчих студій, у центрі яких постала визвольна війна українського народу під про-

водом Б. Хмельницького XVII ст. та соціально-економічна, культурна і політична історія українських земель XVI–XVIII ст. Як згадував сам М. Ковальський, «у 70–80-х рр. на істфаку ДДУ склалися сприятливі умови для зайняття справжньою наукою», хоча й були випадки наклеювання ярликів усіляких «ізмів». Серед учнів професора М.Ковальського різних поколінь — знані на сьогодні історики Ю. Мицик, В. Якунін, Г. Швидько, С. Плохій, С. Абросимова, Г. Виноградов, В. Брехуненко, П. Кулаковський, В. та А. Атаманенки, О. Удод, Н. Ченцова, Ю.Святець, В. Яремчук та інші.

І наостанок, варто повторити, що 60–80-х рр. становлять дуже специфічний, суперечливий етап українсько-радянського історієписання. Зсередини цей період видається жорстким, непослідовним, позначеним драмами в особистісних життєвих сценаріях, коли звільняли з роботи, «притримували», «не приймали в партію», внаслідок чого руйнувалися кар'єри, ламалися долі, люди. Однак з перспективи сьогодення даний період постає зовсім в іншому світлі. По-перше, це період незворотних змін в українському історієписанні. Якщо у 70-х рр. модернізаційні імпульси попереднього десятиліття неначе завмирають, навіть зникають, то з середини 80-х рр. утворюється ґрунт для подальших радикальних змін в структурах та ідеології історичної науки в Україні. По-друге, період 60–80-х рр. охоплює різні епохи (лібералізації, стагнації, знов оновлення наукового життя в Україні), ідеології та цінності. Він фіксує культурні розриви і метаморфози українського історієписання від пробудження, через репресії та занепад, до готовності, відкритості щодо змін, широкої інтелектуальної співпраці. По-третє, даний період у стислому вигляді наче окреслює основні тенденції поступу українського історієписання від марксизму, через всіляки «націоналізми» до універсального антропоцентризму, що зумовило інтелектуальні перспективи наступного періоду — доби Незалежності. Ризикнемо припустити, що період 60–80-х рр. в українському історієписанні мав більш спільного, спадкового аніж контрверсійного, незворотного з наукою доби Незалежності, тому саме звідси й варто виводити інтелектуальні генеалогії сучасних українських істориків.

Станіслав Кульчицький

Прихована інформація про Голодомор в працях українських істориків 1956–1987 рр.

Надходить час належним чином оцінити вагомий здобуток наукового колективу Інституту історії України НАН України за останню чверть століття. Разом з тим праці істориків двох попередніх поколінь теж заслуговують на увагу. Не випадково назва наукової конференції «Світло й тіні українського радянського історіописання» (травень 2013 р.) охоплює як позитивні історіографічні здобутки, так і міфи, що закладалися в основу комуністичної пропаганди.

Під цим кутом зору цікаво подивитися на зміст праць українських істориків-аграрників, які створювалися впродовж трьох десятиліть — від XX з'їзду КПРС до зняття офіційної заборони на інформацію про голод 1932–1933 рр. Виявляється, що в кращих тогочасних працях, які присвячувалися соціально-економічним перетворенням радянської влади в сільському господарстві, можна було давати собі раду із забороненою темою.

Цензурна заборона на інформацію про голод, від якого загинули мільйони людей, здавалася ірраціональною. В усякому разі, не йшлося про приховування негативної інформації — про голод знали всі. Я не раз писав, що мені довелося зустрітися з такою заборonoю ще в 1966 р., коли ми з покійним Т. Дерев'янкіним друкували впродовж цілого року цикл статей про економічний розвиток радянської України до рубрики на відзначення 50-річчя встановлення радянської влади в газеті для зарубіжних українців «Вісті з України». Перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест, який постійно знайомився з тим, що публікувала ця газета, порадив Інституту економіки АН УРСР, де ми працювали, включити абзац про голод 1932–1933 рр. у розповідь про те, як створювався колгоспний лад. Однак ніхто в секретаріаті ЦК не наважився ні санкціонувати появу такого абзацу в газеті, ні звернутися до Шелеста з проханням дати на це письмову санкцію. Коли публікацію чергової статті не можна було далі відкладати, ми надрукували її без цього абзацу.

Тільки тепер стає зрозумілим походження офіційної вказівки користуватися замість терміну «голод» евфемізмом з двох слів — «продовольчі утруднення». Сталінська каральна акція, яка спричинила Голодомор, складалася з кількох етапів: конфіскації всього наявного продовольства в селянських садибах, яка здійснювалася в умовах цілковитої інформаційної блокади; встановлення фізичної блокади з тим, щоб поставлені в ситуацію абсолютного голодування

селяни не розбіглися в пошуках їжі; налагодження з інтервалом в кілька тижнів державної продовольчої допомоги голодуючим через колгоспи і радгоспи з метою забезпечення весняної сівби. Допомога мотивувалася тим, що селяни «внаслідок поганої праці у минулому році стали відчувати продовольчі утруднення». У засобах масової інформації, які її широко висвітлювали, підкреслювалося, що держава не тримає зла на колгоспників, які ще не навчилися працювати колективно. Називати інспірований державою голод його власним іменем дозволялося тільки на письмі і тільки в документації, яка проходила через «особые папки». Ніхто з рядових громадян і навіть державних службовців будь-якого рангу не міг вимовити вголос це заборонене слово — голод. Заборона пережила сталінську добу і трималася в наступні десятиліття не стільки за інерцією, скільки внаслідок неможливості для наступного покоління керівників партії пояснити суспільству причини й мету рукотворного голоду.

Чи можна було після XX з'їзду КПРС більш-менш адекватно висвітлити ситуацію, яка складалася в сільському господарстві України під час сталінської «революції згори»? Щоб відповісти на це запитання, слід заново передивитися монографії, які з'явилися в Україні між 1956 і 1987 рр. В історіографічному томі, яким завершувалася на другому році горбачовської «перебудови» публікація 10-томної «Истории Украинской ССР», А.Санцевич опублікував нарис «Історіографія соціалістичних перетворень в сільському господарстві».¹ За винятком історіографічних та історико-партійних праць, які не стосуються поставленої проблеми, в ньому були охарактеризовані монографії десяти українських авторів, присвячені питанням аграрної історії 1920–1930-х рр. в масштабах всієї України, а саме:

- *Бондаренко В.* Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. — К., 1957;
- *Загорський П., Стоян П.* Нарис історії комітетів незаможних селян України. — К., 1960;
- *Шульга З.* Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні. — К., 1960;
- *Слинько І.* Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). — К., 1961;
- *Березовчук М.* Комнезами України в боротьбі за соціалізм. — К., 1965;
- *Куц М.* Питання колгоспного будівництва на Україні (1929–1941 рр.). — Львів, 1965;
- *Денисовець П.* Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. — Харків, 1969;
- *Ткач Н.* За ленінським кооперативним планом. — К., 1970;
- *Мигаль Б.* Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 роки). — Харків, 1974.

Аналіз наведених праць був витриманий А.Санцевичем у традиційному для радянської історіографії стилі. Більшість авторів перелічених монографій теж дотримувалися традиційних схем. Однак деякі з них, не відходячи за формою від апробованих положень, змогли відбити в своїх монографіях фрагменти

¹ Історіографія історії Української ССР. — К., 1986. — С. 314–320.

тогочасної дійсності. У звіті комісії з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. Конгресу США містився розділ «Радянська історіографія голоду. Після-сталінський період». У ньому Дж. Мейс зупинився на характеристиці праць В. Бондаренка, П. Загорського і П. Стояна, І. Слинька і М. Куца. Тільки вони допомогли йому аналізувати реальну ситуацію в Україні.²

Монографію В. Бондаренка Дж. Мейс цінував за наявність в ній даних про спад обсягу хлібозаготівель в українському селі: з 400 млн. пудів в 1930 р. до 380 млн. в 1931 р. і 195 млн. в 1932 р. Спад обумовлювався тим, що держава заготовляла хліб методами продрозкладки. Не одержуючи матеріальної компенсації за свою продукцію, колгоспники та одноосібники зменшували обсяг виробництва, якщо могли, або ж недбало ставилися до вирощування врожаю. Це була цілком очікувана й одностайна реакція, яка ставала можливою без організаційних зусиль з боку селянства. Однак партійне керівництво на чолі з Сталіним сприймало таку реакцію як саботаж і вважало, що селяни мусять бути покарані. В. Бондаренко розумів, треба думати, причини спаду обсягу хлібозаготівель, але не вказував на тяжкі наслідки, до яких вело бажання заготівельників надолужити своє за рахунок хліба, що мусив залишатися на харчування селян. Вчений не критикував продрозкладку як спосіб хлібозаготівель, хоч знав, що в 1919–1920 рр. вона теж застосовувалася і призвела до очікуваного результату: голоду на селі і колапсу промислового виробництва в місті. Не задумувався він, очевидно, і над причиною відмови Кремля в січні 1933 р. від продрозкладки в економічних відносинах між містом і селом. Спад обсягу хлібозаготівель він пояснював так, як зазначалося у виступах Й. Сталіна та інших очільників партії та уряду: незадовільним керівництвом колгоспів з боку місцевих партійних і радянських органів, а також несприятливими погодно-кліматичними умовами влітку 1932 р.³

Найбільшу увагу Дж. Мейс приділив опублікованій в 1961 р. монографії старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР І. Слинька (1902–1994). Учасник війни, І. Слинько з 1946 р. працював головою Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, а з 1952 р. влився в наш колектив. Його монографія про технічну реконструкцію сільського господарства була побудована на величезній кількості первинних джерел. Оперуючи звичними стереотипами («саботаж з боку куркулів та ворожих елементів», «вжиття партією найрішучіших заходів у боротьбі з саботажем» і т.п.), Слинько наводив панорамну картину дійсного становища в сільському господарстві. «Не треба бути майстром Езопової мови, — писав Мейс, — щоб багато чого зрозуміти з праці Слинька. На позір він зосереджує увагу на великих труднощах у селян і лише зрідка згадує про «негативні явища». Але не потрібна багата уява, щоб зрозуміти, що за цим стоїть, коли він пише про село, де на початку серпня 1931 року залишилося менше ніж 2 кілограми зерна на людину на цілий рік; про те, як колгоспникам не платили за їхню працю, аж поки держава знову не згадала про них перед

² Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. — К., 2008. — С. 70–81.

³ Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. — С. 179.

наступною посівною; про те, як одну шосту всіх районів України в грудні 1932 року занесли до «чорного списку»; про повальні арешти керівництва колгоспів, 15–20% у деяких регіонах... Таким чином, він багато розповів про те, що призвело до катастрофи 1933 року, навіть якщо мусив утриматися від опису самої катастрофи».⁴

Аналізуючи літературу про добу суцільної колективізації, яка видавалася в Москві, Мейс зазначив її більшу поміркованість й обережність порівняно з працею І. Слинька. Разом з тим він виділив із загальної маси колективну монографію під редакцією видатного історика-аграрника В. Данилова «Нариси історії колективізації сільського господарства в союзних республіках», яка була підготовлена і видана в 1963 р. під грифом Інституту історії СРСР АН СРСР. Ця книга з'явилася на хвилі хрущовської кампанії десталінізації, коли автори вже могли собі дозволити прямим текстом звинувачувати Й. Сталіна та його найближчих соратників Л. Кагановича і В. Молотова. У вступній статті В. Данилова та М. Івницького уперше розповідалося про масові депортації і нищення голодом населення станиць на Кубані, які заносилися на «чорні дошки». Слід зазначити, однак, що Івницький спромігся використати тоді лише невелику частку таємно зроблених виписок з архіву політбюро ЦК ВКП(б), до якого він одержав тимчасовий доступ у зв'язку з підготовкою наукової довідки про колективізацію сільського господарства для ЦК КПРС. Лише через 30 років йому вдалося доповісти учасникам міжнародної наукової конференції в Києві про матеріали, які містилися в архіві політбюро ЦК по голоду 1932–1933 рр. в Україні і на Північному Кавказі⁵.

У колективній монографії під редакцією В. Данилова ситуація в Україні аналізувалася І. Ганжою, І. Слиньком і П. Шостаком (перші два були співробітниками Інституту історії АН УРСР). На багатьох фактах вони показали, що руйнівна діяльність сталінських емісарів Кагановича і Молотова у 1932 р. призвела до занепаду продуктивних сил колгоспного села.

Слід вказати, що винесення тіла Сталіна з мавзолею В. Леніна за рішенням XXII з'їзду КПРС і суцільне зняття його імені з назв населених пунктів, заводів, установ, вулиць тощо зробило на певний час істориків більш сміливими. Популярний нарис директора Інституту історії АН УРСР О. Касименка «Історія Української РСР» з'явився у Києві двома виданнями: українською мовою в 1960 р. і російською — в 1965 р. Розповідаючи про згубні наслідки хлібозаготівельної політики початку 30-х рр., Касименко тільки в другому виданні зміг відзначити, що в Україні навесні 1933 р. виникли «гострі продовольчі проблеми».⁶ Сказати більше він, звичайно, не міг.

Після того, як голод 1932–1933 рр. стало можливим досліджувати, а результати досліджень друкувати, у багатьох істориків склалося враження, що най-

⁴ Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. — С. 76.

⁵ *Івницький Николай*. Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? (По документам «Кремлевского архива») // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. — К., 1995. — С. 35–44.

⁶ *Касименко А.С.* История Украинской ССР: популярный очерк. — К., 1965. — С. 331.

більшу кількість вагової інформації можна знайти тільки в кремлівських архівах. Насправді, однак, інформація про Голодомор знаходилася в будь-яких архівних фондах, які стосувалися сільської місцевості на початку 30-х рр. Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР І. Ганжа у цьому переконався, коли разом з працівницею Центрального державного архіву Жовтневої революції Є. Шаталіною формував тритомник документів і матеріалів «Історія колективізації сільського господарства Української РСР».

Цей збірник упорядковувався і друкувався з труднощами. Перший том був опублікований в 1962 р., другий — в 1965 р., а третій — тільки в 1971 р. Труднощі виникали через те, що велика кількість документів відбивала реальність, яка не узгоджувалася із звичною картиною торжества ленінського кооперативного плану. І. Ганжа признався мені вже на початку 70-х рр., що мав великі непорозуміння з партійним бюро інституту і змушений був у 1968 р. перейти на викладацьку роботу. Велика кількість документів, які через свою гостроту виявилися непридатними для публікації, залишилися в розпорядженні упорядників. Ми з Є. Шаталіною (яка в 1974 р. стала співробітницею Інституту історії АН УРСР) з 1990 р. почали формувати на підставі наявних і нововиявлених документів новий фундаментальний збірник «Колективізація і голод на Україні 1929–1933». Він публікувався видавництвом «Наукова думка» двічі, в 1992 і 1993 рр. Цей збірник вважається шедевром під кутом зору археографії. Він мав і велику пізнавальну цінність. Немало його документів увійшло до 5-томного (в 6-ти книгах) видання «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939», що видавався під редакцією В. Данилова у видавництві «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) в 1999–2006 рр.

Покоління істориків, яке працювало впродовж кількох десятиліть до «перебудови», мало обмежені можливості для висвітлення сталінської «революції згори». Коли наступники Сталіна прийшли до влади, вони погодилися напіввідкрити скриньку Пандори і оприлюднити ті злочинні дії свого патрона, які стосувалися, перш за все, репресій у середовищі компартійно-радянської номенклатури. У боротьбі за владу менш заплямовані у сталінських злочинах готові були розповісти суспільству про тих у своєму середовищі, хто брав активну участь у Великому терорі 1937–1938 рр., повоєнній «ленінградській справі» та інших репресивних діях, тобто про Л. Берію і Г. Маленкова. Однак вся десятка наступників, включаючи Берію і Маленкова, яка почала у березні 1953 р. встановлювати, хто з них стане реальним наступником Сталіна, мовчала про Голодомор в Україні і на Північному Кавказі. Коли надійшов час для відкритого випробування сил всередині президії ЦК КПРС, безпосередні організатори найбільш жахливого сталінського злочину Л. Каганович і В. Молотов були звинувачені як лідери «антипартійної групи», але переможці на чолі з М. Хрущовим ані словом не проходили про Голодомор.

В часи правління М. Хрущова і Л. Брежнєва історики дістали можливість працювати в архівах, хоч документи «особых папок» залишилися для них недоступними. Однак говорити про ситуацію в сільському господарстві в 1929–1933 рр. вони могли тільки Езоповою мовою. Мабуть, через це історики-аграрники надовго замовчали. Між 1974 і 1987 рр. ми не знайдемо в українській історіографії жодної солідної праці про становище в сільському господарстві.

Майже ніхто вже не бажав писати так, як вимагав вилучений з обігу, але незримо присутній в усіх директивних документах сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)». Але ж ніхто не мав можливості друкувати праці, що відбивали ту реальність, яку вони знаходили в архівних документах. Ситуація змінилася тільки з горбачовською «перебудовою».

Кирило Галушко

**Дидактичний простір минулого:
історія СРСР та УРСР
на радянських історичних навчальних картах***

Уявлення про минуле певної спільноти завжди містять в своїй основі більш-менш послідовний опис колишніх подій. В часово-просторових координатах людського буття історія є показником хронологічної координати, відображуючи зміни (рух) свого суб'єкта в часі. Проте просторовий вимір минулого — *арена подій* — з того ж часового виміру має свої виразні особливості. Вагомість і значення «місця» завжди привертала увагу етнокультурних та етноконфесійних спільнот зі сталими (або такими, що формуються) стереотипами історичної пам'яті, стаючи умоглядними точками відліку певних значущих подій, етапів власного формування та розвитку, символів успіхів та невдач, стаючи самодостатніми образами з потужним емоційним та ідеологічним насиченням. Проте прагнення фізично візуалізувати та постійно реактуалізовувати, удосконалювати образ минулого не як текстовий опис, а *графічне зображення простору*, стало історично відносно нещодавнім феноменом, властивим ментальним потребам модерного суспільства.

У певній мірі ми можемо пов'язувати це прагнення раціональної візуалізації з наслідками розвитку географічних знань доби Відродження, проте картографічні зображення «умовно минулого» існували та використовувалися в європейській традиції з часів Античності¹, аж ніяк не служачи прагматичним завданням наукового пізнання актуального світу. Текстові описи з античної географії Клавдія Птолемея були візуалізовані у XIV–XV ст. у вигляді карт, які стали невід'ємною складовою просторового бачення минулого для освіченого європейця раннього Модерну, попри цілковиту невідповідність актуальним реаліям. Водночас поточне картографування Європи створювало образи країн і держав, які ще не існували за часів Птолемея, а поточна велика політика постійно вносила зміни в ці «образи» та їх тлумачення. У картографів могло викликати фатовий

---

* Дослідження здійснено за підтримки Канадського інституту українських студій.

¹ Докладніше див.: *Schneider Ute*. Die Macht der Karten. Sonderausgabe: Eine Geschichte der Kartographie vom Mittelalter bis heute. Wien, 2008; Бодров Л. История картографии. М., 2003; *Подосинов А*. Восточная Европа в римской картографической традиции. — М., 2002; *Чекин А*. Картография христианского средневековья. 8–13 вв. — М., 1999.

шок те, що Богемія не існувала за часів Птолемея і не має давньої латинської назви як країна. Однак, враховуючи те, що карти лишалися фактично єдиним джерелом уявлення особисто небачених земель, їх значення для допитливого розуму не можна недооцінювати, — ані щодо уявлення віддаленого в просторі «сьогодення», ані щодо уявлення зниклої в часі минувшини.

Не заглиблюючись надміру в проблематику взаємозв'язку картографії та ідеології Модерного часу (ми намагалися це частково узагальнити в інших дослідженнях²), усе ж уточнімося щодо тих аспектів проблеми, які дотичні нашій розвідці. Таким «перехрестям» ментального та фізичного тривалий час була етнічна картографія, яка з часів Античності слугувала для європейців джерелом просторової візуалізації уможливлених уявлень про світ, будучи водночас джерелом об'єктивних знань і своєрідною ментальною картою, що надавала світові уможливленого смислу, структури та християнського телеологізму. Такі карти зазвичай були етногеографічними, показуючи давні народи-етноси в дусі описів Геродота та Страбона. Згодом на них утверджуються актуальні політії, а з XVI–XVII ст. у Європі географія народів (етногеографія) та географія держав (політична географія) вступають у до часу прихований конфлікт: доба модерного націоналізму перетворила політичні та етнографічні карти на арену суперечки етнічних та іредентистських рухів, національних держав, багатоетнічних імперій та масштабних геополітичних протистоянь³. Розуміння поточних подій у відомому світі не обходилося без карт. Популярність у Європі карти України Гійома де Боплана у другій половині XVII ст. є тому наочним прикладом. Аналогічна ситуація спостерігається і зараз, у XXI ст. за цілком нових геополітичних обставин і нових здобутків візуалізації соціального. І зараз одним із ефективних засобів «оволодіння сучасним» лишається «оволодіння минулим», зокрема через його візуальні просторові образи.

До числа останніх безперечно відносяться друковані *історичні карти*, які від XV ст. слугують засобом візуалізації минулого та його інтерпретації з точки зору оцінок сучасності. З появою у XIX ст. у Європі сучасної системи освіти історичні карти починають використовуватися державою з навчальною та виховною метою, стаючи не лише інструментом педагогічної наочності, але й ідеологічної індоктринації. Різна картографічна візуалізація певного історичного періоду в певному просторі (різні назви держав/країн, міст, розташування кордонів, антагоністичні пояснення в легенді та назві самої карти) могла робити саму публікацію картографічного твору політичним кроком. Найпромовистішим прикладом цього може бути постійне відтворення «карти Польщі» в англійських та французьких загальногеографічних атласах XIX ст. попри відсутність такого політичного утворення. Річ Посполита як держава відійшла у минуле, її карта ставала «історичною», але «країна Польща» лишалася, так само, як і «польське питання». Логічно, що, наприклад, у російських атласах різного призначення така карта була відсутньою. Чимало подібних проблем виникало і щодо

² Galushko K. Mapping and politicization of ethnicity: the problem of Ukrainian ethnic space visualization // Ethnicity: Ukrainian perspectives. Ed. V.Yevtukh, V.Petryk. — Warsaw-Kiev, 2013. — P. 28–34; Галушко К. Україна на карті Європи. К., 2014.

³ Schneider Ute. Die Macht der Karten. P.8.

картографічного відтворення України — як простору (з неочевидними межами) та суперечливого минулого цього простору⁴.

Теоретичний аспект проблеми. Оскільки мова йде про візуальне зображення території сучасної України, яка сформувалася саме за радянської доби на підставі етнічного адміністративно—територіального утворення⁵, то варто звернути увагу на підходи щодо самого процесу візуалізації етнічних територій. Витоки сучасних наукових бачень можна шукати не лише у межах етнографії, мовознавства та національно ангажованих історіографій. Становлення європейської наукової географії протягом XIX ст., а української протягом кінця XIX — середини XX ст. (варто згадати твори М. Кордуби, С. Рудницького та М. Кубійовича⁶) засвідчує тісний зв'язок між суспільними настановами та окресленням суто наукових дослідницьких завдань (проектів), через що географія автоматично перетворювалася в низці аспектів на соціальний та політичний феномен. Достатньо згадати епістемологічний симбіоз географії та історіографії у французькій інтелектуальній традиції, в якій від часів співпраці географа П. Відаль де ла Блаша та представників перших поколінь «школи Анналів» «французька географія» перетворилася передовсім на арену людської діяльності (антропосоціогеографію), в якій просторова інтерпретація невід'ємна від соціально-історичної⁷.

У сучасних наукових розробках цей жанр може означати дослідження в якості предмету «мапування» (mental mapping), «створення національної території»⁸. Німецький дослідник Г. Гаусманн в одній з останніх робіт вказує з цього приводу на бажаність «майбутнього контекстуалізованого викладу просторового чи територіального мислення про Україну чи про українців». Він також

---

⁴ Автор звертався до цієї проблеми в рамках публічної полеміки щодо проблеми «часу і простору історії України» по наслідкам дискусії з приводу доповіді на Вченій раді Інституту історії України НАНУ (Див.: *Галушко К.* Чи можна поєднати наукову коректність і «довгу історію України» // *Історична правда*. 19.02.2013... Електронне джерело: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/02/19/111794/>) та академічної дискусії з приводу «національної історії» та гранд-наративу історії України (Див.: *Галушко К.* У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-наративу // *Український історичний журнал*. — 2013. — № 1. — С. 4–23)

⁵ Ми на разі не втручаємося в дискусію з приводу інтерпретації форми і змісту радянської української державності, оскільки наша проблема є набагато вужчою. Ми сприймаємо її як даність описуваного періоду, що впливала на спосіб візуалізації території України на історичних картах.

⁶ *Кордуба М.* Територія і населення України. — Відень, 1918 та ін.; *Rudnytsky S.* *Ukraina, Land und Volk* ; eine gemeinfassliche Landeskunde. Wien, 1916 та ін.; *Кубійович В.* Географія українських і сумежних земель. Львів, 1938, 1943. Географія українських і сумежних земель.— [Факс. перевид.]. — К.: Обереги, 2005. — Т. 1. Загальна географія. / Опрац. і зред. В. Кубійович та ін.

⁷ Див. вступ до: *Бродель Ф.* Что такое Франция? Т. 1. М., 1994.

⁸ *Маслійчук В.* «Від України до Малоросії»: регіональні назви та національна історія // Україна. Процеси наіотворення / Упор. А. Каппелер. К.: К.І.С., 2011. С. 230. В.Маслійчук також звертає увагу на спостереження з цього приводу Р.Шпорлюка: *Szporluk R.* *Mapping Ukraine: From Identity Space to Decision Space* // *Tentorium Honorum. Essays Presented to Frank E. Sysyn on His Sixtieth Birthday* / Ел.джерело: <http://ciuspress.com/catalogue/history/308/Tentorium%20Honorum>

наголошує на тому, що «територія і територіальність — це історично-культурні категорії і що в час, коли зростає значення регіональної та наднаціональної належності, слушним буде показати зумовлену часом мінливість територіального мислення»⁹. Методологічні розробки у цьому напрямі починають з 1980-х рр. усе більше цікавити учених-етносоціологів та культурних антропологів: наприклад, Е. Сміт звернувся до цієї проблеми ще у 1983 р.¹⁰ Можна також згадати аналіз територіального аспекту «конструювання батьківщини», здійснене Р. Кейзером у розвідці «Створення батьківщини і територіалізація національної ідентичності»¹¹. Наші дослідження методологічно зорієнтовані саме у цьому напрямі, просто виводячи аналіз формування просторового образу України та її історії (минулого) в контекст радянської інтерпретації. І навіть інколи сама відсутність «образу України» є для нас інформативною.

Термінологія. Уточнимо також зміст деяких вжитих термінів.

Простір. У даній конкретній розвідці ми тлумачимо поняття «простору» і як *фізичний* (тривимірна протяжність), візуалізований на карті, і як *віртуальний* (ментальний), яке є складовою певного стереотипного «образу (чи картини) світу», який існує у суспільній свідомості. У другому випадку ми спираємося на визначення простору, прийняте не в природничих, а в соціогуманітарних науках (за В. Євтухом): «Арена дій, загальний контейнер для об'єктів, які досліджуються. [...] Арена культурно-історичної динаміки й водночас елемент світовідчуття та світоуявлення»¹². Тому «простір» тут, з одного боку, — інструментальне аналітичне поняття, а з іншого — реальний об'єкт, «український елемент» актуальної політичної та етнічної карти світу, від якого ми відштовхуємося у своїй ретроспекції.

Карта — це графічне зображення земної поверхні. Як коментують це визначення американські картографи Р. Доунз і Д. Стеа, карта — «створене людиною зображення частини навколишнього простору, вона віддзеркалює світ так, як його уявляє людина, і може не бути вірною. Викривлення дійсності дуже імовірні»¹³. Також, як вважається, карта — це знакова система, семіотична система зі своєю структурою, граматикую і лексикою, спосіб моделювання дійсності¹⁴.

Історична карта — різновид тематичних карт, що просторово моделює соціальні явища (держави, спільноти, економіку, демографічні процеси, війни та ін.) певного минулого часу. Як зріз уявлень з певної відстані вона може бути джерелом щодо стану історіографії часу створення карти, властивих авторам

⁹ Гаусманн Г. Територія України: внесок Степана Рудницького в історію просторово-територіального мислення в Україні // Україна. Процеси націотворення. С.155.

¹⁰ Smith A. The national constructing of social space // Progress in Human Geography. 1983. Vol. 7. P. 502-518.

¹¹ Kaiser Robert. Homeland making and the territorialization of national identity // Ethno-nationalism in Contemporary World. Rutlege, 2000. P. 229-247.

¹² Євтух В. Етносоціологія: довідник. — К., 2011. — С. 85.

¹³ Roger M. Downs, David Stea. Maps in Minds: Reflections on Cognitive Mappingo Harper & Row, 1977. P. 17.

¹⁴ Лютый А. Язык карты: сущность, система, функции. М.: Институт географии АН СССР, 1988. — С. 6-12.

карти уявлень та того меседжу, який вони схильні (вільно чи невільно) донести до споживача карти.

Просторове охоплення карти (або охоплення території) — це частина земної поверхні, відображена на карті. Саме воно на історичній карті задає просторовий контекст історії певної території/країни/держави; останній може бути ширшим і вужчим. Наприклад, просторове охоплення карти певного часу може показувати події (явища) лише в межах сучасної території України (Української РСР), а може — в просторовому контексті історії Європи або ж Росії. Відповідно, тоді події на території України подаються (і сприймаються) як відображення і складова історичного процесу Європи або Росії. Найближчим синонімом для вуха гуманітарія могло б бути слово «ракурс», яке ми в тексті використовуємо саме як синонім «охоплення території».

Основний текст. У дореволюційний період популярні навчальні російські атласи (А. Ільїна, Е. Петрі та ін.) мали загальногеографічний характер, містячи мінімально необхідний обсяг інформації, які б задовольняли потреби навчання в контексті саме географії, а не історії. Історичні карти були необхідними для загального комплексу географічних уявлень. Єдиною стандартною для всіх (можливо обов'язковою «програмою-мінімум») історичною картою була «Історична карта Російської імперії», яка зображувала територіальне розширення російської держави відповідно до царювань. Єдиною (але не обов'язковою) картою народів імперії була «Етнографічна карта Російської імперії за Рітгіхом та Венюковим»¹⁵. Проте зацікавлена особа могла знайти більш докладну візуальну інформацію у довідкових або спеціальних виданнях, — наприклад в «Енциклопедії Брокгауза та Єфрона»¹⁶.

В царині саме навчальної історичної продукції, мабуть, найпопулярнішим на початку ХХ ст. був «Атлас з російської історії» правника, географа, археолога та етнографа барона М. Торнау, який витримав 15 видань з 1893 р., і був рекомендований до використання у кадетських корпусах, комерційних училищах та середніх навчальних закладах¹⁷. Карти з цього атласу були переважно політичними картами східної Європи певного періоду російської історії — від Рюрика до часів після Берлінського конгресу. М. Торнау, визначний педагог-географ, створив також і комплексний «Навчальний історичний атлас», і «Атлас зі Стародавньої історії», але зазначимо, що як історик він був аматором, і його більше цікавили технологічні аспекти наочності вивчення географії у школі. Тому шукати в його картах якусь «концепцію» чи «ідеологічне замовлення» не варто. Вони цілком відповідали звичному обсягу інформації і характеру дизайну, прийнятих у європейській (в Росії — переважно перекладеній з німецької мови) навчальній літературі ХІХ — початку ХХ ст.

¹⁵ Див., наприклад: Учебный атлас А. Ильина. СПб. 1905.

¹⁶ Проте існували суттєві розбіжності у «баченні» етнографії: на одних картах (згадана Рітгіха-Венюкова) росіяни поділялися на «племена» (великороси, малороси та білоруси), а у томі «Росія» Брокгауза — ні, становлячи надплемінну цілість.

¹⁷ Учебный исторический атлас Н. Торнау: 72 карты по всеобщей истории. СПб, 1893. 16 с. карт, 17 с.; див. також: Красникова О.А. Барон Н.Н. Торнау (1848–1928?) и его работы в области географии и картографии // Немцы в Санкт-Петербурге : биографический аспект. — СПб., 2011. — Вып. 6. — С. 394–410.

Революційні події та подальші пертурбації з радянською системою освіти зробили актуальним інтерес до навчальних історичних карт лише у середині 1920-х років, коли російська історіографія пережила якісну теоретико-методологічну зміну.

Першою спробою надати нове радянське бачення минулого у навчальній картографічній літературі став «Російський [русский] історичний атлас» К. Кудряшова, виданий у 1928 р. (18 літографських таблиць, 58 карт)¹⁸. З точки зору розвитку російської історичної картографії ми можемо оцінювати цей атлас як етапну і фундаментальну роботу, яка, втім, лишилася маловідомою, і мало чим вплинула на суспільні уявлення про минуле. Передовсім він не міг стати доступним великій кількості навчальних закладів або ж учнів/студентів через малий наклад і «надмірну» (як на масове навчальне видання) поліграфічну якість та, відповідно, вартість. Також, що найголовніше, способи впровадження в навчальний процес та поширення цієї праці не були в якійсь спосіб сплановані і визначені. Тому його можна віднести до видання, яке мало навчальне спрямування, але не набуло жодної обов'язковості у використанні. Атлас М. Кудряшова по суті лишився академічним твором. Причиною подальшого його «забуття» можна небезпідставно вважати те, що він вийшов під редакцією і з передмовою М. Покровського, і через це врешті поділив сумну долю його історичної школи.

Втім, варто звернути увагу на самі настанови, які мали сформулювати зміст радянських історичних карт — як це уявлялося у 1928 р. автору передмови М. Покровському. «Історія, — констатує він, — марксистська російська історія, досі існує без географічної бази. Не доводиться приховувати, що в марксистській російській історії це — домарксистський пережиток. (...) Але виправити немарксистський і антиленінський гріх наших дороговказів по історії Росії можна, звичайно, не міркуваннями на історично—географічні теми (такі міркування вкрай полюбляли буржуазні історики, — які з них зазвичай розпочинали і про них забували). Його можна виправити лише конкретним географічним матеріалом, тобто — *доцільно укладеними картами* [курсив наш. — К.Г.]. Це завдання й намагається розв'язати виданий тепер атлас К.В. Кудряшова»¹⁹. В якості очевидної якісної переваги нового видання наводиться передовсім його спрямованість на історію народного господарства всупереч політичній:

«Атлас М. Кудряшова на 58 карт дає 26, присвячених географічній ілюстрації історії нашого народного господарства; навіть дуже непоганий для свого часу німецький шкільний атлас Путцгера давав лише 3 історико-економічних карти на 40. Російські шкільні атласи, на кшталт Заславського або Торнау, не давали жодної подібної карти, бо їх укладачі були твердо переконані, що економіка до історії не відноситься і що для тих, хто вивчає російську історію, набагато важливіше мати план Полтавської битви, аніж карту тих торгових шляхів, через які ця битва велася. Нескінченною низкою йшли «придбання Катерини Великої», «Павла I» (чому б і йому не бути «великим?») і т. ін., і навіть колонізацію Сибіру атлас Торнау примудрився зобразити у вигляді «походів коза-

¹⁸ Кудряшов М. Русский исторический атлас. Под ред. М. Покровского. М.-Л.: Государственное издательство, 1928.

¹⁹ Там само. С. 3.

ків». Само собою зрозуміло, що було б марно шукати в цих атласах і картографування наших народних рухів: хіба тільки за традицією ще з часів Устрялова, який був розумніший багатьох своїх послідовників, показували «місця, де зловідяв Пугачов». З іншого боку, наніши на карту торгові шляхи старої Росії з такою ретельністю, як це не було зроблено ще ніколи в жодній подібній праці, автор бере ці шляхи виключно в «національних» рамках, слідуючи — міцно усталеною традицією. Але боротьбу за Балтійське море не зрозумієш, не привертаючи до справи і Польщу, і Швецію, і теперішні «лімітрофи»²⁰, і навіть Англію і Голландію з їх торговим змаганням у XVII ст. Звісно, що таку карту важче скласти, аніж карту чисто-російських торговельних шляхів, але скласти її коли-небудь потрібно, — інакше розвиток російського торговельного капіталізму не отримає належного географічного тлумачення...»²¹

З передмови та змісту атласу можна зробити висновок, що дійсно, у порівнянні з дореволюційними атласами тут домінують соціально-економічні та колонізаційні процеси, і кожний період історії Росії подається по змозі саме у такому ключі. Визначні воєнні конфлікти та територіальні зміни фігурують, але мають виразно другорядне значення. Це помітно навіть по вкрай слабкій «насиченості» кольорів та ліній політичних кордонів. Основним збігом з «домарксистськими» атласами можна назвати невідворотне «Територіальне зростання російської держави у XV–XX ст. (до 1914 р.)» (карта 47²²) і ще кілька карт, щодо яких не можна було уникнути «придбань», але вони подаються по змозі в контексті «боротьби за (відповідні) ринки» з іншими державами, а не як самотня російська експансія. Лишається досі історіографічно проблемним те, що зазвичай війни за Закавказзя або Центральну Азію велися аж ніяк не за «ринок», що суперечило марксистському розумінню суті імперіалістичної експансії²³.

Іншим цікавим аспектом змісту атласу є його дійсно «національний» російський характер, оскільки у ньому цілком відсутні якісь сюжети, пов'язані з «національним питанням» — аж до відсутності наявної у дореволюційних атласах якоїсь етнографічної карти Росії, не говорячи вже про національні рухи (революційні натомість представлені). Виключенням є прив'язана до найдавнішої доби (таблиця «Дофеодальна Русь») вкрай схематична карта-врізка «Сучасний поділ східних слов'ян на мови», де наявні білоруси, українці (мови), північновеликоруси, середньовеликоруси і південновеликоруси (діалекти; щоправда легенди карта не містить)²⁴. Ньюансом є те, що на цій схемі західна сучасна етнічна межа східних слов'ян навдивовижу прив'язана до зображених на іншій карті західних меж поширення Давньоруської держави, до яких згодом (і не лише на історичних картах) тяжіли Російська імперія та СРСР. Західні кордони модерної російської держави тягнуться до історичних давньоруських. Цей «ньюанс» (ма-

²⁰ Імовірно, під «лімітрофами» маються на увазі прибалтійські держави — Естонія, Латвія, Литва, Фінляндія.

²¹ Кудряшов М. Вказ. праця. С. 4.

²² Там само. Табл. 16.

²³ Див. Северный Кавказ в составе Российской Империи. — М.: Новое литературное обозрение, 2007; Центральная Азия в составе Российской империи. — М.: Новое литературное обозрение, 2008.

²⁴ Там само. Табл. 1.

буть єдиний, наявний вже у цьому атласі) буде повторюватися на всіх навчальних історичних картах радянської доби. Південно-західний Крим віднесений до ареалу великоросів, хоча статистично на той момент не міг ще таким бути з огляду на переважання кримських татар. В реаліях міжвоєнної доби можливо певне значення мало зафарбовування на цій карті під етнічний ареал українців усієї втраченої Бессарабії. Загалом ареал східних слов'ян є суцільним і не містить іноетнічних анклавів — аж до лінії великого Кавказького хребта. Тому схематизм і відсутність легенди на цій карті є для сучасного дослідника радше евристичною перевагою («обмовкою за Фрейдом», якщо ми можемо допустити собі такі асоціації), аніж недоліком.

Топоніми, що стали згодом основою для «національних республік» — Білорусія та Україна фігурують лише на картах «Московська держава за доби Оприччини та к. XVI ст.» та «Народні рухи у московській державі і Польщі у XVII ст.». «Україна» локалізована у середньому Подніпров'ї північніше «Запоріжжя», землі, належні Короні Польській (зокрема Галичина та Волинь), підписані як «Польща». «Білорусь» розташована на схід від Мінська; те, що на захід — вже «Литва». Остання у даному разі є етнічною країною, а не державою, оскільки напис «Литва» не розтягнутий на весь простір Великого князівства Литовського. Навіть зображення поширення повстання Б.Хмельницького лишає в неясності «статус» західноукраїнських теренів, які не мають власної назви. Вже на наступній карті «Росія XVIII ст. Територіальні приєднання» топоніми «Білорусія» та «Україна» зникають.

Загалом існування топоніму «Україна» на історичних картах лише в проміжок XVI–XVII ст. є вельми характерним і цілком похідним від дореволюційної традиції та історичної картографії XIX ст. По мірі входження до складу Російської держави своєрідні історико-культурні регіони (країни, політії з автономними статусом — як от Військо Запорозьке («Україна») та Курляндія), навіть такі, що мали власну тривалу державність (як-от Литва) перестають вказуватися, або заступаючись губернським поділом, або розчиняючись. На карті «Польща у XVII–XVIII ст.» Україна також не згадується, на відміну від Волині та (нарешті) Галичини («Галиция»), яка вказується в межах австрійського Королівства Галичини та Лодомерії.

Суто змістовно причини появи «СРСР» на двох останніх картах («Промисловість Європейської частини СРСР за даними 1920–1925 рр.» та «Азіатська частина СРСР»²⁵) лишаються таємницею. Оскільки національності, національний склад та новоутворені національні республіки не викликають уваги укладача атласу, то атлас лишається лише марксистським соціально-економічним атласом Давньої Русі, Московської держави та Російської імперії — Росії. Етнічні категорії присутні лише в контексті освоєння/колонізації територій — від «руських племен» до «татарських торгових шляхів». Зрозуміло, що ми не можемо надміру критикувати М. Кудряшова за відсутність карт світової та громадянської війн, але економічний характер атласу може загалом і «знімати» це політично ризиковане запитання.

²⁵ Там само. Табл. 18.

Надалі, як ми зазначили вище, цей атлас не набув поширення у навчальному процесі та в академічному доопрацюванні. Перевидання не здійснювалося. Про причини ми можемо загалом лише гадати, оскільки поки постать М. Кудряшова лишається маловідомою і відповідно маловивченою. Але мабуть небезпідставним буде вважати основною причиною ідеологічні колізії доби, пов'язані з загальним занепадом історіографії. Сам же ідеологічний розгром школи патрона видання М. Кудряшова М. Покровського відбувся лише наприкінці 1930-х. Проте варто уточнитися з приводу створення історичних карт у цей проблемний для історіографії час.

Ідеологічно-пропагандистська функція «соціальної» картографії в цей (як власне і протягом усієї радянської доби) період домінувала над інформативною, тобто дидактична роль априорі переважала пізнавальну²⁶. Тому можна вбачати в царині історичної картографії «періоди для відображення» більш ідеологічно «безпечні» (давніші і через це заплутаніші з точки зору історичного матеріалізму) та «небезпечні» — нещодавнє минуле, безпосередньо актуальне для сучасності. Тому потенційно створення карти Давньої Русі було актом нейтральним при дотриманні у легенді відповідного марксистського семантичного коду («феодальна» — «дофеодальна»), але хиткі стосунки історіографії з ідеологічним мейнстрімом могли б все одно постфактум зашкодити. Наприклад, термін «дофеодальна Русь» (наявний, наприклад, в «Атласі» М. Кудряшова) міг би за певних обставин згодом виявитися ідеологічною крамолою, якщо хронологічні межі «давньоруського феодалізму» почнуть дрейфувати. Звісно, що офіційно визнаної формаційної теорії на той момент ще не існувало, але самі обставини буття історіографії прирікали її картографічну візуалізацію на небезпідставне тривале мовчання.

Якщо барон М. Торнау за часів царату міг створювати свої історичні атласи просто з любові до місткішого викладання географії, втілюючи у картах давні банальності, відомі йому ще з дитинства з російських перевидань німецьких навчальних історичних атласів (якщо він не користувався німецькомовними оригіналами у бібліотеці батька — російського сенатора і члена Державної ради з Курляндії), то зараз поспішати створювати навчальні історичні карти не було вартим зі зрозумілих причин.

Втім, марксистська картографія цього часу подарувала справжній шедевр у царині пропагандистської картографії — щоправда, відбулося це не в СРСР. Саме в цей час був виданий у Берліні та Відні «Атлас робітничого руху, економічної політики та імперіалізму» угорського комуніста, картографа та радян-

---

²⁶ Загальний аналіз обставин та дискурсу радянської навчальної картографічної продукції 1930-х рр. подається у працях російської дослідниці Г. Орлової: Орлова Г. «Карты для слепых»: политика и политизация зрения в сталинскую эпоху // Уроки истории. XX век. Эл. Источник: <http://www.urokiistorii.ru/2010/20/karty-dlya-slepykh>; Орлова Г. Советская картография в сталинскую эпоху: детская версия // Неприкосновенный запас, 2008, №2(58). Эл.источник: <http://magazines.russ.ru/nz/2008/2/or7.html>; Орлова Г. «Заочное путешествие»: управление географическим воображением в сталинскую эпоху // Новое литературное обозрение, 2009. №100; Орлова Г. Овладеть пространством: физическая география в советской школе (1930–1960 гг.) // Вопросы истории естествознания и техники. 2004. № 4. С. 163–185.

ського агента Алекса (Шандора) Радо (1930)²⁷. Він давав таке візуальне втілення *новітньої історії*, яке для шанувальника географії, історії, політики та економіки (а надто — з естетичним смаком) могло стати поштовхом для світоглядних переоцінок. Не дарма цей естетично вишуканий твір графіки та історички мистецтва називають «візуальною демагогією»²⁸.

Проте поки що радянські картографи не могли собі таке дозволити, якби їм закортіло. Хоча, певні спроби були, — можливо і не надто відомі широкому загалові. Наприклад, настінна карта «Царська Росія — тюрма народів», видана Парткабінетом Горьківського обкому ВКП(б) у 1936 р.²⁹ Парткабінет в даному разі спирався на матеріали «Інституту ІЗОСТАТ, альбом діаграм, карт, картограм і схем до вчення Леніна про імперіалізм, 1936». Дизайн цього пропагандистського картографічного твору вкрай нагадує дизайн атласу Ш. Радо, тільки тут «національне питання» замість європейського колоніалізму, вишукано намальованому Ш. Радо, перенесено на карту Російської імперії та її експансіоністських зазіхань перед 1914 на теренах Євразії. Нас ця карта цікавить як в контексті наявних потужних пропагандистських візуальних аргументів, так і увагою до національного питання. На ній у легенді виділені «райони переважання великоруської національності», «пригнічені національності у царській Росії», «фактичні колонії царської Росії, що не входили до складу імперії», «сфери переважного впливу царського імперіалізму», «об'єкти загарбницьких зазіхань». Відповідно «українці» позначені і зараховані належною штриховкою до «пригнічених національностей», до яких віднесені усі національності, окрім великоросів. Проте ми не можемо вважати цю карту проявом якихось тенденцій у навчальній історичній картографії СРСР середини 1930-х, а скоріше творчими витівками співробітників московського Інституту зображувальної статистики радянського будівництва і господарства, що існував у 1931–1937 р. (до нового перепису, який зробив радянську демографічну статистику фікцією). Цей інститут використовував ідеї «зображувальної мови» ISOTYPE, винайдені і впроваджені австрійським філософом-марксистом і художником Отто Нейратом³⁰. До картографії «у вузькому сенсі» ми цю концепцію віднести не можемо, але до «інформаційної графіки» та «візуальної мови» цілком можемо. Втім, — топографічна основа графічного твору робить його одночасно і картографічним, і мистецьким актом візуальної творчості.

²⁷ Rado, Alex. *Atlas für Politik Wirtschaft Arbeiterbewegung; I der Imperialismus*. Wien/Berlin: Verlag für Literatur und Politik; 1930.

²⁸ Schneider Ute. *Die Macht der Karten*. P. 285.

²⁹ Царская Россия — тюрма народов. Карта. Горький, 1936. З фондів Залу картографії Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

³⁰ Кащеева Е.В. Отто Нейрат и Герд Арнц — прародители современной информационной графики // Молодой ученый. — 2013. — №6. — С. 764–766. <http://www.moluch.ru/archive/53/7045/>. Ми припускаємо знайомство О.Нейрата та Ш.Радо як комуністів—митців у Відні початку 1920-х та вплив цього на ознайомлення співробітників Ізостату з атласом Ш. Радо за участі О. Нейрата під час поїздки останнього до Москви (1931). Саме цей творчий візит О. Нейрата (малювання візуальної статистики першої п'ятирічки) спричинив появу Ізостату.

У навчальних картографічних виданнях поза межами підручників основний стандарт актуальних політичних карт (що проіснував до 1991 р.) був створений на 1930 р., коли вийшов друком «Малий географічний атлас»³¹, рекомендований Інститутом методів шкільної роботи. У подальших перевиданнях він отримав назву «Малий атлас світу» (МАС), і з початку 1950-х перевидавався щороку. Підручники з географії у перевиданні мали цикл не менше 5 років, а МАС був вочевидь оперативнішим. Відповідно, спеціалізація картографічної продукції дозволила потенційно з 1930 р. виокремити поза межами політичної географії окремий історичний напрям, але лише як окремі карти, без формату атласу. Суто технологічно та економічно для навчального процесу це було виправданим кроком. Дозволити собі мати індивідуальні історичні атласи навряд чи могло б багато радянських учнів, а з вигод аудиторної роботи вчителя чи агітатора-пропагандиста настінна карта була просто необхідною і не мала собі альтернативи. Принагідно зауважимо, що тодішні технології картографічних публікацій передбачали можливість навіть настінного використання карт із великих атласів, корінець яких дозволяв виймати складені аркуші, розгортати та вішати.

Очевидне зрушення відбулося у 1938 р., коли вийшла друком серія настінних шкільних історичних карт, які були новотвором, але фактично дублювали комплект та візуальний зміст кількох дореволюційних навчальних карт з історії Росії — тепер від «Давньоруської держави у 10–11 ст.» до «Розширення Російської держави у XVII–XVIII ст.»³² «Розширення» відповідно до царювань було заміненим «розширенням» відповідно до кількох хронологічних періодів. Характерно, що максимальне «розширення» російської держави у XIX ст. із набуттям Польщі, завоюванням Кавказу та Центральної Азії не стало предметом окремої навчальної карти. Можливо, що територіальне розширення у суперечливій і тривалій боротьбі зі «звичними» історичними суперниками, такими як Річ Посполита або Швеція чи Османська імперія видавалося більш гідним візуальної репрезентації, аніж оволодіння територіями, де у Російській імперії не було гідного за потугу геополітичного конкурента. Ми можемо припускати, що наближення революційного XX ст. робило успішність територіального зростання «тюрми народів» надто сумнівною з ідеологічної точки зору, що компенсувалося більш відповідною картою «Революційний рух у 1905–1907 рр.».

За межами навчального спрямування соціально-економічний характер новостворюваних загальногеографічних карт регіонів, іноземних держав, адміністративних регіонів, національних республік та історичних соціально-політичних карт нещодавнього історичного періоду (того самого революційного руху в Росії) став на кінець 1920-х домінуючим. Основним суспільно значущим полем для поширення такої продукції стали нові довідкові радянські видання, передовсім «Велика радянська енциклопедія», що видавалася з 1926 р.; її кожен том містив 8–10 кольорових карт, не рахуючи двох десятків чорно-білих картосхем. Проте історичні в їх числі являли собою скоріше винятки, і зображували вони, відповідно, події до 1914 р. Тому очевидно лакуною в якості «історичної кар-

³¹ Малий географический атлас, 1930, М.-Л. 1930.

³² Древнерусское государство в 9–10 вв. Настенная школьная учебная карта. М., 1938 та ін.

ти» лишилася, наприклад, громадянська війна, — проте карти з відповідної статті БСЕ³³ свідчать, що як «історична подія» цей конфлікт ще не набув завершеного візуального окреслення, лишаючись об'єктом актуального військово-стратегічного та політичного аналізу, — це просто поки виводило її за межі певного «жанру», поза межі минулого/історії. Саме на згаданій карті БСЕ ми можемо побачити візуалізованими на карті та розкритими у легенді згадані М. Покровським у передмові до атласу М.Кудряшова «лімітрофи» — як тимчасові політико-географічні утворення. Це було суто, як би сказали сьогодні, актуальним геополітичним терміном, а не уявленням про «історичні країни». Прибалтійські «національні новотвори» вочевидь ще не сприймалися як життєздатні.

Вельми досконалі карти подій громадянської війни, де фігурували, зокрема й українські національні військові формування, з'явилися у друці в дослідженні військового аналітика М. Какурина «Як билася Революція» (1925–1926)³⁴, — то ж мали відповідне фахове військове спрямування. Звичайний навчальний характер історичних карт вимагав би іншого способу візуалізації та дизайну. Тому з цих критеріїв кращі шанси на тривале життя за радянських умов мали б карти з «Історії громадянської війни в СРСР»³⁵, які б подавали не лише військово-стратегічне, а соціально-політичне, пропагандистське бачення подій 1917–1920 (відповідне характеру видання). Проте до Другої світової війни вийшов лише перший том (що хронологічно описував події до жовтня 1917 і без карт), у 1943 р. так само без карт вийшов том, присвячений безпосередньо Жовтневій революції. Загальний хід політичних репресій 1930-х та друга світова війна відклали повний офіційний виклад подій 1917–1920 рр. до післявоєнного часу, лишивши його «Короткому курсу історії ВКП(б)» 1938 р., який, зрозуміло, мапами не супроводжувався.

Втім, основа для «вже історичних» навчальних карт цього періоду була недовзі створена у першому виданні «Великого радянського атласу світу» (ВРАС, I том — 1937, II — 1939/1940)³⁶. Якщо у першому томі (карти світу) було декілька карт світу різних часів, то у другому (карти СРСР) були подані карти громадянської війни, які й стали основою картографічної репрезентації цього

³³ Гражданская война в России // Большая Советская Энциклопедия. 1 изд. Т.18. М., 1930. Вклейка.

³⁴ Какурин Н. Как сражалась революция, т. 1–2, М., 1925–26.

³⁵ История гражданской войны в СССР: в 5 томах. Т. I. Подготовка великой пролетарской революции. (От начала войны до начала октября 1917 г.). М., 1935.

³⁶ Якщо, звісно, вони не робилися для чергових томів «Історії громадянської війни в СРСР», що не друкувалися через неможливість «завершити» текстову частину. Наявний у автора даної статті перший том «Історії» настільки порізаний вручну по фото таблицям попереднім власником (вирізані світліни купи партійних діячів, що були репресовані), що складнощі з виданням тексту наприкінці 1930-х та під час війни видаються очевидними. Карти редагуються набагато швидше, ніж монументальні тексти. Втім — лише історичні. Щодо датування 1939/1940 — як ВРАС, так і черговий «Малий атлас світу» (МАС), підготовлені до друку у 1939 р., виявилися заскоченими швидкими територіальними змінами СРСР, що змушувало по ходу змінювати не лише зміст, але й (що набагато складніше з поліграфічної точки зору) розмір та проєкції провідних та купи другорядних карт. МАС, зокрема, до виходу друком пережив три редакції.

явища у СРСР до 1991 р.³⁷ Поки що цей комплект офіційних радянських карт громадянської війни є хронологічно найранішим, що знайдений нами на момент написання статті. Саме вони поки що уявляються тими, що покладені в основу подальших навчальних, які й знайомі тим, хто вчився у радянській школі у післявоєнний період.

Впровадження у публічний обіг історичних карт не лише в контексті економіки, але й воєнної історії засвідчує «Атлас офіцера» (1947)³⁸. Його попередник — «Атлас командира РСЧА» (1938)³⁹ був видатним картографічним твором, підготовленим радянськими військовими картографами; але він вийшов друком у край нещасливий для верхівки Червоної Армії (атлас надавався офіцерам не нижче командира полку) та його авторів час, через що (а особливо з початком війни) став бібліографічною рідкістю. Історичних карт він не містив, але після 1945 р. новий атлас для переможців у світовій війні мусив мати урочисту воєнно-історичну ретроспективу перемог російської та радянської зброї на тлі світових подій від Пунічних війн. Його карти військових дій охоплювали події і Першої світової війни, і громадянської (доопрацювання попередніх карт з ВРАСу), і Другої світової до перемоги над Японією, і при певній схематизації вони могли бути використані при створенні навчальних карт двох основних воєнних конфліктів на території колишньої Росії/СРСР у ХХ ст. Адже ми пам'ятаємо, що видані у 1938 р. настінні навчальні історичні карти не охоплювали події ХХ століття. Тепер основа для редакції нових карт з'явилася, і поєднання вже наявних політичних карт минулих періодів можна було доповнити ХХ століттям і створити щось аналогічне забутому «Атласу» М. Кудряшова, але з більш-менш масовим поширенням у середніх школах.

У 1948 р. нарешті виходить «Атлас історії СРСР для середніх шкіл» під редакцією К.В. Базилевича, І.А. Голубцова, М.А. Зинов'єва⁴⁰ (I та II частини — період до 1917). К.Базилевич (1892–1950) на той момент був старшим науковим співробітником Інституту історії АН СРСР та професором Вищої партійної школи при ЦК КПРС. Вузькі інтереси історика концентрувалися на історії Росії XVII ст., але одночасно він брав участь у написанні підручників з історії СРСР для середньої та вищої школи, мав власний «Курс лекцій з історії СРСР до кінця XVII ст.»⁴¹ Карти з цього атласу стали звичними образами минулого СРСР на наступні сорок років. Більша частина з них не зазнавала суттєвих змін, за певними систематичними виключеннями, на які ми і звернемо увагу нижче. Надалі, попри смерть К. Базилевича у 1950 р., ми будемо у відповідних контекстах називати видання атласів історії СРСР для середніх шкіл «атласом К. Базилевича», оскільки навіть при появі редакційної колегії в десять осіб при третьому перевиданні

³⁷ Большой советский атлас мира. М.: ГУГК при СНК СССР, 1940. С. 134–143.

³⁸ Атлас офицера. М.: Военно-Топографическое Управление Генерального Штаба, 1947.

³⁹ Атлас командира РККА. М.: Генеральный Штаб РККА, 1938.

⁴⁰ Атлас истории СССР для средних школ. Ч.1. М.: 1948.

⁴¹ Базилевич К.В. История СССР. От древнейших времен до конца XVII века". 1950; Базилевич К.В., Бахрушин С.В., Фохт А. История СССР. Учебник для 10 класса средней школы. Редактор А.М. Панкратова, М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР. 1954 г. та ін.; Черепнин Л.В. К.В. Базилевич // Учёные записки МГУ, в. 56, 1952

1966–1967 рр., видання лишилося скороченим і виправленим варіантом продукту 1948 р. Але надалі варто ненадовго вийти з хронологічного періоду К. Базилевича у III частину «Атласу».

Розглянемо зміни в характері візуалізації подій та їх індоктринації, наприклад, щодо періоду громадянської війни (процес укладання і публікації карт якого ми простежили вище). Карти цього періоду розміщені у III частині «Атласу»⁴², виданій під редакцією академіка А.М. Панкратової, котра була також редактором підручника К. Базилевича, С. Бахрушина та А. Фохта з історії СРСР для 10 класу. Характер індоктринації навчальних карт визначається по-перше їх самою наявністю або відсутністю (деякі теми, а відповідно й окремі карти зникають у подальших редакціях), інформаційної насиченістю — кількістю умовних позначень та показаних об'єктів, формулюваннями легенди та просторовим охопленням. Щодо останнього, то його топографічною основою є європейська частина СРСР (не Російської імперії) з певним розтягненням на схід з метою показування усіх ключових театрів воєнних дій (ТВД) «кільця фронтів» (1918 — березень 1920). Завершення війни на окраїнах подається на врізках за регіональним принципом (Закавказзя, Середня Азія та Казахстан, Далекий Схід) або знову як ТВД («Війна з буржуазно-поміщицькою Польщею і розгром військ Врангеля»). Карти, що показували б окремі радянські республіки, не використовуються, а самі республіки на картах громадянської війни взагалі підписуються лише в редакції 1958 р. (Литовсько-Білоруська РСР, Латвійська РСР, Естонська РСР, а УСРР і БСРР — з 1966 р.), але й і тоді їхні межі не позначаються до «Утворення Союзу РСР. 1922 р.». Якщо, починаючи від карт з ВРАСа та «Атласу офіцера» громадянська війна подавалася як арена діянь визначних персоналій, які відігравали вкрай активну роль на карті (В. Ленін, Й. Сталін, К. Ворошилов, С. Будьонний, Ф. Дзержинський, В. Чапаєв, та інші, навіть до окремих позначених актів героїзму — загибель Лазо), то у редакції, що потрапила до атласу 1948 р., їхня кількість скорочується, а після 1958 р. вони взагалі зникають. Широкий спектр ворогів Радянської Росії (білополяків, білочехів, польських легіонерів та петлюрівців, дашнаків, мусаватистів та грузинських меншовиків включно) до 1966 р. суттєво скорочується, номери радянських армій прибираються, лишається переважно рух фронтів (названих без командуючих) та стрілки воєнних дій. Концепція «походів Антанти» (кожному відповідала окрема карта) заступається при тих же картах з 1966 р. хронологічною періодизацією. Сама кількість карт по періоду 1917–1922 р. у редакції 1966 р. скорочується вдвічі.

Вороги, як ми вже зазначили, стають усе більше знеособленими, більша частина власних імен зникає, скорочуючись до основних супротивників — лише з білого російського боку (Краснов, Юденич, Колчак, Денікін плюс абстракція «білокозаки»). Радянські вожді і герої війни зникають взагалі у редакції 1958 р., і тепер Москва позначена просто великою червоною зірочкою без додавання особистостей, а з 1966 р. поруч підписують «ЦК РКП(б). Рада робітничої і селянської оборони». Суттєве скорочення спектру супротивників радянської влади дозволило загалом уникнути зображення будь-яких національних небільшо-

⁴² Атлас истории СССР для средней школы. Под ред. А.М. Панкратовой, И.А. Голубцова, А.В. Фохт. Ч. 3. М., 1948.

вицьких державних утворень щодо України, Білорусії та Закавказзя. Єдиним винятком щодо українських подій є карта «Брестський мир»⁴³, де в легенді з приводу західного кордону Радянської Росії є уточнення: «на південному заході кордон мав бути встановленим за договором з Українською Радою». У третій редакції атласу (1966) ця окрема карта просто зникне. По стиранню «петлюрівців» єдиним речником небільшовицької України лишилася Центральна Рада як один з «осередків контрреволюції». УНР або Українська Держава ніяк не позначаються, арена дій громадянської війни — це суцільний простір колишньої Російської імперії, який просто займає, поступово долаючи конкретних білогвардейських супротивників (або звільнюючи регіони від абстрактних «інтервентів та білогвардійців» — як от Центральну Азію) Червона Армія. Завдяки суцільному «скороченню» місцевих буржуазно-націоналістичних супротивників, «Перемога Радянської влади у Закавказзі у 1920–1921 рр.» після 1966 р. відбувається над зручними «англійськими інтервентами». Тепер варто повернутися до більш ранніх хронологічних періодів — I і II частин атласу, які при переході до десятирічної школи стануть атласами для 7–8 класів.

В контексті аналізу формування стандартів радянської картографічної візуалізації минулого варто порівняти карти з атласу К. Базилевича для шкіл 1948 р. і комплект карт з I тому університетського підручника для історичних факультетів «Історія СРСР» під редакцією Б. Грекова, С. Бахрушина (також співавтора К. Базилевича по шкільному підручнику), В. Лебедева того ж 1948 р.⁴⁴ Виходячи зі структури, змісту та дизайну карт, доданих до останнього, можна припускати спільне авторство (або основу) деяких карт в обох виданнях — зокрема від часів Давньої Русі до Російської держави XVII ст. Проте вони містять і достатньо пізнавальних відмінностей на самих картах та у легенді. Вагомою є сама тональність викладу цих доволі лапідарних (в силу жанру) повідомлень. Якщо у виданні Б. Грекова територіальні втрати Московської держави XVII ст. нейтрально позначені як «території, що відійшли [до когось]»⁴⁵, то у К.Базилевича — це більш емоційно забарвлені «російські землі, що відійшли»⁴⁶. Щодо України, то тут відмінність також промовиста, така, яка потребує невеличкої розшифровки процесу дій укладачів. У Б. Грекова наявні «Українські та Запорозькі землі, що відійшли до Москви за Андрусівським договором 1667 р. та «вічним миром» 1686 р.»⁴⁷ У К. Базилевича — «Російські, українські та білоруські землі, повернуті Російській державі за...».

Цей, на перший погляд незначний нюанс є для нас ідеологічно цікавим і промовистим щодо формування стереотипів бачення минулого. Цей підхід буде властивим атласам для шкіл і надалі, і тому ми звертаємо увагу на певний логічний ланцюжок «переназивання» статусу/стану території у легенді. Спостерегти процедуру свідомого чи несвідомого маніпулювання — завжди цікаво.

⁴³ Атлас истории СССР для средней школы. Под ред. А.М.Панкратовой, И.А.Голубцова, А.В.Фохт. Ч.3. М., 1948. Карта 16.

⁴⁴ Греков Б.Д., Бахрушин С.В., Лебедев В.И.. История СССР. Т.1. М.: Госполитиздат, 1948 (приложения). Тут і нижче — курсив наш. — К.Г.

⁴⁵ Там само. Приложение. Карта «Русское государство в XVII веке (1600—1694)»

⁴⁶ Атлас истории СССР для средних школ. М.: 1948. Ч.1. Карта 22.

⁴⁷ Греков Б.Д., Бахрушин С.В., Лебедев В.И.. История СССР. Т.1. Там само.

У Б. Грекова є «Територія, що відійшла до Польщі за Деулінським перемир'ям 1618 р. і повернута Москві за Андрусівським договором». Тут логіка у «втраті-поверненні» зрозуміла і цілком відповідає дійсності. Але у К. Базилевича на карті того ж періоду є окреме позначення «Російські землі, що відійшли до Польщі за Деулінським миром 1618 р.»; далі йде «Територія, повернена Російській державі за Поляновським миром 1634 р. (...)», а потім вже «стрибок» — «Російські, українські та білоруські землі, повернуті Російській державі за Андрусівським перемир'ям та «вічним миром». Хоч тут, як би сказали сьогодні, вже «політкоректно» вказані не лише «російські» землі, проте без уточнення причин попереднього входження «українських та білоруських» земель до складу Речі Посполитої, виникає враження, що *усі вони* були перед тим втрачені Російською державою, — але в реальності це торкається лише теренів, втрачених за згаданим Деулінським перемир'ям; Лівобережна Україна і Запорозжя у нас ніяк не можуть відноситися до «перед тим втрачених», а відповідно й не можуть вважатися «повернутими». Час самої «втрати» відповідно лишається незрозумілим. Начебто нюанс і дрібний, але правовий статус Гетьманщини (яка в обох цих комплексах карт на картах Російської держави ніяк не позначається) та Запорозжя (яке люблять підписувати, але не згадувати у легенді) набуває цілком відмінних рис — як *колись втрачені російські землі*. Оскільки надалі цей пункт легенди у шкільних атласах не зазнав змін до 1991 р., то він відіграв неабияку роль у формуванні стереотипних уявлень радянських школярів про історичну долю українських земель, — як справедливе повернення Росією свого втраченого.

Не можна звісно, оминати й єдиний картографічний сюжет, який присвячений саме історії України — події середини XVII ст. У виданні Б. Грекова карта називається «Українське повстання під проводом Б.Хмельницького»⁴⁸. В якості арени дій, що визначає просторове охоплення карти, подається східна частина Речі Посполитої з позначеними «українськими воєводствами в складі королівства Польського на 1648 р.». У виданні К. Базилевича карта називається «Боротьба українського і білоруського народу проти Польщі в 1648–1667 рр.»⁴⁹ Звертаємо увагу на дату «1667», бо в подальших редакціях лишилось «1648–1654» і додається у назві «Возз'єднання України з Росією»⁵⁰. Впадає в око, що для вузу Хмельниччина — це українська подія, для школи — вже українська та білоруська. На Україні діють козаки, у Білорусії — російські війська. Фронт боротьби суттєво продовжено на північ, проте не відчувається участі білоруських «загонов» — бо щодо українських повстанців атлас К. Базилевича навіть вживає такий місцевий термін у лапках.

У виданні для шкіл суто українські землі (тим більше воєводства) ніяк не позначені, натомість наводиться відсутній у вузівській карті «(західний) Кордон українських та білоруських земель у складі Речі Посполитої». Східного кордону, який би відокремлював «українські і білоруські землі у складі» від таких «ро-

⁴⁸ Греков Б.Д., Бахрушин С.В., Лебедев В.И. История СССР. Т. 1. Приложение. Карта «Украинское восстание под руководством Б. Хмельницкого».

⁴⁹ Атлас истории СССР для средних школ. М.: 1948. Ч. 1. Карта 24.

⁵⁰ Там само.

сійських» (це — проблема статусу Смоленщини) — немає. У наступній редакції шкільного атласу 1958 р. цей «кордон» замінять показані відповідним відтинком кольору широкі «Російські, українські та білоруські землі, що перебували в складі Речі Посполитої на 1648 р.»⁵¹. Необхідність окремо позначати «російські землі» в такий спосіб відпадає. Відмінність між лінією кордону і зафарбованою площиною «землі» є суттєвою у візуальному сприйнятті простору: лінії його роз'єднують, площини — поєднують. Це не є спробою звинуватити укладачів шкільного атласу у якомусь свідомому маніпулюванні (немає в обігу таких документів). Просто закономірності візуальної пропаганди не завжди мусять усвідомлюватися, такі речі хорошими графіками можуть сприйматися й інтуїтивно, втілюючи їх загальну настанову.⁵²

У цій редакції шкільного атласу ще є кордон між землями корони Польської та Великого князівства Литовського (він відокремлює написи «Білорусія» та «Україна»), у наступних редакціях він зникне, лишивши умовні межі між Україною і Білорусією без будь-якої конкретизації — лише як спільний єдиний масив «російських, українських і білоруських земель» (і неясності, відповідно, де закінчуються одні «землі» і починаються інші). У Б. Грекова вказані також території «України за Зборівським миром 1649 р.» та «Білоцерківським миром 1651 р.». У К. Базилевича вони також вказані, але в наступних редакціях зникають, лишаючи кордони Зборівської угоди у легенді як «Території України, звільнені до часу возз'єднання з Росією до 1654 р.»⁵³ У Б. Грекова в легенді присутній розділ «Московсько-польська війна в 1654–1655 рр.»⁵⁴; у К. Базилевича — позначення «Головні походи російських військ 1654–1655 рр.»⁵⁵, які в наступній редакції будуть називатися «Спільні дії російських та українських військ проти польських загарбників в 1654–1655 рр.»⁵⁶ У Б. Грекова територіальні зміни по наслідкам повстання Б. Хмельницького ніяк не вказані, і в цілому воно показане у суто воєнному контексті «московсько-польської війни» та «шведської війни». «Арена подій» (просторове охоплення) показує повстання як «українські події» на теренах Речі Посполитої. У шкільному атласі «арена» — не Річ Посполита, а східнослов'янські землі в процесі приєднання (згодом — возз'єднання) з Росією. Лексика легенди не нейтральна, а емоційно виразна щодо оцінок учасників подій та сенсу самих подій. Тобто, якщо вузівська карта подає суху інформацію про події, то шкільна задає дидактичний стереотип сприйняття та оцінки подій.

У шкільному атласі в якості завершення легенди і, відповідно, «подієвого сюжету» карти, є «кордони російської держави у 1667 р.». Місто Переяслав, яке у

⁵¹ Там само. Курсив — наш. К.Г.

⁵² У редакції атласу для 7 класу у 1990 р. прибалтійські племена — данники Русі замість пунктирного підкреслення назв були пунктирно обведені лінією, що охоплювала всю Прибалтику і приєднувалася до суцільної — меж Київської держави. Чи шукати тут свідомих підступів — чи підсвідомої реакції редакторів атласу на події 1989–1990 рр. у Прибалтиці?

⁵³ Атлас истории СССР. 7 класс. М.: 1966. С. 12.

⁵⁴ Греков Б.Д., Бахрушин С.В., Лебедев В.И.. История СССР. Т. 1. М., 1948. Приложение. Карта «Украинское восстание под руководством Б.Хмельницкого».

⁵⁵ Атлас истории СССР для средних школ. М.: 1948. Ч. 1. Карта 24.

⁵⁶ Атлас истории СССР. 7 класс. М.: 1966. С. 12.

Б. Грекова ніяк не виділяється поруч з іншими, в шкільному атласі позначено як «Утвердження акту про приєднання України до Російської держави на Переяславській раді»⁵⁷. У редакціях шкільного після 1954 р. «приєднання» замінюється на «возз'єднання», замість «Російської держави» — «Росія», а замість «кордону 1667 р.» виникають «Території російських і українських земель, закріплені за Росією за Андрусівським перемир'ям 1667 р. і договором про «вічний мир» 1686 р.», що й завершує «сюжет карти». Помітно, що у візуалізації етнічних топонімів (що приблизно позначають етнічні ареали) укладачі шкільного атласу прагнуть максимального уникання будь-яких конкретних територіальних уточнень щодо етнічних меж між росіянами, українцями і білорусами. Причому візуальні інструменти тут не другорядні: подальші редакції атласу К. Базилевича по змозі уникають ліній кордонів (етнічні між ними взагалі відсутні), а там, де якогось розділення «східнослов'янського масиву» не можна уникнути, це робиться по змозі не лініями, а виділенням площин кольором.

Ці розбіжності в обсязі індоктринації історичних карт для студентів історичних факультетів та широкого загалу школярів зникнуть вже у 1960-х рр., коли підручники з історії СРСР для вишів вже будуть супроводжуватися не спеціально створеними для них картами, а вже готовими — з подальших редакцій шкільних атласів К. Базилевича, формуючи логічно єдиний стандарт візуалізації минулого для школярів та студентів.

Якщо аналізувати подальші редакції атласів з історії СРСР для шкіл, то можна звернути увагу ще на деякі тенденції щодо візуалізації окремих явищ, подій та періодів. До 1966–1967 р. на картах, присвячених XVIII–XIX ст., ще підписувалися (блідо — з послабленим кольоровим насиченням) утворення, скасовані російською імперською владою, — Річ Посполита, Запорозжя; показувалися поруч з «донськими козаками» «чорноморські козаки», але опісля скасовані утворення зникають, закріплюючи логіку того, що «своєрідні території» після входження до складу Російської імперії зникають з карт.

Етнімі на кшталт «українці» та «білоруси» наводяться лише до моменту входження їхніх ареалів до складу Росії. Зазначимо окремо, що на відміну від дореволюційних атласів, жодної етнографічної карти Російської імперії чи СРСР в серії історичних карт з історії СРСР немає. Етнічні групи (племена, народи), які згодом увійдуть до складу Російської держави, вказуються на картах, допоки не увійдуть або в процесі входження — як-от башкири або українці. Протриматися довше можна за умов тривалого входження (частинами) — як-от знову ж українці чи білоруси. Ті ж, хто мають державність у певний проміжок часу, не вказуються як етнімі — є «Литва», а не «литовці». У межах ВКЛ можуть бути підписані на карті недозвольнені від чужої влади «українці», але не «литовці». При тому ані українці, ані литовці у складі Російської імперії вже не виринають — після цілковитого «входження».

Іншим делікатним нюансом є спосіб візуалізації процесу приєднання територій до Росії. На карті «Казахстан і Середня Азія у XIX ст.» спочатку показувалися «походи російських військ»⁵⁸, але в подальшому (з редакції 1967 р. для

⁵⁷ Атлас истории СССР для средних школ. М.: 1948. Ч. 1. Карта 24.

⁵⁸ Див., наприклад: Атлас истории СССР. М., 1956. Под ред. Ч. 2. Карта 13.

8 класу) вони зникають, — лишилися лише дати приєднання територій. Спосіб і характер процесу виводяться «за межі карти». Картографічні сюжети, пов'язані з Польщею та польськими повстаннями, — відсутні, сама Польща ледве «влязла» в рамку просторового охоплення «Росії XIX ст.» і «початку XX ст.», а зазвичай просто виступає за рамку карти як апендикс. Значимих подій там не відбувається, то ж вона виглядає до появи «білополяків» просто зайвою буквальною «маргіналією» «російського простору».

Загалом можна вести мову про зменшення інформаційної насиченості, спрощення ідентичних карт по мірі подальших редакцій: скорочується кількість умовних позначень (відповідно й легенда), кількість зображуваних об'єктів, губиться специфіка певних територій. Так само зменшується сама кількість карт: зникає ціла низка карт, присвячених історії Прибалтики, Закавказзя та Середньої Азії, які потрапляють або на найзагальніші карти («Найдавніші державні утворення на території СРСР», «Боротьба народів нашої країни з іноземними завойовниками в XIII ст.»), або на фрагменти відповідних хронологічних карт Російської держави. Ті карти «національних окраїн», які збереглися, максимально спрощуються і зменшуються у розмірі, у чому взірцевою є трансформація карти «Велике князівство Литовське в XIII–XV ст.»⁵⁹. Території радянських республік, за винятком Росії, у минулому ніколи не показуються окремо — лише в межах ширшого просторового охоплення — на тлі Російської держави, Закавказзя, Середньої Азії або «українських і білоруських земель». Тобто сам принцип просторового охоплення (ракурсу) шкільних історичних атласів виключав «окреме» бачення історичного процесу певних республік. Суто гіпотетично ми можемо це пов'язати з появою на початку 1960-х рр. факультативних курсів історії відповідних республік, які могли супроводжуватися власними докладнішими картами (аби загальносоюзний атлас не розмінювався на «дрібноту»), але приклад посібників з «Історії Української РСР» нам цю гіпотезу не підтвердить.

Перш, ніж звернутися до історичних карт з даних видань, зазначимо, що нашим об'єктом дослідження є карти передовсім з офіційно рекомендованої і спрямованої на найширший загаль навчальної (або доданої до навчальної) літератури, а не зі спеціальних наукових або довідкових видань. Тому ми тут не піддаємо аналізу історичні карти або схеми з «Історії України: короткого курсу» 1940 р.⁶⁰, двотомника «Історії Української РСР» (1955–1957⁶¹, 1967)⁶², багатотомної академічної «Історії Української РСР» (1977–1979)⁶³ чи з «Української Радянської Енциклопедії» (1959–1965)⁶⁴. Ми б це зробили, якби були підстави шукати якихось кореляцій з шкільними посібниками, але, як ми покажемо, для цього немає помітних приводів.

У 1961 р. побачив світ підручник «Історія Української РСР для 7–8 класів восьмирічної школи» авторства В. Дядиченка, Ф. Лося, В. Спицького під загаль-

⁵⁹ Пор., наприклад: Атлас истории СССР для средних школ. М.: 1948. Ч. 1. Карта 16 та Атлас истории СССР. 7 класс. М., 1983. С. 6.

⁶⁰ Історія України: короткий курс. — К.: Інститут історії АН УРСР, 1940.

⁶¹ Історія Української РСР: У 2 т. — К.: Наук. думка, 1955–1957.

⁶² Історія Української РСР: У 2 т. — К.: Наук. думка, 1966–1967.

⁶³ Історія Української РСР: у 8 т. — К.: Наукова думка, 1977–1978.

⁶⁴ Українська радянська енциклопедія: у 17 т. К.: УРЕ, 1959–1965.

ною редакцією Ф. Лося⁶⁵. Цей підручник охоплював весь курс — від найдавніших часів до сьогодення. До нього окремо додавався комплект з п'яти карт (за змістом): 1) «Давньоруська держава (Київська Русь) в IX–XI ст. (до 1054 р.)», 2) «Україна у XVIII ст.», 3) «Визвольна війна українського народу і возз'єднання України з Росією 1648–1654», 4) «Політико-адміністративна карта Української РСР» та 5) «Звільнення території Української РСР від німецько-фашистських загарбників. Весна 1943 — осінь 1944». Бачимо, що комплект необхідних «історичних карт» тут вельми своєрідний і вочевидь різко обмежений. Лакуни охоплюють не лише цілі століття, але й визначні події XX ст. — принаймні революцію і громадянську війну. Проте навіть те, що є, не витримує жодної критики.

Карта №1 є вкрай спрощеною версією аналогічної карти «Київська держава IX–XI ст. (до 1054)» з I частини «Атласу історії СРСР» К. Базилевича (1948 або 1958 рр.). Попри графічну і проєкційну подібність, обсяг інформації в українському варіанті в рази менший. Обсяг тексту легенди менший втричі, кількість умовних позначень — вдвічі. Фігурують по суті лише зафарбований ареал східних слов'ян, межі київської держави та назви літописних племен.

Карта №2 є оригінальною (просторове охоплення, ідентичне стандартній карті «Українська РСР та Молдавська РСР»), проте показує по суті лише територіальні зміни XVIII ст. внаслідок російсько—турецьких війн та поділів Речі Посполитої. Картографічний твір вкрай примітивний за змістом та дизайном. Умовних позначень поза згаданим — лише два: губернські центри (шість) і фортеці (вісім). Окрім них показано ще сім населених пунктів. Інші політичні, воєнні, соціально-економічні події і явища відсутні. У II частині «Атласу» К. Базилевича Україна доволі докладно фігурує принаймні на трьох картах XVIII ст., і обсяг інформації, яку можна звідти отримати, — незрівнянно більший.

Карта №3 — оригінальна за просторовим охопленням, дизайном відрізняється і від першої, і від другої (тобто з точки зору оформлення цей комплект карт є механічною збіркою і не керується спільним підходом візуальної репрезентації). Треба також враховувати, що підручник — російськомовний, як і карти до нього, тому ця карта могла бути просто запозиченою з якогось академічного московського видання. Кількість «походів козаків» — більша за атлас К. Базилевича, але окрім цього сюжетні текстівки в легенді ідентичні: межі Війська Запорозького за Зборівським договором названі «Звільнена територія України на час возз'єднання України з Росією 8.01.1654 р.» та «Українські землі, остаточно закріплені за Росією ...» у 1667 та 1686 рр.; позначені ще полкові міста, походи даються до 1656 р. включно, — хоча згідно з назвою, сюжет карти мав бути завершеним у 1654 р. Можливо, оригінал, з якого робилася карта, був створений до 1954 р. і мав в якості верхньої хронологічної межі 1667 р. Але й навіть з урахуванням цього карта виглядає відверто вихолощеною, складаючись по суті з величезних порожніх неінформативних просторів.

Таким само примітивом виглядає карта №5, на якій лише показані за хронологічними періодами «напрями ударів Червоної Армії», при чому навіть без

---

⁶⁵ В. Дядиченко, Ф. Лось, В. Спицткий. История Украинской ССР для 7–8 класса вольмилетней школы. Под ред. Ф. Лося. К.: Радянська школа, 1962.

назв фронтів і без жодного візуального акценту на якихось відомих операціях — як от Київська або Корсунь-Шевченківська. Дії німецьких армій не наводяться.

При переході до десятирічної школи єдиний підручник з історії УРСР був розділений на два (7–8 та 9–10 клас), але це не вплинуло принципово на його картографічну інформативність. Так, посібник для 9–10 класів авторства Ф. Лося і В. Спицького⁶⁶, затверджений Міністерством освіти УРСР як «пробний посібник», супроводжується лише трьома картами: «Формування території Української РСР», «Звільнення території Української РСР від німецько-фашистських загарбників» та «Політико-адміністративна карта Української РСР». Новацією є перша карта, її якість вже більш-менш відповідає якості енциклопедичних видань. Карта звільнення вже удосконала назвами фронтів та опором противника, що дозволило показати «котли» оточень. Загалом єдиний дизайн поліпшив візуальну якість історичних карт, але їх інформаційна насиченість та вочевидь мала кількість (наприклад, взагалі немає карт революції і громадянської війни «на території УРСР», навіть місцевого варіанту «Триумфальної ходи Радянської влади», не кажучи вже про початок Великої Вітчизняної війни) робила необхідним звернення до інших джерел — передовсім атласів з історії СРСР. Наявний в фондах НБУВ посібник для 7–8 класів не супроводжується картами; вони, можливо, не вклеювалися, а просто вкладалися, — проте за відсутністю доступу ми не можемо їх наразі прокоментувати.

Щоправда, ми можемо звернутися до пізнішого аналогічного видання — «Історії Української РСР. Навчальний посібник для 7–8 класу» вже інших авторів — В. Сарбея, Г. Сергієнка та В. Смолія⁶⁷. Карти з цього посібника можуть нам показати підсумкову (на кінець радянського періоду) якість історичних карт з української радянської навчальної продукції. Набувши стилістичної єдності та єдиної проекції, вони не стали принципово інформативнішими. Це торкається «Давньоруської держави — Київської Русі» (1) та «Визвольної війни українського народу і возз'єднання України з Росією (1648–1654)» (3). Втім, на карті №3 навіть присутня невеличка «ідеологічна диверсія»: до складу «території України, возз'єднаною з Росією» входить Стародубщина, яка в союзному атласі в редакції 1966 р. вже була «делікатно» виведена за межі територіальних угод Зборівського договору 1649 р. Свідомість цього кроку видно з того, що цей край зафарбований з великим виходом за рамку карти.

Новаціями стали карти «Українські землі в XIV–XV ст.» (2), «Класова боротьба на Україні у XVIII ст.» (4), «Суспільно-політичний рух на Україні в першій половині XIX ст.» (5) та «Робітничий рух і соціал-демократичні організації на Україні наприкінці XIX ст.» (6). Литовська доба на українських землях візуалізована не набагато докладніше, аніж усе ВКЛ в «Атласі історії СРСР для 7 класу» — хіба що щільніша сітка поселень, що зрозуміло з огляду на вдвічі більший масштаб і вдвічі менше охоплення території. Решту нових карт можна вважати більш-менш інформативними щодо теми і сюжету, проте №5 «рятує» скоріше

⁶⁶ Лось Ф., Спицький В. История Украинской ССР. Пособие для 9–10 классов. К.: Радянська школа, 1969.

⁶⁷ В. Сарбей, Г. Сергієнко та В. Смолій. Історія Української РСР. Навчальний посібник для 7–8 класу. К.: Радянська школа, 1983.

лише рясна кількість «найважливіших місць перебування і діяльності революціонера-демократа Т.Г.Шевченка».

Підсумовуючи аналіз радянських навчальних історичних карт, ми можемо говорити про те, що вони безперечно відчували на собі ті ж ідеологічні і політичні зміни, які торкалися історіографії радянської доби взагалі. Зміни поліграфічних технологій та наукових знань робили їх безперечно інформативнішими за карти дореволюційних часів, але процес і обставини їх укладання були суперечливими. Якщо періоду 1917 — середини 1930-х років властива взагалі пауза у виданні такої продукції (за винятком атласу М. Кудряшова), то кінець 1930-х — кінець 1940-х ми можемо назвати часом відновлення картографічних видань, присвячених «ідеологічно безпечнішим» історичним періодам (до XIX ст.) та створенням основи для карт історичних подій XX ст. Найбільш проблемною була візуалізація подій революції та громадянської війни, на оцінці яких найпотужніше позначався ідеологічно-пропагандистський чинник, пов'язаний з цілою купою ненаукових колізій — репресіями щодо колишніх «героїв революції», змінами в радянській національній політиці, міжнародною ситуацією. Ілюзії істориків-марксистів, зокрема М.Покровського, що соціально-економічний (точніше — народно-господарський) характер змісту карт стане альфою і омегою радянських історичних карт, врешті не виправдалися. Критикований ним політичний підхід усе ж буде згодом домінувати, і територіальні «придбання» російської держави з новими назвами та мотиваціями усе ж повернуть собі чільне місце в картографуванні історичного процесу.

Загалом, попри усі складнощі, певна загальна канва способу візуалізації подій давньої і недавньої історії сформувалася і фактично не змінилася, попри поточні редакції, до 1991 р. Навчальні атласи з історії СРСР, що видавалися з 1948 р., візуально подавали минуле СРСР як минуле передовсім Росії та російської держави, і попри наявність історичних карт «національних окраїн», загальний хід історичного процесу приводив їх в атласі врешті до входження до складу Росії, після чого вони розчинялися і в її історії, і на карті, стаючи візуальними складовими або великої держави, або її певних ширших регіонів (Закавказзя, Середня Азія, Прибалтика). Це торкалося як неросійських етнічних груп, так і їх державних утворень. Розуміння їх минулого через візуальну інформацію історичної карти безальтернативно приводило їх у контекст російської історії як на кінцеву зупинку маршруту.

Щодо східних слов'ян, то подібне візуальне маніпулювання здійснювалось через уникання створення між ними візуальних кордонів, формування єдиного етнічного масиву «російських, українських та білоруських земель», які входять до складу Російської держави через «приєднання», «воз'єднання» та «повернення» або «боротьбу за з кимось іншим (гіршим)». Умовні позначення та текстова легенда формували «історичний сюжет карти» з причинами, наслідками і дидактичним смислом того, що відбулося. Цілком характерними для цього є сюжети, пов'язані з входженням українських земель до складу Російської держави або СРСР. Легенди до карт — від редакції до редакції — дозволяють простежити ідеологічні зміни трактовки подій на прикладах інтерпретації навіть одного й того ж умовного позначення — як от наприклад «меж України» за Зборівським договором 1649 р.

Характерним явищем була також прогресуюча схематизація та спрощення навчальної картографічної продукції. Аналіз змін змісту атласів з історії СРСР від першої редакції у 1948 через другу (1958) та третю (1966–1967) показує скорочення числа карт «не-Росії», скорочення числа карт надміру складних і заплутаних періодів (знову ж таки громадянської війни), скорочення самого інформаційного наповнення тих карт, які лишилися. Якщо редакція 1948 р. була до академічного розлогою і ґрунтовною, то з 1958, а тим більше з 1966 р. відбувається схематизація (скорочення числа показаних на карті об'єктів та соціальних явищ, умовних позначень та, відповідно, текстового обсягу легенди); загальна кількість карт скорочується принаймні на 20%. Скорочення числа карт «не-Росії» сприяло поширенню просторового бачення саме російської історії, сприйняттю місцевої історії через «призму» і контекст історії Росії, і дозволяло останній становити основний візуальний стереотип сприйняття минулого радянським учнем від Риги до Душанбе. При тому це спрощення не було примітивізацією, бо навчальні історичні радянські карти лишалися пристойною і якісною інформативною графічною продукцією. Точніше буде сказати, що на 1966 р. концептуальна візуальна подача минулого СРСР досягла рівня необхідної достатності для тих цілей, яких мусила досягти серед масової аудиторії.

Приклад історичних карт з історії Української РСР, які додавалися до відповідних посібників з 1961 р., дозволяє стверджувати, що набагато більше інформації з історії України несли загальносоюзні атласи. Українська картографічна продукція, по-перше, висвітлювала далеко не всі історичні періоди, по-друге, була по суті вдвічі інформаційно біднішою, аніж карти аналогічних періодів з історії СРСР за той же клас (попри епізодичне їх копіювання), по-третє, вона була гіршою з точки зору поліграфії, оформлення та дизайну. Пошук відповідної візуальної історичної інформації безальтернативно штовхав учня до розгляду історії України через проекцію і візуальні образи історії Росії. Ми не маємо в обігу якихось документів, які б свідчили про свідоме створення такої ситуації: скоріше це свідчить про маргінальне місце необов'язкового предмету «історії Української РСР» у навчальному процесі. Академічні ж колізії, пов'язані зі створенням якісних історичних карт України за радянського періоду, заслуговують на окреме уважне дослідження.

Алексей Миллер

История Украины в Советской Исторической Энциклопедии

Советская историческая энциклопедия (СИЭ) в 16 томах издавалась с 1961 по 1975 гг. В политическом отношении это был весьма неоднородный период — замысел и разработка словника приходится на время оттепели, а последние тома выходили уже в заметно ужесточившихся условиях после подавления «Пражской весны» 1968 г., в начале так называемого «периода застоя». В 1969 — 1972 гг., в последние годы правления в Киеве первого секретаря КПУ П.Е. Шелеста, на Украине выходила четырехтомная Советская Энциклопедия Истории Украины (СЭИУ). Ее сравнение с СИЭ позволяет сделать некоторые любопытные наблюдения.

Энциклопедия всегда представляет собой своеобразную квинтэссенцию канона. В советской системе это каноническое качество энциклопедии усиливалось тем, что такие издания не были сугубо цеховым делом историков. На всех этапах от составления словника до окончательной редакции статей содержание энциклопедии утверждалось и контролировалось политическими структурами КПСС. В результате энциклопедия фиксировала определенные подходы, существенно сужая советским историкам коридор маневра в интерпретации различных событий.

При подготовке этих заметок я пользовался только самими энциклопедиями. Однако даже анализ этого общедоступного источника позволяет сделать некоторые важные выводы, которые, если судить по реакции на выступление автора на конференции, вызывают порой весьма эмоциональную реакцию.

Прежде всего, бросается в глаза, что практически все статьи СИЭ, посвященные украинским сюжетам, написаны украинскими историками. Исключений всего два. Статья о Киевской Руси написана Б.А. Рыбаковым и Л.В. Алексеевым, что, строго говоря, нельзя считать исключением, поскольку главный ее тезис состоит в том, что Киевская Русь была «общей колыбелью» трех славянских народов. Те же тезисы повторяет статья о Киевской Руси в СЭИУ, однако она написана украинским историком К.Г. Гуслистым.

Также не отличается по основным оценкам статья о Кирилло-Мефодиевском обществе. В СИЭ ее писал П.А. Зайончковский, незадолго до этого, 1959 г., выпустивший важную монографию об обществе. Однако в СЭИУ российский автор заменен украинским историком Г.Я. Сергиенко, так что принцип, соглас-

но которому об истории Украины пишут на Украине, в этом издании реализован бескомпромиссно.

Собственный опыт автора, защищавшего в 1986 г. кандидатскую диссертацию о польском консерватизме в Галиции, подтверждает, что эта установка сохраняла силу и на закате советской власти. Намерение включить в диссертацию главу о польско-украинских отношениях в Галиции в 1860–1870-е годы вызвало у опытных товарищей в Институте славяноведения и балканистики РАН беспокойство. Выяснилось, что при наличии такой главы в диссертации, защищаемой в Москве, непременно должен быть приглашен оппонент из Украины. Впрочем, моего обещания такого оппонента предоставить оказалось достаточно, чтобы сохранить «украинскую» главу в диссертации.

В области организации науки следование этому принципу означало, что в Москве, которая воспринималась как «центр мира», и в которой создавались научные подразделения для изучения всех мыслимых (и немыслимых) регионов планеты, не было к концу 1980-х годов ни единого центра, специализирующегося на истории Украины. Отсюда можно сделать **первый общий вывод** — в сфере историографии мы имеем дело с ситуацией, которая не соответствует «колониальной» модели, когда основное знание о периферии производится учеными метрополии, но вполне соответствует принципам советской политики коренизации.

Вполне ожидаемо, что в содержании энциклопедических статей постоянно подчеркивается классовый подход к истории. Однако при ближайшем рассмотрении оказывается, что «классовые интерпретации» часто выполняют инструментальную функцию, и национальный подход в действительности не менее важен. В целом можно уверенно утверждать, что в СИЭ, и, тем более, в СЭИУ была проведена вполне последовательная национализация украинского исторического нарратива. Формирование украинской народности относится к 14–15 вв., причем в более ранних томах СИЭ, даже к 12–13му. (Мы еще вернемся к этому казусу.) Буржуазная украинская нация считается в основном сформировавшейся уже во второй половине 19-го века. (Вряд ли сегодня найдется много желающих отстаивать этот тезис даже среди исповедующих национальный нарратив украинских историков.) Ни в «маточных» статьях «Украинская Советская Социалистическая Республика», ни в статьях о крупнейших городских центрах Украины, отличившихся большим этническим разнообразием, никого, кроме украинцев, нет. Лишь поляки фигурируют как эксплуататоры и выполняют функцию «конституирующего другого» применительно к периоду до разделов Речи Посполитой. Формирование украинской нации рассматривается как безальтернативное, распространение этнонима «украинцы» СЭИУ относит к 14 в. (Т. 4, с. 334) В СИЭ вообще отсутствует понятие «малоросс». В СЭИУ есть статья «Малороссия», которая объясняет, что это было название Украины в «официальных актах царской России и в русской дворянской и буржуазной историографии». Политика Российской империи в отношении Украины в СИЭ характеризуется как колониальная, а в СЭИУ к этому добавляется эпитет «шовинистическая». (Т. 1, с. 230)

У украинского национального нарратива в версии обеих энциклопедий есть существенные ограничения. Пожалуй, наиболее эксплицитно эти ограничения

сформулированы в статье о М. Грушевском, написанной для обоих изданий М.Я. Рубачем. В этих статьях перечень претензий к Грушевскому почти полностью совпадает текстуально. Грушевскому вменяется в вину то, что он 1) интерпретировал источники в националистическом духе; 2) изображал украинскую нацию бесклассовой, отрицал наличие украинского пролетариата и его руководящую роль; 3) украинский народ противопоставлял русскому народу, игнорируя их историческую близость; 4) колониальную политику царизма выдавал за политику русского народа; 5) формирование украинской народности относил не к 12-13, но к 4 веку, и утверждал, что Киевская Русь принадлежит только истории Украины, не является общей колыбелью украинской, великорусской и белорусской народностей; 6) осуждал Хмельницкого, но восхвалял Выговского и Мазепу.

Единственное любопытное отличие состоит в том, что за 7 лет между выходом тома СИЭ (1963) и соответствующего тома СЭИУ (1970), украинская народность «помолодела» на два столетия — в СИЭ Рубач пишет о формировании украинской народности в 12–13 вв., а в СЭИУ в дословно таком же обвинении уже стоят 14–15 века. Впрочем, в маточной статье в СИЭ формирование «в основном» украинской народности относится к 15 в., так что к моменту написания Рубачем более ранней статьи для СИЭ консенсус, вероятно, еще не был выработан.

В обеих энциклопедиях последовательно проводился принцип, что национальные противоречия между украинцами и русскими невозможны. Большинство событий, которые можно интерпретировать как украинско-русские конфликты, боевые столкновения и т.д., в энциклопедии не вошли. Негативное описание действий Российской империи в отношении Украины не должно было носить антирусского характера. Например, разгром Петром I Запорожской Сечи объясняется в СИЭ тем, что после бегства туда части участников восстания К. Булавина с Дона Петр I воспринимал Запорожскую Сечь как центр антифеодальной борьбы, а переход на сторону шведов «части обманутых Мазепой казаков» послужил ему лишь предлогом. В СЭИУ булавинский сюжет отсутствует, но объясняющая схема, согласно которой главная причина разгрома Сечи это социальная борьба, сохранена.

Формально исторические персонажи определяются как положительные или отрицательные по классовому признаку. Но в классово «неправильные» записаны в энциклопедиях все антирусски настроенные персонажи украинской истории. Так, главной характеристикой Мазепы в энциклопедиях становится тот факт, что гетман владел почти 100 тыс. крепостных. Также и с имперской стороны все «гнобители украинства» характеризуются, прежде всего, как «крайние реакционеры». Так описан, например, П. Валуев (СЭИУ, Т. 1, с. 230), автор знаменитого циркуляра о запрете печатания украинского перевода Библии и дешевых украинских книг для народа. Кстати, Валуевский циркуляр 1863 г. и Эмский указ 1876 г. упомянуты в общей статье по Украине в СИЭ, а в СЭИУ каждому посвящена специальная статья.

Таким образом, **второе общее заключение** сводится к тому, что история Украины в энциклопедиях сконструирована как национальный нарратив, с маргинализацией не-титульных групп, примордиалистским подходом к этнич-

ности, существенным «удревлением» народности и нации. Тезис о том, что «царизм отрицал право украинского народа на самостоятельное национальное существование», повторяющийся в обеих энциклопедиях, повисает в воздухе, поскольку концепция триединой русской нации, доминировавшая в России в дореволюционное время, совершенно не упоминается, а с нею и все темы альтернативности процессов формирования нации.

Важным ограничением этого нарратива является тотальное исключение любых интерпретаций событий и процессов в духе конфликта между русскими и украинцами. (Это можно считать главным отличием украинского национального нарратива в его советской версии от версии пост-советской.) Роль конституирующего другого на разных этапах и в разных обстоятельствах отведена в энциклопедиях полякам, австрийцам, немцам.

В СИЭ этот принцип проведен вполне последовательно — в ней нет даже упоминаний Донцова, Михновского, ОУН, то есть важных персонажей и организаций, олицетворяющих антирусскую составляющую украинского национализма. СЭИУ тоже не содержит статей о Донцове и Михновском, однако упоминание о Донцове все-таки удалось обнаружить в статье о работе Ленина «Критические заметки по национальному вопросу», где говорится о том, что Ленин разоблачил «Донцова, Юркевича и др.» не только как врагов демократии, но и как «лютейших врагов украинского народа», поскольку они раскалывали единый фронт русского и украинского рабочего класса в борьбе против царизма. (Т. 2, С. 517).

Западная Украина очень мало представлена в СИЭ. Нет вообще ничего про ОУН, УПА, Бандеру и т.д. Нет статьи о ЗУНР — она упоминается лишь в статье про Галицию как буржуазно-националистическая. Сама статья о Галиции весьма краткая. СЭИУ, в отличие от СИЭ, содержит краткую статью об ОУН, и упоминание в ней Бандеры и Мельника как руководителей фракций. ОУН охарактеризована как «фашистская организация украинских буржуазных националистов» (Т. 3, С. 294). Вообще, **важнейшее отличие** СЭИУ от СИЭ в том, что в ней большое внимание уделено «критике» украинского «буржуазного национализма» как в его дореволюционной и межвоенной версии, так и в эмигрантской послевоенной. Редакция СИЭ считала себя свободной от этой задачи. Внимательный читатель мог, конечно, о многом догадаться по критическим и полемическим замечаниям на страницах СЭИУ.

Любопытно, что существенно отличается состав авторов «маточной» статьи «Украинская Советская Социалистическая Республика». В СИЭ это И.А. Гуржий, В.А. Дядиченко, И.И. Компаниец, В.Е. Спицкий, а в СЭИУ И.А. Гуржий, А.Д. Скаба, Н.И. Супруненко. В СЭИУ эта статья вышла в 1972 г., а в СИЭ в 1973. По всей видимости, Скаба и Супруненко впали в немилость вместе с патроном, то есть П.Е. Шелестом, снятым со своего поста в мае 1972 г., а Гуржий, умерший в 1971 году, избежал этой участи. Интересно, что в СЭИУ его фамилия стоит в траурной рамке, а в СИЭ нет. Вероятно, окончательная правка соответствующего тома СИЭ был приготовлена существенно раньше, чем книга была напечатана.

Статьи об УССР в СЭИУ и в СИЭ существенно отличаются по тексту и по композиции — в СИЭ заметно больше места уделено периоду от Киевской Руси до революции 1917 г.. Есть и важные различия в оценках. Приведу несколько

примеров. СЭИУ утверждает, что «основной и решающей силой в освободительной войне украинского народа» в 17 в. были крестьяне (т. 4, С. 334), в СИЭ этот «анти-казацкий» тезис опущен.

В СЭИУ упоминаются «значительные трудности» в сельском хозяйстве в 1931–1932 (sic) гг. (Т. 4, С. 347), в СИЭ от «трудностей» не остается и следа, зато появляется информация о 1,8 тысячах террористических актов, совершенных в это время кулаками, сопротивлявшимися коллективизации. (Т. 14, С. 753)

Передача Крыма из состава РСФСР в СССР в 1954 г. в СЭИУ оказалась связана с празднованием 300-летия «воссоединения Украины с Россией» (Т. 4, С. 350), в то время как в СИЭ этот акт объясняется «территориальной близостью и общностью экономики» (Т.14, С.762).

В обеих энциклопедиях отсутствуют знаковые репрессированные персонажи — Шумский, Хвыловый. Зато есть Скрыпник, который упредил сотрудников НКВД и сам пустил себе пулю в голову. Конечно, обе энциклопедии ничего не сообщают об обстоятельствах его смерти. Однако именно в этой статье есть существенное, пожалуй, наиболее любопытное в политическом отношении, различие. Статьи в обеих энциклопедиях исправно перечисляют занимавшиеся Скрыпником посты. В томе СИЭ, вышедшем с 1969 г., кроме перечисления постов вообще нет никакой иной информации. А в томе СЭИУ, вышедшем в 1972 г., о Скрыпнике, который, очевидно, был близок Шелесту по своей позиции в национальном вопросе, дана, по меркам энциклопедии, достаточно развернутая оценка. В ней говорится, что Скрыпник «много сделал для претворения в жизнь ленинской национальной политики, но в этой сложной работе он допустил отдельные ошибки, которые Партия подвергла правильной критике» (Т. 4, С. 112) Всякий знакомый с правилами политического языка той эпохи должен был понимать, что «отдельные ошибки» упомянуты для «сбалансирования» характеристики. Эти ошибки, тем более не названные (вспомним, как подробно перечислены прегрешения Грушевского), весили много меньше, чем формула «много сделал для претворения в жизнь ленинской национальной политики».

Разумеется, анализ одних лишь энциклопедий не дает возможности ответить на целый ряд важных вопросов. Как был организован процесс политического контроля над изготовлением этих энциклопедий? Каким было разделение труда и прерогатив во время формирования словника, отбора авторов статей, редактирования текстов между Москвой и Киевом, между академическими и партийными структурами? Архивные изыскания в Москве и Киеве могут пролить свет на эти вопросы, весьма важные для понимания условий развития украинской историографии в постсталинское время. Если настоящие заметки подвигнут кого-то из молодых исследователей заняться этими сюжетами, автор будет считать свою задачу выполненной.

Наукове видання

Світло й тіні
українського радянського історіописання

Матеріали міжнародної наукової конференції
(Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.)

Редакційна рада:

*Геннадій Боряк, Леонід Зашкільняк, Сергій Плохій,
Валерій Смолій (відповідальний редактор), Олександр Удод,
Оксана Юркова, Олексій Ясь (відповідальний секретар).*

Авторський колектив:

*Віталій Андреев, Володимир Ващенко, Кирило Галушко, Геннадій Єфіменко,
Леонід Зашкільняк, Ірина Колесник, Станіслав Кульчицький, Олексій Міллер,
Олександр Удод, Валерій Смолій, Василь Ульяновський,
Оксана Юркова, Віталій Яремчук, Олексій Ясь*

Адреса видавця:

01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4,
тел. (044)278-02-40; e-mail: istdruk@ukr.net

Підписано до друку 10.10.2015 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 15,8. Обл. вид. арк. 15,5.

Наклад 300 прим. Зам. 26.2014 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Грушевського, 4